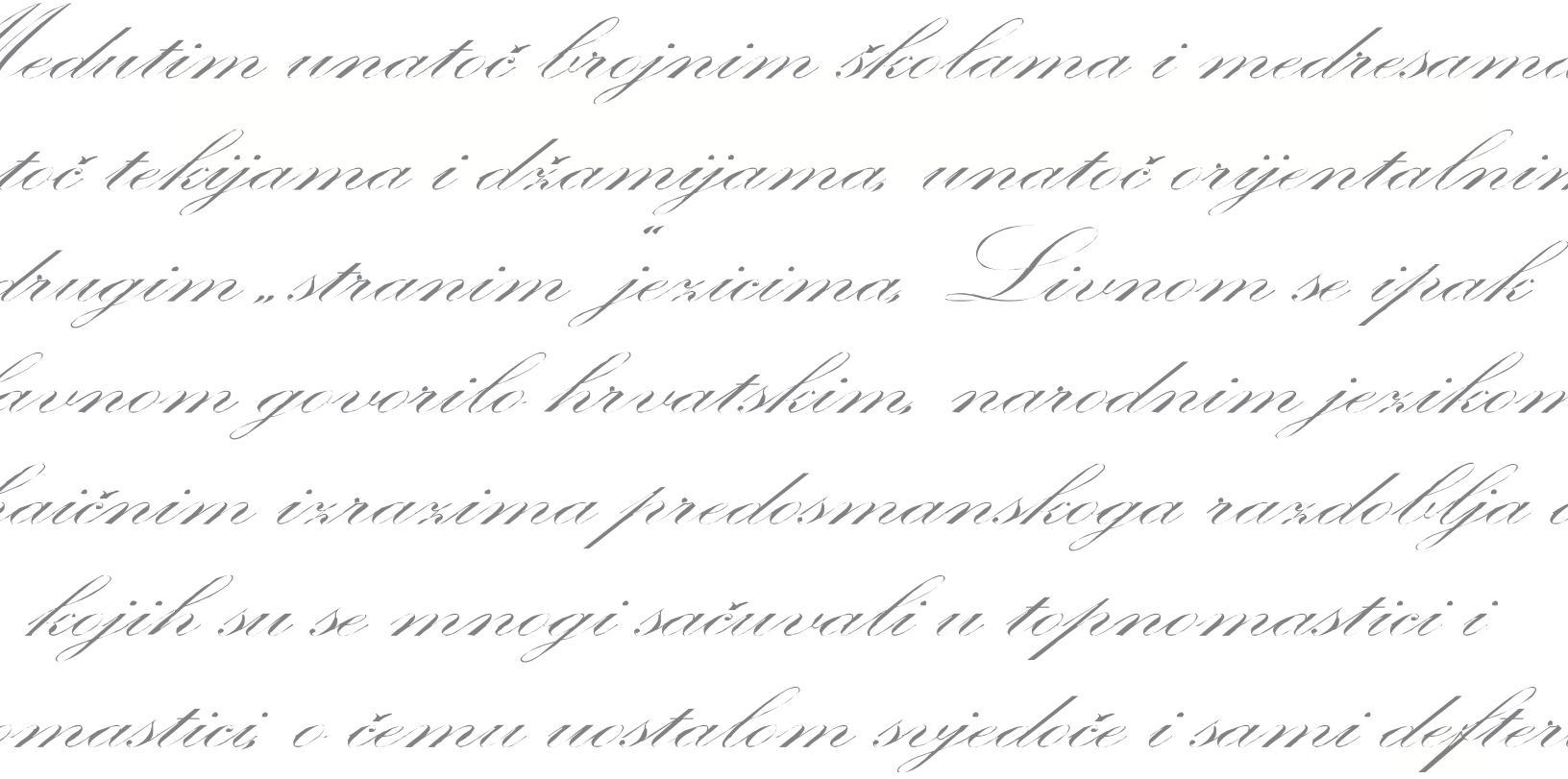

Tomislav Perković

Livanjski kraj u doba rane osmanske vladavine

LIVANJSKI KRAJ U DOBA RANE OSMANSKE VLADAVINE

Tomislav Perković
Podhum
Livno, BiH
livnot@net.hr

UDK: 94(497.6 Livno)"14/16"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 22. 3. 2013.
Prihvaćeno: 29. 4. 2013.

Na temelju opsežne literature i do sada objavljenih izvora autor vrlo detaljno govori o turskim provalama u Bosnu i Hrvatsku, što je dovelo do pustošenja i livanjskoga kraja, a posljedično i pada Livna u ruke Osmanlija. Tim detaljnim prikazom prvi se put temeljitije prikazuje životna slika ljudi s ovih područja prije osmanske okupacije. Međutim rad donosi i neke nove spoznaje iz dosad neobjavljenih arhivskih izvora – osmanskih deftera zahvaljujući kojima se unosi posve novo svjetlo u dosadašnje poimanje povijesti livanjskoga kraja pod Osmanlijama, osobito u njegovoj mikrotoponimiji.

Ključne riječi: Turci Osmanlije, Bosna, Hrvatska, Livno, Hlivanjska županija, ratna i vojna povijest, Bistrica, livanjska tvrđava, džamije, povijesna toponimija, defteri

O prošlosti Livna i livanjskoga kraja do sada je napisano više stotina različitih, uglavnom kvalitetnih knjiga, članaka i studija.[1] Neke su od njih, iako stare više desetaka godina, kao primjerice nezaobilazna *Građa* dr. Vjekoslava Klaića,[2] i danas najrelevantnije spoznaje o livanjskoj prošlosti. Klaić je naime vrlo kvalitetno predstavio Livno i njegov kraj od samih (rano)srednjovjekovnih početaka – „od korena". Narativno, zaustavio se na vremenu kad su došli Turci, no donio je i nekoliko najosnovnijih arhivskih izvora iz doba turske prevlasti.

Unatoč tomu, s obzirom na značenje što ga je Livno imalo u tursko doba, uglavnom se nije pristupalo detaljnijemu istraživanju ove teme. S tim u svezi više se pokušalo u osvit Drugoga svjetskog rata, naime tridesetih i četrdesetih godina prošloga stoljeća. U tome surječju svakako vrijedi spomenuti Ahmeda Aličića koji je pisao o livanjskim džamijama[3] te Anđelku Kaić,[4] čiji su radovi svojevrsni vodiči za upoznavanje Livna od najstarijih vremena pa do propasti Austro-Ugarske Monarhije. Ostale sitnije članke i priloge drugih autora za sada ne navo-

[1] Ovdje se ne misli govoriti o svemu što je do sada uopće napisano i objavljeno o Livnu i livanjskome kraju, iako takva ideja bez sumnje zaslužuje poseban rad.
[2] Vjekoslav KLAIĆ, *Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna*, Vjesnik hrvatskog Arheološkog društva, svezak 15, Zagreb 1928. (dalje: V. KLAIĆ, Građa, VHAD, sv. 15).
[3] Glasnik Islamske vjerske Zajednice, broj 12, Zagreb 1941, str. 371-395 (dalje: A. ALIČIĆ, *Livanjske džamije*, GIVZ, br. 12).
[4] Dva rada iz Kalendara sv. Ante za godine, 1935. i 1936.

dim iako je upravo nedavno tiskan rad Ahmeta Bureka naslovljen *Kameno Hlivno*, koji se želi prikazati sintezom sveukupne povijesti livanjskoga kraja pod Turcima.[5]

Sve su to ipak bili pokušaji pri kojima se autori nisu studioznije pozabavili bogatim arhivskim gradivom. Prvi detaljniji prikaz osmanske prošlosti načinio je tim sarajevskoga Zemaljskog muzeja, Odjel za folklor i etnologiju, pedesetih godina prošloga stoljeća služeći se prvi put, između ostaloga, izvornim turskim gradivom koje govori o Livnu i livanjskome kraju. To su tzv. *defteri*,[6] izvornici kojih se čuvaju u Arhivu Predsjedništva Vlade Republike Turske u Istanbulu i Ankari.[7] Iako opsegom vrlo maleni, izvadci koje je za svoj rad „Porijeklo stanovništva Livanjskog polja" rabio etnolog Mario Petrić[8] pružaju solidnu osnovu za daljnju nadogradnju. Istom osamdesetih godina prošloga stoljeća spomenutim se gradivom obilato služio, na žalost, tragično stradali dr. Fehim Dž. Spaho.[9] Zahvaljujući upravo njemu

[5] Iako se autoru ne može osporiti trud oko prikupljanja nekih do sada posve nekorištenih, pa gotovo i nepoznatih informacija iz osmanskoga razdoblja, nemoguće je pri zdravim očima ne vidjeti, na žalost, potpuni promašaj autorov kada je riječ o analizi i zaključcima što se provlače cijelim sadržajem navedenoga rada. Naime njegova želja za što objektivnijim tumačenjem mnogih povijesnih činjenica dovela ga je u potpuno slijepu ulicu znanstvene akribije. Polemizirajući s velikim povjesnikom dr. Vjekoslavom Klaićem, Burek se pretvorio u gotovo bijesnoga kritizera ne samo Klaićeve osobnosti i znanja nego, još i više, njegova tumačenja izvora proizašlih iz njegova znanstvenoga habitusa, što iole informiranomu čitatelju itekako upada u oko. Štoviše, Burek se kroz cijelo svoje *Kameno Hlivno* upinje bagatelizirati cjelokupno stogodišnje znanstveno postignuće glede livanjske povijesti! Tako je i on, kao i mnogi „ovodobni" bošnjački povjesničari i „povjesničari", započeo livanjsku povijest s dolaskom Osmanlija, naravno ne kao **osvajača** i **okupatora**, pri tom do apsurda umanjujući više od tisuću godina kontinuirani život Livna i livanjskoga kraja, a i njegova naroda, a on je hrvatski, pa makar to i naš Burek ne htio prihvatiti! Imajući to na umu, ne možemo se oteti dojmu kako je npr. rečenica: „…kako god su se Livnjaci odupirali stoljećima pokušajima Mlečana i Austrijanaca da zavladaju ovim prostorima, što su učinili i 1878. godine, pokušavajući bezuspješno obraniti svoj grad, tako mnogi od njih nisu mogli ni zamisliti da sada **dinski dušmanin** [naglasio T. P.] vlada njihovim životima" – nešto što u ovakvu radu zvuči više nego floskula! Međutim „zaneseni" se autor nije zaustavio samo na osvrtu na Klaićevo pisanje te na tumačenjima svega i svačega pazeći pritom da naglasi fenomen bošnjaštva i uljuđeni osmanizam „bez kolca i konopca", nego njegov „kritički um" još žešće i, da ne kažem, još jače „proziva" velikoga fra Lovru Karaulu kao čovjeka koji „krivo čita", „pogrešno zaključuje", „ne zna" – da se zaustavim samo na ovome nizu – želeći i u ovome slučaju oboriti autoritet jednoga suvremenika navedenih događaja, i to suvremenika koji je govorio nekoliko jezika, a turski osobito; fratra i starca čiji se autoritet dokazao i potvrdio ne samo u onodobnome bosanskom vremenu i prostoru nego i u najvećem onodobnome središtu moći – Istanbulu! Međutim sve ovo Bureku ne znači gotovo ništa, a vrhunac, blago rečeno, vlastite nekritičnosti Burek je potvrdio kada se upustio u ocjenjivanje fra Lovrine smrti osporavajući način na koji je do toga došlo (?!). I tako brojni drugi navodi i objekcije koje je Burek na više od 250 stranica nastojao „umiti" i „pročistiti" od, kako sâm kaže, romantičarskoga nacionalizma (naravno, hrvatskoga!), pri tom valjda svjestan da je to samo njegov osobni rad (i stav!), ali ne i konačno znanstveno dostignuće o ovoj temi, što mu je prvotno, čini se ipak, bila glavna misao i krajnji cilj. Unatoč rečenomu ne bih bio pravedan ako ne bih rekao ovo: kada bi vrstan istraživač osmanske povijesti našao malo vremena i koncentracije da „razdvoji žito od kukolja", u Burekovu bi radu ostavio mnogo uporabljivoga, čak i posve pouzdanoga, što *Kameno Hlivno* svakako svrstava među važnije radove koji istražuju razdoblje osmanske vladavine. Ili: *Kameno Hlivno* još je jedna, makar i sitna, ipak dobro došla bibliografska jedinica u mnoštvu drugih.

[6] S obzirom na sveopći pojam značenja deftera (teftera) ovdje se govori o turskim katastarskim popisima (*tapu/tahrîr defterleri*, dalje kratica TD) čija je nakana poimenično utvrditi stanovništvo, svaku kuću, zaselak, selo ili grad na nekome području radi razrezivanja i prikupljanja poreza za potrebe Turskoga Carstva. Prema tome oni su neprocjenjiva građa i izvor informacija iz prve ruke. Razumijevanje turskoga doba bez konzultacija spomenutih deftera nezamislivo je!

[7] Problematikom deftera na području bivše Jugoslavije prvi su se detaljnije pozabavili dr. Hamdija Kreševljaković i dr. Hazim Šabanović. Oni su se za svoje radove obilato služili gradivom koje je godinama prikupljano i pohranjivano u Orijentalnome institutu u Sarajevu (ali i u još nekim ustanovama ne samo u Bosni i Hercegovini). Rezultat je toga doskora pokrenuti časopis *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod Turcima* koji, s neznatno izmijenjenim nazivom, uspješno izlazi do danas.

[8] Vidi: Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (E) NS, sv. XV-XVI/1960-1961, Sarajevo 1961 (dalje: GZM, sv. 15-16).

[9] Iako je prije bilo nekoliko pokušaja vrsnih stručnjaka osmanskoga razdoblja u Bosni i Hercegovini da se detaljnije pozabave poviješću ovih područja pod Turcima, najviše je s tim u svezi učinio dugogodišnji stručni suradnik u Orijentalnome institutu u Sarajevu pokojni Fehim Dž. Spaho. Svojim upornim i marljivim radom Spaho je pročitao i preveo tisuće stranica turskih deftera sa staroga osmansko-turskog jezika na hrvatski, a koji se odnose na područja Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Like... Za pot-

sve što znamo o Livnu u tursko doba, poglavito u ranome razdoblju, znamo na temelju izvora koje je objavio ovaj stručnjak.[10] O pojedinostima spomenutoga gradiva bit će riječi nešto kasnije. Unatoč svemu još je uvijek golem dio ovoga gradiva nedostupan.[11]

Međutim i drugi su autori, pišući o nekim drugim temama, također donijeli neke vrijedne informacije o prošlosti Livna pod Turcima. Tu ponajprije mislim na doajene naše osmanistike: dr. Hamdiju Kreševljakovića i njegove izvrsne studije (*Kapetanije*,[12] *Stari bosanski gradovi*,[13] *Kule i odžaci*,[14] *Esnafi i obrti*[15] itd.) i dr. Hazima Šabanovića i njegov *Pašaluk*.[16] Pa ipak, kako se čini, to je samo dio onoga što o Livnu i livanjskome kraju postoji uglavnom neobjavljeno, pa čak i posve nepoznato. Osim ovih, ujedno i najvažnijih izvora za proučavanje livanjske prošlosti u osmanskome razdoblju vrlo vrijedno gradivo posjeduju i drugi arhivi, poglavito austrijski i mletački, bilo da se ta građa nalazi u državnim ustanovama nekadašnjih velesila (npr. u Beču ili Veneciji) ili pak u nekim gradovima koji su bili uključeni u njihovu administraturu. Tu ponajprije mislim na zadarske i splitske arhive kao najvažnija središta Mletačke Republike s ovu stranu Jadrana.[17]

rebe ovoga rada preslike nekih ulomaka tih prijevoda dobio sam zahvaljujući ljubaznosti i susretljivosti gospode iz Orijentalnoga instituta u Sarajevu, dr. Behije Zlatar i dr. Aladina Husića na čemu im i ovdje izražavam osobitu zahvalnost.

[10] Najpotpuniji i najpregledniji rad do sad o Livnu Spaho je objavio još 1984. godine u *Prilozima za orijentalnu filologiju*, br. 32-33 (str. 147-163). Dalje citat: F. Dž. SPAHO, Livno, POF br. 32-33. Taj rad, s neznatnim izmjenama, ponovno je pretiskan u zborniku *Livanjski kraj u povijesti* objavljenome 1994. godine. Iako je prvotna nakana priređivača toga zbornika bila da se upravo osmansko razdoblje obradi detaljnije i opširnije, zbog ratnih (ne)prilika do realizacije nikada nije došlo.

[11] Do danas objelodanjeni osmanski defteri koji se odnose na područja današnje Bosne i Hercegovine jesu sljedeći: *Krajište Isa-bega Ishakovića – Zbirni katastarski popis iz 1455*. (objavio ga Hazim ŠABANOVIĆ, 1964. godine); *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina* (dalje: TD br. 05/objavio ga Ahmed S. ALIČIĆ, 1985.); *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469.* (dalje: TD br. 076/objavio ga Ahmed S. ALIČIĆ, 2008.); *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550*. (dalje TD br. 284/objavili ga: Fehim Dž. SPAHO, posthumno, Ahmed S. ALIČIĆ i Behija ZLATAR, 2007.); *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*. (dalje: TD br. 478/objavili ga 2000 godine, Adem HANDŽIĆ, Amina KUPUSOVIĆ, Fazileta HAFIZOVIĆ i Snježana BUZOV). Još su, koliko je to do sada poznato, ostali neobjavljeni sljedeći poznati defteri koji se odnose na područja Bosne i Hercegovine: *Sumarni popis Bosanskog sandžaka iz 1485*. (dalje: TD br. 18); *Opširni popis Bosanskog sandžaka za 1489*. (dalje: TD br. 24); *Sumarni popis Bosanskog sandžak iz 1516.* (dalje: TD br. 56); *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1528-1530.* (dalje: TD br. 157); *Popis Vlaha Hercegovačkog sandžaka iz 1529/1530*. (dalje: TD br. 157); *Katastarski popis Bosanskog sandžaka iz 1540-1542*. (dalje: TD br. 211); *Popis Vlaha Hercegovačkog sandžaka iz 1540-1545. godine* (dalje: TD br. 951); *Poimenični popis Bosanskog sandžaka iz 1565*. (dalje: TD br. 379): *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1574. godine* (dalje: TD br. 533); *Poimenični popis Hercegovačkog sandžaka iz 1585.* (dalje: TD br. 484); *Opširni popis live Klis i Krka i Lika iz 1585.* (dalje: TD br. 622); *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1604.* (dalje: TD br. 475). Općenito o defterima detaljnije vidi: Fehim Dž. SPAHO, *Defteri za Kliški sandžak iz 16. i početka 17. stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju br. 34, Sarajevo 1984, str. 137-161 (dalje: F. Dž. SPAHO, Defteri, POF br. 34). Budući da će se u ovome radu često rabiti navodi iz spomenutih deftera, a radi što jednostavnijega citiranja, pri daljnjemu navođenju tih izvora one objavljene navodit ću njihovim izvornim brojem i godinom na koju se odnosi, prikazujući pri tom broj stranice na koju se citat odnosi, ali ne navodeći ponovno imena njihovih prevoditelja i godinu izdanja. One pak neobjavljene navodit ću samo originalnim brojem pod kojim su zavedeni u svome arhivu!

[12] *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, II izdanje, Sarajevo 1980 (dalje: H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Kapetanije).

[13] *Stari bosanski gradovi*, Naše starine broj I, Sarajevo 1953 (dalje: H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Bosanski gradovi, NS br. I).

[14] *Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini*, Naše starine broj II, Sarajevo 1954 (dalje: H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Kule i odžaci, NS br. II).

[15] *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga 17, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 12, Sarajevo 1961 (dalje: H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Esnafi i obrti, knj. 17).

[16] Hazim ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk – teritorijalna i upravna podjela*, II izdanje, Sarajevo 1982. (dalje. H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk).

[17] Još do danas nije provedeno sustavno istraživanje Zadarskoga i Splitskoga arhiva radi pregledanja dokumenata vezane za livanjsku prošlost. Tek je nešto u Zadru uradio Hajrudin ĆURIĆ istražujući livanjske begove Firduse, rezultat čega je objavljen rad u Glasniku Zemaljskog muzeja br. 12 naslovljen „Posljednji livanjski kapetan Ibrahim-beg II. Firdus“ (Sarajevo, 1957) te do danas vrlo malo korišten rukopis Muhameda MUJIĆA „Regesta historijskih isprava u Zadru koje se odnose na livanjski kraj“ (Sarajevo, 1955). To je, koliko mi je poznato, sve što je istraženo u tome arhivu vezano za livanjski kraj. Ništa bolje stanje nije ni sa Splitskim povijesnim arhivom.

Kao i u prethodnome slučaju, i ovdje sam se služio uglavnom objavljenom i dostupnom građom iako je ona, poglavito ona iz bečkih i venecijanskih pismohrana, dostupna tek u minimalnoj mjeri.[18] Žalim što zbog materijalnih, pa i profesionalnih ograničenja nisam bio u mogućnosti obići sve navedene ustanove i ondje pokušali pronaći i istražiti još, vjerujem, štošta što bi nesumnjivo omogućilo da i do najsitnijega detalja obradim željenu temu. Ovako sam se morao zadovoljiti onime što je bilo dostupno. U takvim okolnostima nastojanje za što vjerodostojnijom rekonstrukcijom livanjske prošlosti iz turskoga razdoblja bilo je unaprijed ograničeno. Pa ipak, trudio sam se, slažući pravi mali mozaik, na temelju svega dostupnoga – sačuvanih materijalnih spomenika i drugih detalja što se čuvaju i u muzejskoj zbirci samostana na Gorici – spomenutu temu odraditi i rezultate toga rada ponuditi javnosti. S tim u svezi pomoglo mi je i pretraživanje samostanske pismohrane iako se u njoj, na žalost, nalazi začuđujuće malo gradiva iz turskoga doba.[19] Uglavnom je to gradivo vezano ponajprije za crkvenu povijest livanjskoga kraja, a i to istom od početka XIX. stoljeća.[20]

Opći pojmovi

Tursko Carstvo svoju je teritorijalnu ekspanziju dosegnulo u XVI. stoljeću. Tada se protezalo na tri kontinenta – Afriku, Aziju i Europu – zapremajući površinu od gotovo 4.000.000 km^2. Njime je upravljao car, apsolutni civilni, vojni i politički vladar cjelokupnoga prostora (*mirr-i*) i ljudi (*zimm-i*) koji su na tome području živjeli. Ujedno je bio i vrhovni vjerski poglavar – *kalif*. To golemo područje administrativno je bilo podijeljeno na velike pokrajine ili *eyalete*, poznatije kao *pašaluci* ili, još preciznije, *beglerbegluci*. Upravnik takve

Naprotiv! Autor ovih redaka u trima je navratima 2005. i 2006. godine pokušao istraživati arhivsko gradivo, međutim ono je zbog nesređenosti gotovo neuporabljivo, barem kada je riječ o području i vremenu koje nas ovdje zanima. Pa iako malen, rad Mladena ANČIĆA „Livno – srednjovjekovna hrvatska županija“ (Split, 2001.) može se dodati navedenomu kao jedini valjani tiskani izvor do sada.

[18] Iznimno bogato arhivsko gradivo o Livnu čuvaju brojne kulturne institucije u Beču, najviše Ratni arhiv (Kriegsarchiv) te Bildarchiv d. Öst. Nationalbibliothek, u kojima se, između ostaloga, nalaze brojni ratni planovi, karte i nacrti gradova, tvrđava i ostalih vojnih objekata koji su bili predmetom zanimanja austrijskih vojnih inženjera. Tek mali dio toga bogatog opusa prikupio je i objavio Zdenko ŽERAVICA za potrebe zbornika *Livanjski kraj u povijesti* (str. 153-160). Ako ovomu pridodamo i poznati „Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785.“, koji su objavili Hamdija KREŠEVLJAKOVIĆ i Hamdija KAPIDŽIĆ još davne 1957., moglo bi se i ovdje ponoviti već izrečeno: da je to sve što je dostupno istraživačima livanjske prošlosti. Naravno, ne treba naglašavati koliko su spomenute ustanove zapravo neistražene. Posve je drukčije stanje kada je riječ o Državnome arhivu u Veneciji. Iako ni ondje nije provedeno sustavno i ciljano prikupljanje gradiva o Livnu, ipak najopsežnije i najkvalitetnije istraživanje obavili su Boško Desnica i Gligor Stanojević koji su svoj višegodišnji rad okrunili iznimno vrijednim knjigama. Desnica je objavio seriju dokumenata pod naslovom Istorija kotarskih uskoka (1950., 1951.), a Stanojević u knjigama koje uglavnom obrađuju ratnu povijest mletačko-turskih odnosa također donosi vrijedne informacije koje se odnose na Livno i livanjski kraj. Pridodajmo ovim imenima još dva velika koji su, svaki na svoj način, pridonijeli rasvjetljavanju ove teme. To su Šime Ljubić, koji je u nekoliko knjiga objavljenih u *Spomenicima* Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti pod naslovom „Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike“ objavio gotovo sve mletačke dokumente s ovu stranu Jadrana, te akademik Grga Novak (*Mletačka uputstva i izvještaji*). U najnovije vrijeme venecijanski arhiv pretražuju Lovorka Čoralić i Mirela Slukan-Altić.

[19] Istom je nedavno sređen i znanstveno obrađen Arhiv franjevačkoga samostana na Gorici. Sačuvano je gradivo klasificirano i načinjen je registar. Prema tomu registru livanjski samostan čuva ukupno 259 turskih dokumenata, uglavnom iz XIX. stoljeća.

[20] Ne ulazeći u ocjenjivanje i znanstveno vrjednovanje samostanske pismohrane, odnosno gradiva koji se ondje čuva, nemoguće je ipak ne naglasiti da su svakako među najvrjednijim gradivom crkvene matične knjige, osobito one drevnih livanjskih župa Gornjega i Donjeg polja (campus superior i campus inferior). Vođen time, autor ovih redaka upustio se u obradbu navedenoga gradiva nastojeći prevesti sadržaj tih knjiga na hrvatski jezik. S tim u svezi pristupilo se sustavnomu ispisivanju „od broja do broja“ svih matičnih upisa obuhvaćajući time sve tri forme matičnih knjiga: vjenčane, krštene i umrle. Tako su iz pera ovoga autora nastali radovi *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću* (Livno, 2003.) te *Livanjska katolička prezimena* (Livno, 2007.). Koliko je to uspješno urađeno ostaje čitateljima na sud, a autoru ostaje napomenuti da zbog opsežnosti gradiva istraživanja nisu do kraja provedena.

pokrajine zvao se *beylerbey* ili „beg nad begovima“, paša. Paše su bili članovi sultanove vlade (carskoga Divana ili Visoke porte). U to su vrijeme postojala dva ejaleta (pašaluka): Rumelijski i Anadolski. Ejaleti su se dijelili na manje upravne oblasti koje su se zvale *sandžaci*. Sandžak je pojam koji zapravo znači *zastava* jer su vojni zapovjednici (veziri, paše i begovi) na svojim zastavama (sandžacima) nosili oznake po kojima su se raspoznavali, odatle sandžak-bezi.

Područje Bosne i Hercegovine te Slavonije, Like i Dalmacije bilo je u sastavu nekoliko sandžaka, a od 1580. godine izravno i Bosanskoga pašaluka. Jedan od tih sandžaka bio je i Kliški. Do sredine XVI. stoljeća on je teritorijalno bio najveći. Protezao se od Kulen Vakufa na sjeveru do Makarske na jugu te od Gospića na zapadu do Konjica na istoku; gotovo kao današnji entitet Federacije Bosne i Hercegovine. U njegov sastav ulazila su sljedeća veća naselja: Petrovac, Drvar, Glamoč, Kupres, Bugojno, Prozor, Jablanica, Konjic, Šujica, Livno, Grahovo, Knin, Drniš, Obrovac, Benkovac, Karin, Nadin, Vrana, Zemunik, Posedarje, Skradin, Solin, Klis, Sinj i Vrlika. Kliški je sandžak osnovan 1537. godine kada je tadašnji bosanski namjesnik (sandžakbeg) Gazi Husrevbeg osvojio klišku utvrdu koja se pod zapovjedništvom kapetana i njezina zapovjednika Petra Kružića junački branila gotovo 15-ak godina nakon što su već poodavno bili osvojeni gotovo svi dijelovi drevnoga Hrvatskoga Kraljevstva (Livno, Glamoč, Grahovo, Knin, Sinj). Glavno središte sandžaka bio je Klis, no ubrzo su njegovi sandžakbezi prešli u Livno i ondje stolovali do njegova ugasnuća. Kliški sandžak konačno je ukinut 1826. godine iako je još od prije gotovo dva stoljeća Klis preotet Turcima (1648.), a područje sandžaka smanjeno za više od dvije trećine njegove ranije površine (*linea Mocenigo*, 1718.). Sandžaci su se dijelili na manje upravne oblasti koje su se zbog svoga administrativnog nositelja vlasti nazivale *kadilucima*. Najniža upravna jedinica bila je *nahija*. Tvrdi grad Livno bio je središte i nahije i kadiluka.

Livno uoči turskih provala

Livno (latinski: *Cleuna*; grčki: *Hlevena*) stari je srednjovjekovni hrvatski grad koji se u pisanim vrelima pod ovim imenom prvi put spominje 28. rujna 892. godine.[21] Tada je bilo središte jedne od jedanaest županija stare Kneževine, a od godine 925. i Kraljevine Hrvatske, koja se zvala (*H)livanjska župa(nij)a* (parochia Cleunae).[22] Tako je zove i bizantski car Konstantin Porfirogenet u X. stoljeću,[23] a tako i jedna povelja hrvatskoga kralja Zvonimira s kraja XI. stoljeća.[24] Isto bilježe i povijesni izvori iz XII., XIII. i XIV. stoljeća. Godine 1103. Koloman, *dei gratia Hungarie, Dalmacie, Chroacie…rex*, spominje „…in Cleuna…“,[25] a

[21] Franjo RAČKI, *Documenta historiae Chroatiae periodum antiquam illustrantia*, Zagrabiae 1877, str. 14-17 /listina br. 12/ (dalje: F. RAČKI, Documenta). V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15, str. 12; Dominik MANDIĆ, *Župa Hlivno u Bosni vladarsko dobro hrvatskih kraljeva*, *u*: Rasprave i prilozi iz stare hrvatske prošlosti, Rim 1963, str. 470 (dalje: D. MANDIĆ, Župa Hlivno, RP). Faksimil originalne povelje koja o tome govori, kao i njezin prijevod s latinskoga na hrvatski prema Mihovilu Baradi donosi Marko VEGO u svojoj knjizi *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1982, str. 129-131 (dalje: M. VEGO, Postanak Bosne).

[22] Nada KLAIĆ, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1990. str. 76-77 (dalje: N. KLAIĆ, Povijest Hrvata).

[23] U svome već dobro poznatome, a do danas i na hrvatski jezik prevedenom djelu „O upravljanju carstvom“ (prijevod Jakše Tomića iz 1994.). Spomenimo uzgred i nalaz novčića cara Konstantina Porfirogeneta na Rešetarici u Buškome blatu (Bono Mato VRDOLJAK, *Plodovi ljubavi i žrtve*, Livno 2005, str. 245, bilješka br. 149; dalje: B. M. VRDOLJAK, Plodovi).

[24] F. RAČKI, Documenta, str. 114-116 /listina br. 98/. Vidi također i: Marko KOSTRENČIĆ, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, volumen 1, Zagrabiae 1967, str. 22-25 /listina br. 20/; str. 141-142 /listina br.110/; str. 160-162 /listina br. 125/. Dalje: M. KOSTRENČIĆ, CD, sv. 1

[25] Tade SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, volumen 2-17, Zagrabiae 1904-1981, str. 11 /listina br. 7/. U daljnjem radu su koriš-

to isto potvrđuje i papa Celestin III. godine 1192. kada kaže „…parochiam Cleune…“.[26] Početkom XIII. stoljeća, točnije 1207. godine, hrvatsko-ugarski kralj Andrija II. spominje „…Cleonam…“,[27] a njegov nasljednik stoljeće i nešto poslije, kralj Ljudevit I. Anžujski, 9. studenog 1356. „…de Hleuna…“,[28] a onda to isto ponavlja i 1370. godine.[29] Najposlije početkom XV. stoljeća, naime 1400. godine, Livno je trajno prešlo pod upravu bosanske kraljevske kuće Kotromanića, što je kralju Stjepanu Ostoji (1348. – 1418.) omogućilo da njime nesmetano raspolaže pa ga je iste godine, zajedno s „vsom župom, s'dohodci i s'trgovinami“, darovao Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću (1350. – 1416.) i njegovu sinu Balši.[30] Bilo je to klasično feudalno naselje koje se, na relativno malenu području oko izvora rijeke Bistrice (današnji Duman), razvilo uz i oko kamene utvrde[31] koja je ondašnjim stanovnicima (a i onima iz okolnih sela) bila dobra zaštita kada bi navalio neprijatelj. Osim snažne tvrđave, čiji se ostatci bedema i danas mogu vidjeti, postojalo je nekoliko sakralnih objekata. Do danas je arheološki dokazano postojanje triju crkava.

Jedna se nalazila u samome Bistričkom gradu, unutar tvrđavskoga kompleksa. Iako je riječ o dvorskoj kapeli gotičko-renesansnoga sloga kakve zapravo susrećemo u svim srednjovjekovnim utvrdama i burgovima toga doba, činjenica da će Turci upravo nju proglasiti „carskom džamijom“, o čemu svjedoči ne samo „zaneseni“ Čelebija[32] nego također brojni osmanski izvori,[33] dovoljno govori za sebe. Druga se nalazila na Glavici u središtu grada gdje se sada nalazi džamija sa sahat-kulom. Za fra Miroslava Džaju ovaj je lokalitet pravi mali livanjski kapitolij.[34] O izgledu i veličini te crkve te njezinu zavjetodavcu malo se zna; zna se da je bila posvećena ili sv. Luki evanđelistu, ili svetoj Mariji Bogorodici, a Turci su je pretvorili u džamiju.[35] Treća, smještena na desnoj obali rijeke Bistrice, bila je najveća, a nalazila se u okviru franjevačkoga samostana,[36] odnosno u njegovoj neposrednoj blizini. Bila je posvećena sv. Ivanu Krstitelju. O njoj imamo najviše podataka. Najvažniji su arheološke iskopine konzervatorski obrađene prije nekoliko godina, ali i mnogi drugi veći ili manji predmeti koji su pripadali toj crkvi i samostanu, a sada se nalaze u stalnoj muzejskoj zbirci današnjega Franje-

teni svesci koje ćemo kratko pisati kao u ovom slučaju: T. SMIČIKLAS, CD, sv. 2.

[26] T. SMIČIKLAS, CD, sv. 2, str. 251-253, listina br. 237.

[27] T. SMIČIKLAS, CD, sv. 3, str. 70-71, listina br. 63.

[28] T. SMIČIKLAS, CD, sv. 12, str. 376-377, listina br. 281.

[29] T. SMIČIKLAS, CD, sv. 14, str. 238, listina br. 172.

[30] Ivan KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Arkiv za povestnicu jugoslavensku*, knjiga II, Zagreb 1852, str. 36-37. (dalje: I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, knj. II).

[31] „…u kninskoj, **livanjskoj** i ninskoj, središta su županija **istoimene utvrde**…“ (N. KLAIĆ, Povijest Hrvata, str. 77).

[32] Hazim ŠABANOVIĆ, *Putopis Evlije Čelebije – Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, III. izdanje, Sarajevo 1996 (dalje. H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis).

[33] Detaljnije o tome bit će riječi u nastavku.

[34] Miroslav DŽAJA, *Osvrt na prošlost Livna*, Kalendar Dobri pastir za 1974, Sarajevo 1973, str. 270. (dalje: M. DŽAJA, Livno, DP)

[35] Opširnije u: M. DŽAJA, Livno, DP, str. 272-273; B. M. VRDOLJAK, Plodovi, str. 289. Ipak ovdje valja biti oprezan kada se govori o „pretvorbi“. U ovome konkretnom slučaju prije će naime biti da je na tome mjestu postojala crkva koja je porušena, a na njezinu mjestu, ili u neposrednoj blizini, od istoga materijala sagrađena današnja džamija, što u to vrijeme nije bila rijetkost. Takav pristup „novih gospodara“ ozakonjen je i carskim kanunima i kanun-namama koji izričito nalažu „rušenje crkava“. Opširnije vidi: Više autora, *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, Sarajevo 1957. (dalje: KANUNI I KANUN-NAME). O nekim konkretnim primjerima pretvaranja crkava u džamije opširnije vidi: Adem HANDŽIĆ, *Konfesionalni sastav stanovništva Bosne i Hercegovine u doba Osmanske vladavine*, Prilozi za orijentalnu filologiju broj 42-43, Sarajevo 1995, str. 141, 170 (dalje: A. HANDŽIĆ, Konfesionalni sastav, POF br. 42-43).

[36] Podignut početkom XIV. stoljeća (Mladen ANČIĆ, *Livno – srednjovjekovna hrvatska županija*, Split 2001, str. 20-23; dalje: M. ANČIĆ, Livno). Vidi i: Bono Mato VRDOLJAK, *Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća*, *u*: Livanjski kraj u povijesti, Split-Livno 1994 (dalje: LKP), str. 115-124. Fra Bono je bio voditelj stručne ekipe koja je početkom devedesetih godina prošloga stoljeća istraživala to nalazište. Usporedi i: Tihomir GLAVAŠ, *Otkrivanje sv. Ive*, *u*: LKP, str. 105-110.

vačkoga samostana na Gorici. U to će se vrijeme Livno istodobno nazivati i *Bistričkim gradom*, u dokumentima često pisan kao „castrum Cleune“, odnosno „castrum Bystrycze“.[37]

No crkve nisu bile podignute samo u gradu ili njegovu užemu arealu, nego i u okolnim bližim ili daljim selima. Njihovo postojanje do sada je, osim arheološki, dokazano i na temelju povijesnih izvora u: Bukovoj Gori, na lokalitetu znakovita imena *Manastirine*[38] (župa Grabovica), Prisoju,[39] na Rešetarici (Podgradina),[40] sve u Buškome blatu, u to doba sastavnome dijelu prostrane starohrvatske župe(anij)e (H)livanjske, zatim u selu Lipi,[41] Vidošima (Sturba),[42] Potočanima,[43] Rapovinama,[44] Priluci (Grepci)[45] te

[37] „castrum suum Byztriche vocatum in Hleuna habitum“ (V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15, str. 17). Isto i: T. SMIČIKLAS, CD, sv. 12, str. 376. Usporedi i: LKP, str. 102.

[38] U *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*, tom. 3, Sarajevo 1988, (dalje: AL BiH) na str. 271. čitamo sljedeće: „Ostatci crkvene građevine i srednjovjekovna nekropola. Ostatci građevine od pravilno tesanih blokova s konturom apside…“

[39] AL BiH o tome bilježi sljedeće: „Bare, Crkvina, Prisoje-Ljubičići… Rimsko naselje, rimska stela i starokršćanska crkva. […] Crkva je longitudinalnog ('bosanskog') tipa, dimenzija 21,50x15,30 m…“ (str. 260). Pridodajmo ovomu i lokalitet Crkvinu na *Dubljama* nedaleko Ivančića kuća gdje su pronađeni „srednjovjekovni spomenici i crkva“ (Isto, str. 262).

[40] Ovdje su zapravo postojale dvije crkve na dvama različitim mjestima. Prva je datirana na kraj IV. stoljeća, za koju arheolozi utvrdiše da je bila najveća i najopremljenija u zaleđu Narone i Salone. Nalazila se u Buškome blatu na rubu tzv. Kraljičina prispa. Porušena je početkom VII. stoljeća u navali Avara, a doseljenim je Hrvatima služila kao groblje i ukopišno mjesto. Drugu su po svemu sudeći u X. stoljeću za svoje potrebe podigli Hrvati stotinjak metara sjevernije u podnožju planine Kamešnice. Ovu su crkvu porušili Turci prilikom navale na ova područja. Na njezinu je mjestu 1928. godine podignuta zavjetna crkvica sv. Ilije oko koje se u to ime i danas svakoga 20. srpnja okupljaju vjernici okolnih krajeva na veliko hodočašće (opširnije vidjeti: Bono Mato VRDOLJAK, *Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna*, Starohrvatska prosvjeta, broj 18, Split 1988.; dalje B. M. VRDOLJAK, Rešetarica, SHP, br. 18). Ovomu svakako treba pridodati i danas u narodu poznat toponim *Crkvina* na tzv. *Podvornicama*, gdje je pronađen žrtvenik posvećen Apolonu te arheološki obrađen lokalitet na tzv. Glavici u Podgradini (opširnije vidi: Ivo BOJANOVSKI, *Livanjsko polje u kasnoantičko doba*, Zbornik I, Sarajevo 1983, str. 186-187; dalje: I. BOJANOVSKI, Livanjsko polje).

[41] Alfonz BRALIĆ, *Livno-Gorica, crkvene, povjestne crtice*, Glasnik jugoslavenskih franjevaca, br. 4, Sarajevo 1890. (dalje: A. BRALIĆ, Livno-Gorica). Bralić zapravo spominje dvije crkve u Lipi. Doslovno kaže: „Crkva u Lipi iz koje se još danas razne izkopine vade“ te „druga crkva pod Lipom na Vučipolju“ (str. 27).

[42] O tome Bralić piše: „Samostan i crkva sv. Klare Asizke na vrelištu Studbe u Vidošima, u kojem su, kako predaja veli, stanovale sestre klarinke – duvne – djevice; zato se i zove ono mjesto 'Divice'. Na tom su mjestu sada turske kuće, i nalaze se mnoge grobnice. Tako, kad sam bio kapelanom u Vidošima, turčin nadje pred svojom kućom liepo ozidanu grobnicu, u kojoj na kamenu i pisma nešto nadje; no odmah je sve zatrpao. Ja sam nastojao da ju opet iskopam, da vidim šta je, al mi za rukom ne podje.“ (Isto, str. 26-27). Tridesetak godina prije Bralića gotovo identično bilježi još jedan franjevac koji je bio na službi u ovome kraju. Riječ je o fra Grgi Loziću. On u svojim *Bilješkama* (Adnotationes variae, pisane 1864., a koje je objelodanio Stipo MANĐERALO u knjizi *Lozićev ilirski san*, Split – Livno 1992.; dalje: S. MANĐERALO, Lozićeve bilješke) piše: „U Studbi bio je samostan Duhovnah na brižuljku, disu danas turčina Ormana kuće, i kažu pod kućom Ormana ima kripta, i u jednom grobu čitavo s. Tilo i danas nalazese.“ Da ovo nisu samo puka naklapanja lokalnih fratara, dokazao je stoljeće i nešto nakon njih veliki zaljubljenik u livanjski starinu prof. Stipo Manđeralo. On je u nekoliko navrata detaljno obilazio ovaj lokalitet i svaki put pronašao „nešto novo“ što bi se moglo dovesti u svezu sa spomenutom „samostanskom“ predajom. Opširnije vidi: Stipo MANĐERALO, Tragovi, broj II, Livno 1984., str. 111-115. (dalje: S. MANĐERALO, Tragovi, br. II). Također: Stipo MANĐERALO, *S vidoške gradine*, Livno 2006, str. 359-363 (dalje: S. MANĐERALO, Vidoši).

[43] Ostatci starohrvatske crkve iz IX. stoljeća čuvaju se u muzejskoj zbirci samostana na Gorici i uglavnom su neobjavljeni (opširnije vidi: B. M. VRDOLJAK, Plodovi, str. 295-296, te Maja PETRINEC – Tomislav ŠEPAROVIĆ – Bono Mato VRDOLJAK, *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu*, Split 1999, str. 85-86; dalje: KATALOG FMGG).

[44] Riječ je o starohrvatskoj crkvi svetoga Petra apostola još iz IX. stojeća! Nalazila se na području i današnjega katoličkog groblja, čiji se mnogobrojni arheološki ostatci, osim u Livnu, nalaze u prostorijama Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. Tu ponajprije mislim na već odavno poznatu, inače u Bosni i Hercegovini jedinstvenu oltarnu gredu s poznatim zavijenim kamenim kukama. Njome teče natpis: „Ferre dignatvs est at honore. beati Petri Ap.li p. remedio anime sve.“ Njezin original čuva(o) se u Zemaljskome muzeju u Sarajevu, a Gorički muzej posjeduje gipsani odljev izvornika, a tu su i ostatci pluteja ukrašeni troprutim kružnicama isprepletene troprutim trakama s istoga mjesta. Ova će crkva jedina preživjeti turska pustošenja dok konačno ne bude porušena 1686. godine – za osvetu Stojanu Jankoviću koji je iste godine dvaput poharao Livanjsko polje načinivši pritom štetu „turskom“ Livnu.

Ličtanima[46] i Rujanima.[47] O onima što ih spominje narodna predaja zasad ne govorim, a da ih je doista bio velik broj, svjedoče i mnogobrojni lokaliteti „crkvine“ i „crkvišta“ za koje i fra Lovro Karaula potvrđuje da će bez ikakvih problema samo na Livanjskome polju nabrojati više od 60 „njihovih razvalinah“.[48] Livno su, kao uostalom i cijelu žup(anij)u, u golemoj većini naseljavali Hrvati,[49] a manji dio činili su starosjedioci ilirskoga podrijetla, kao i ovdašnji „specijalizirani“ nomadski stočari romanskoga podrijetla koje su Hrvati nazivali Vlasima.[50] Inače, riječ je o potomcima sjevernoafričkih naroda koji su za rimskoga doba naselili Balkan te rubna bosanska područja oko rijeke Drine. Oni su sve do kasnoga srednjeg vijeka živjeli relativno samostalno u odnosu na feudalnu vlast. To su uspijevali zbog načina života. Naime Vlasi kao stočari nomadi nisu bili vezani za stalno boravište, nisu posjedovali kuće, zemlju niti bilo kakvu nepokretnu imovinu. Živjeli su u provizorno načinjenim kolibama sagrađenima od kamena, granja i ovčjih koža. Takve „objekte“ lako su podizali doslovno gdje god bi se zatekli, što je posebno ovisilo o bogatstvu i plodnosti ispasišta. Svoje nastambe gradili su na planinskim pašnjacima („planinske košare“) i po nižim staništima. Kako su se stalno kretali za svojim stadima, izmicali su kontroli državne vlasti, a kako joj nisu mnogo smetali, vlast za njih nije posebno ni marila. Većina ih je govorila posebnim jezikom (romanskim), a imali su i posebne zakone (tzv. vlaški zakoni) po kojima su održavali svoje životne i radne običaje koje ovdašnji Hrvati nisu posve lako razumijevali.[51] Otuda između Vlaha i Hrvata, ali i drugih naroda, dugo nije dolazilo do bližih dodira. Ipak, od

Pridodajmo ovim podatcima i nekoliko zanimljivih bilježaka što ih o ovoj crkvi donose i turski defteri. U onome iz 1574. (TD br. 533) stoji zapisano doslovno ovo: „Killisa-i **Isveti Petri** der kurb-i karye-i mezbure, senede bir kaç kerre penayir olur, gelenden baç-i siyah alinir, fi sene 100.“ Isto i u defteru iz 1585. (TD br. 622): „Crkva svetog Petra u blizini sela Rapovine. Tu se održava dernek nekoliko puta godišnje i oni koji tada trguju od njih se po zakonu uzima badž godišnje 100 akči.“ Također i u defteru iz 1604. (TD br. 475): „Crkva sveti Petar, u blizini sela Rapovine. Godišnje se tu nekoliko puta održava dernek; od onih koji tu kupuju i prodaju, uzima se prema zakonu, badž; pripada Livnu: godišnje 100.“

[45] B. M. VRDOLJAK, Plodovi, str. 293. Usp. i: KATALOG FMGG, str. 84 i sl.

[46] Ova je istom nedavno otkrivena i radovi, pod stručnim vodstvom kustosice Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno, Marije Marić u tijeku su. Usporedi i: AL BiH, str. 236.

[47] U defteru iz 1574. (TD br. 533) piše ovo: „Karye-i **Rujani**, tabi'-i Saromişe (…) Kilisa-i **Isveti Ivan**…“ Hazim ŠABANOVIĆ navodi da se crkva „u nahiji Sarumiše ili Saromiše“ prvi put spominje još 1528. godine (vidi njegov rad: Bosanski pašaluk, Sarajevo 1982, str. 152; dalje: H. ŠABANOVIĆ, Bosanski pašaluk).

[48] Opširnije o fra Lovri vidjeti Zbornik *Pro populo – život i djelo fra Lovre Karaule 1800-1875*.

[49] Livanjski kraj, inače vrlo bogat arheološkim spomenicima, do danas je u cijeloj Bosni i Hercegovini najveće starohrvatsko nalazište. Na lokalitetu Rešetarica (Podgradina) pronađeni su impozantni spomenici ranosrednjovjekovne hrvatske državnosti od kojih su, pored manjih kamenih ulomaka, ostatci ratničke opreme i oružja, prvorazredne vrijednosti. Posvema su identični onima pronađenima u kninskome kraju potkraj XIX. stoljeća (Biskupija i Uzdolje kod Knina, Sv. Spas u Vrlici i sl.). Nadalje, materijalni spomenici iz starohrvatskoga razdoblja pronađeni su i na groblju u Rapovinama te u Potočanima i gradu Livnu (o svemu opširnije: KATALOG FMGG). I brojne druge pučke predaje i legende koje sežu još u same početke hrvatske povijesti, tj. do petorice braće (Muhlo, Kosjenc, Hrvat, Klukas i Lovel) i dviju sestara (Buga i Tuga), prema kojima su današnje Buško blato i Tušnica dobili svoje ime, to dokazuju.

[50] Detaljnije o Vlasima vidjeti ponajprije izvrstan rad dr. Dominika MANDIĆA, objavljen u knjizi *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske prošlosti*, Rim 1963, str. 515-565. U najnovije vrijeme, vrlo studiozno, ovom problematikom bavi se i Zef MIRDITA, rezultat čega je iznimno zapažen rad objavljen u knjizi *Vlasi u historiografiji*, Zagreb 2004, ali i još neki njegovi manji prilozi od kojih svakako valja izdvojiti onaj objavljen 2007. u Povijesnim prilozima (br. 33) pod naslovom *Vlasi, polinomičan narod* te, konačno, rad Ivana BOTICE objavljen u Radovima Zavoda za hrvatsku povijest, br. 37, Zagreb 2005. pod naslovom *Prilog istraživanju najstarijeg spomena vlaškog imena u hrvatskoj historiografiji*. Nešto drukčije tumačenje podrijetla Vlaha vidjeti u: Bakir TANOVIĆ, *Historija Bosne u okviru Osmanskog carstva*, Sarajevo 2010, str. 26 (dalje: B. TANOVIĆ, Historija Bosne).

[51] Usporedi i: Vjekoslav KLAIĆ, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka 19. stoljeća*, knjige 1-5, Zagreb 1988. U daljnjemu radu rabljene su knjige čije će se kratice pisati kao u ovome slučaju: V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 22-25); također: Mirko MARKOVIĆ, *O etnogenezi stanovništva Like*, Zbornik za narodni život i običaje Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 53, Zagreb 1995, str. 77-189 (dalje: M. MARKOVIĆ, Stanovništvo Like, Zbornik NŽO, HAZU, knj. 53).

sredine XIV. stoljeća, kako izvori bilježe, to će se početi mijenjati, osobito na područjima drevnih županija (H)livanjske, Imotske, Cetine[52] i Pset.[53]

Vremenom su, zbog njihove prirodne izdržljivosti, a još više lake pokretljivosti lokalni feudalci nastojali pojedina plemena (katune) iskoristiti za svoje potrebe.[54] U početku se to odnosilo na gospodarske resurse. Vlasi su naime raspolagali brojnim živežom pa je bilo moguće lako, brzo i jednostavno, ali dostatno, osigurati izvor hrane, a onda zbog sve češćih sukoba oko feudalnih posjeda među lokalnom vlastelom novačili su ih u poluvojničke i vojničke postrojbe kako to svjedoči i jedna listina Anža Frankopana iz 1436. godine.[55] Obzirom da su živjeli u iznimno jakome kristijaniziranom prostoru – livanjski kraj bio je posjed splitske crkve, o čemu u dosadašnjoj historiografiji nije napisan niti jedan rad – svi su oni bili isključivo katolici.[56]

[52] Opširnije vidi: Josip Ante SOLDO, *Cetina – srednjovjekovna županija i kneštvo Nelipića*, *u*: SINJSKA SPOMENICA, Sinj 1965, str. 63-101 (dalje: J. A. SOLDO, Cetina /Spomenica/); Radoslav LOPAŠIĆ, *Zakon za hrvatske Vlahe županije Cetinske od godine 1436*, HRVATSKI SPOMENICI, svezak I. 1100-1499, Zagreb 1898 (dalje: R. LOPAŠIĆ, HS sv. I). Isto i u: Radoslav LOPAŠIĆ, *Urbaria lingua Croatia conscripta*. Hrvatski urbari, sv. I, Zagreb 1894. (dalje: HRVATSKI URBARI).

[53] Vjekoslav KLAIĆ, *Županija Pset (Pesenta) i pleme Kolunić*, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, svezak 15, Zagreb 1928., str. 1-12 (dalje: V. KLAIĆ, Pset, VHAD sv. 15).

[54] Poznata je naime epizoda s Mladenom II. Šubićem koji je u ratu s ovdašnjim feudalcima, između ostalih i livanjskim Mihovilovićima, iako ga je izgubio, angažirao Vlahe kao vojnike u svojoj službi.

[55] Sadržaj te listine vidi u: Radoslav LOPAŠIĆ, *Bihać i bihaćka krajina*, Zagreb 1890, str. 296-298 (dalje: R. LOPAŠIĆ, Bihać).

[56] Indicije o Vlasima i *patarenske* vjere, čak i u livanjskome kraju, možemo izvući detaljnijim istraživanjem prezimena Klešić. Naime ako uzmemo za gotovu stvar da je „Ladislao filio quondam vajevodae Pauli Klessich“ (E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, str. 151), zapravo onaj Vlatko Klešić 'z Dobrog', kojega spominje Ostojina *darovnica* iz 1400. godine, a što je više nego sigurno, onda takva vjerojatnost dobiva na težini ako pozorno pročitamo sadržaj jedne druge, također Ostojine *darovnice*. U toj listini pisanoj u Visokome „u nedilju na Vodokršće“ 1404. godine kralj Ostoja poziva k sebi vojvodu Pavla Klešića i „dasmo mu vse ono što je godir njegovo bilo […] vratismomu njegov grad u Dlamoči i vse njegovo što je u Dlamoči bilo. I u Dumni i u Bosni… I s timi ga vsim pridadosmo **gospodinu didu i njegovim strojnikom i vsoj crkvi bosanskoj** [naglasio T. P.]…“ Dakle iz ovoga dokumenta nepobitno proizlazi, ako je, naravno, znanstveno dokazano da se tzv. *patarenska* vjera razlikuje od katoličke, a taj argument, čini mi se, nismo uspjeli nedvojbeno dobiti niti za čitavo stoljeće koliko, evo, traje „dogmatska bitka“ s tim u svezi, dakle ako je doista riječ o tobožnjoj heretičkoj „crkvi bosanskoj“, onda nam priča o patarenu Pavlu Klešiću, „gospodaru zemlje“ u Duvnu i Glamoču, nudi takav stav, ali i mnogo više od toga. Ponajprije o mogućem vlaškome *etnosu*, o čemu bi nam svoju priču mogli ponuditi današnji toponimi nekih livanjskih sela, npr. Dobro (osobito do danas u njemu sačuvano ime *katun*), zatim Golinjevo, odnosno njegov toponim „popova glavica“ i, konačno, nedavno otkrivena grobnica „popa Tjehodraga“ u Lištanima u kojoj je pronađeno svećeničko tijelo pokopano s gotovo cijelom obitelji, što se može pripisati samo običajima koje dopušta i tolerira, za razliku od latinske – katoličke, „narodna crkva“, a to je mogla biti jedino „crkva bosanska“ s obzirom da je pravoslavlje, koje također to dopušta, na livanjskome području najranije zaživjelo istom stoljeće i nešto poslije, o čemu će biti riječi u daljnjemu izlaganju, ali i još neki toponimi osobito u zapadnome dijelu Livanjskoga polja. Nadalje, u tome svom „izgnanstvu“ u Dubrovniku, kamo ga je „protjerao“ kralj Ostoja, vojvoda Klešić bio je pod budnim okom dubrovačkoga kneza Blaža Sorkočevića koji je sutradan dobio pismo „iz Janjića“ gdje je bilo sjedište „crkve bosanske“ od „djeda“ u kojemu piše i ovo: „Takoj pravi gospodin episkup crkve bosanske oto poslasmo po vojevodu Pavla naše strojnike i krstjane da pride opet u svoje.“ Zatim je pismom izražena najtoplija zahvalnost knezu što je „počteno“ brinuo o Pavlu i neka ga s dvojicom „vlasteličića“ doprati do kralja kako bi svi u „miru pribivali“. Oba ova pisma odnesoše Pavlu Klešiću „starac Mišljen i starac Lilko i Stojan krstjanin, Ratko krstjanin, Radosav krstjanin, Radak krstjanin i **Dobrašin** krstjanin“ (naglasio T. P.). Valjalo bi skrenuti pozornost na ovo *ime* Dobrašin. Kako će se uostalom vidjeti poslije, još najraniji turski defteri spominju *selo Dobrašin* u zapadnome dijelu Livanjskoga polja, među ovdašnjim pukom inače znan kao *Donje polje* koje će nakon dolaska Turaka promijeniti etničku sliku. Konačno, nije naodmet spomenuti i povelju kralja Sigismunda iz 1436. godine (o njoj će još biti riječi) kojom zahvaljuje „Restoju Milohni de Bogognynagora de Hlevna“, dakle iz *toponima* također na zapadnome dijelu Livanjskoga polja. I brojne druge slične priče koje bi se mogle ispričati o tome, kao primjerice o toponimu *Sajković* (također u zapadnome dijelu Livanjskoga polja!), pri čemu se lako može pratiti njegovo prvotno pojavljivanje kroz dokumente znatno prije dolaska Turaka, a s njima i drugih ne samo etničkih nego i vjerskih skupina, ali koje u svojoj osnovi nikada nisu bile toliko brojne da izmijene sliku. Ovo je protuargument tezi koja će mnogo stoljeća poslije sva spomenuta mjesta „etiketirati“ kao ona u kojima su živjeli isključivo etnički Srbi, što će ostaviti razorne posljedice na ovdašnju povijest, osobito onu u ratnome ludilu 1941. – 1945., no očito bez ikakve stvarne osnove; riječ je tek o politikantstvu i

Kao što je već rečeno, kao nomadski stočari naseljavali su uglavnom rubne dijelove livanjske župe, poglavito ona sela koja su bila organizirana u visokome planinskom pojasu Kamešnice, Dinare, Staretine i Golije te Cincara i Tušnice.[57] Ovima ponajprije pripada selo Dobro[58] u kojemu se i do danas sačuvala uspomena na njihov boravak u imenu im plemenske organizacije, tj. katuna. A zaselak *Katun* i danas obuhvaća teritorijalno najveći dio sela, smješten na istočnoj strani Dobranjskoga polja. Osim u Dobrome, zasad je sigurno postojanje i jednoga „džemata" Vlaha u Golinjevu te u nekoliko sela na zapadnome rubu Livanjskoga polja.[59]

Ipak, živeći u izrazito kršćanskoj sredini i etnički hrvatskome prostoru, ubrzo su se uklopili u svoje okružje te su se nakon dolaska Turaka vrlo slabo ili nikako razlikovali od etničkih Hrvata (osim u iznimnim situacijama, dakle ako su bili vojnici, martolosi ponajprije, ali i derbendžije ili neki drugi pomoćni red osmanske vojske), kao uostalom i ovi od njih, odnosno od nekih drugih etničkih zajednica. Štoviše, zbog administrativne jednostavnosti Turci su sve zatečeno stanovništvo vjerski podijelili u dvije osnovne skupine, na tzv. nevjernike, a njih su činili Židovi, kršćani, patareni i ostali nemuslimani, i „prave vjernike" u koje su, razumije se, ubrajani isključivo muslimani. Osim toga kao država koja je svoje gospodarstvo temeljila više na pokretljivosti, tj. vojničkome osvajanju tuđih područja, a manje na „sjedilačkome načinu života", dakle na stočarstvu i ratarstvu, osmanska je administracija cjelokupno stanovništvo istodobno dijelila i na *asker*, odnosno na *raju*. Prvu su skupinu činili vojnička i ostala prateća, ponajprije teokratska klasa, a drugu sve stanovništvo bez obzira na njihovu konfesionalnu i etničku pripadnost. Ova se pak druga skupina, dakle klasa *raje*, uvjetno nazivana i proizvodnom klasom, dijelila na ratare i stočare, tj. na one koji „obrađuju zemlju" i one koji „čuvaju stoku" te na takav način stječu dohodak.

S obzirom da su, za razliku od drugih „etničkih stočara", u slavenskim zemljama isključivo etnički Vlasi[60] jedini imali svoje interne zakone, lokalni su im feudalci na temelju tih „zakona" priznavali „poseban" status. Dolazak Turaka samo će učvrstiti zatečeno stanje, a da bi izbjegli gomilanje starih zakona i posebno uvođenje novih za ostale „etničke stočare", osmanska je administracija jednostavno preuzela postojeće vlaške zakone i primijenila ih na sve „stočare" bez obzira na njihovu etničku i konfesionalnu pripadnost. To se dakle odnosilo i na Hrvate, ali i na ostale slavenske i neslavenske narode koji su živjeli na zatečenim područjima. Upravo je tako bilo i na području drevne starohrvatske žup(anij)e (H)livanjske. Jedina razlika među svim „vlasima" ogledala se u konfesionalnoj pripadnosti, a u slavenskim zemljama ona je bila isključivo podijeljena između Istočne (bizantske), dakle *Pravoslavne crkve* i Zapadne (rimske), tj. *Katoličke*. Među-

nekritičkomu pristupu povijesnomu istraživanju zbog čega je plaćena iznimno visoka cijena! Spomenimo konačno i navod iz *Fojničkoga grbovnika* koji donosi grb obitelji „Klescich de Rujani campus Hlivno" (E. FERMENDŽIN, Acta Bosnae, str. 560). Rujane spominjem tek kao povijesni toponim koji je zamalo nastavak nedalekih Lištana „popa Tjehodraga". O Ostojinu dokumentu opširnije vidi: POVIJEST BiH, str. 403-404.

[57] Mario PETRIĆ, *Porijeklo stanovništva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (E) NS, sv. XV-XVI/1960-1961, Sarajevo 1961, str. 39-42. Vidi također i: S. MANĐERALO, Vidoši, str. 34-34.

[58] Izričito se spominje u Ostojinoj Darovnici kao *Dobro* (vidi: I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, str. 36-37).

[59] Povijesna ih znanost naziva „hrvatskim Vlasima", odnosno „Vlasima kraljevine Hrvatske" (dobri Vlasi svete krune kralevstva Ugarskoga u Hrvatih – Valachi regni Croatiae). Opširnije vidi: HRVATSKI URBARI. Zanimljivi su i rezultati istraživanja što ih je proveo Mladen Ančić na vlastelinstvu Hrvatinića („Donji Kraji") gdje, citirajući Kreševljakovića, izričito rabi sintagmu „hrvatski Vlasi" navodeći pritom i dosad neobjavljeni turski defter za bosanski sandžak iz 1562. godine koji navodi „kuće hrvatskih Vlaha" (!!!). Vidi njegov rad *Jajce – portret srednjovjekovnoga grada*, Split 1999. str. 57-63, posebno bilješka 143 (dalje: M. ANČIĆ, Jajce).

[60] Pojam „vlah", u daljnjemu tekstu pisan malim slovom, označuje „profesionalnu" pripadnost *svih* stočara bez obzira na etničku pripadnost; zapravo onako kako su ih i osmanske vlasti tretirale.

tim rušenjem i paleži katoličkih crkava i progonima njezinih pripadnika od osmanlijskih osvajača slabila je i njezina moć i utjecaj pa je doskora Pravoslavna crkva, osobito srpska, u Bosni postala većinska kršćanska Crkva, a tako i njezin utjecaj među stanovništvom koje su Osmanlije podložili svojoj vlasti. Tako će jednim dijelom biti i među etničkim Vlasima, iako će drugi dio i tada ostati u katoličkoj vjeri i običajima.[61] Kako bi po svaku cijenu zaustavili osipanje katolika s ovih područja – dakle Hrvata i Vlaha – ispreplitali su se različiti interesi splitske, šibenske, trogirske, makarske, skradinske, pa čak i duvanjske i bosanske crkve, bez obzira što je to vrlo često značilo samo nominalnu brigu i pastorizaciju. Najviše su ipak pridonijeli franjevci, osobito bosanski, koje je Mehmed II. povlastio Ahdnamom i tako zajamčio njihovo djelovanje, unatoč hijerarhiji koja je bila neprijateljska osmanskoj državi.[62] O svemu ovome detaljnije će se govoriti u nastavku.

Kao klasično feudalno naselje, Livno (Bistrički grad) imalo je i svoje kaštelane – zapovjednike utvrde oko koje su se prostirala kmetska selišta i posjedi vojno-plemićkoga staleža. Sa strogo ograničenim ovlastima kaštelani su predstavljali produženu ruku moćnih knezova – župana čitave žup(anij)e ("tottam parochias"), a preko njih i samih kraljeva. Županski vlast vršili su domaći knezovi iz glasovitoga starohrvatskog plemena Čubretića-Ciprijanića („generis Ciprianorum de Cleuna“), odnosno Mihovilovića, Vojihnića i Galešića, iako su ovi posljednji tu vlast obavljali uglavnom titulativno.[63] Teško je precizno utvrditi granice livanjske žup(anij)e – i samoga grada Livna – no posve je sigurno da je bila prilično prostrana. Kako bilo, ne ćemo pogriješiti ako zaključimo da je obuhvaćala prirodne granice između planinskih masiva Cincara i Kamešnice na sjeveru i jugu te Dinare i Grabovičke planine na (jugo)zapadu i istoku.[64] Unutar njih prostiralo se golemo područje na kojemu je u vrijeme potpune političke nesigurnosti i ratnih previranja od životne važnosti bilo očuvati političku stabilnost, a podatak da je godine 1456. godine sam sultan Mehmed od kralja Stjepana Tomaša izričito tražio da mu, uz ine gradove, ustupi i Livno[65] nedvojbeno potvrđuje da se radilo i o iznimnoj gospodarskoj važnosti.

Kao što je već rečeno, bio je to uglavnom stočarski kraj čiji su se stanovnici bavili ponajviše uzgojem stoke zbog čega se razvila i trgo-

[61] S tim u svezi valja oprezno pristupiti istraživanju pojave pravoslavlja u livanjskome kraju, osobito Srpske pravoslavne crkve s kojom će se pojaviti etnički Srbi. S obzirom na lingvističku i običajnu sličnost s ovdašnjim Hrvatima kako u narodnome govoru i rukotvorinama, tako i u brojnim običajima, a na temelju do sada iznijetih postavaka, ali i još nekih koje će biti izniseni kasnije, možemo dovesti u sumnju i podvrgnuti kritici dosadašnja historiografska i etnološko-etnografska dostignuća koja govore da se ovdje uopće nikada nije radilo o etničkim Srbima. Riječ je o Vlasima koji će političkim radom Srpske pravoslavne crkve, koja je pod Osmanlijama iznimno bila povlaštena, svi odreda postati Srbima… Konačno, brojna istovjetna prezimena u „Srba ikavaca i ijekavaca“, kako ih na Livanjskome polju etnolog Mario PETRIĆ u svome radu *Porijeklo stanovništva* (GZM sv. 15-16, str. 31-90) naziva, s jedne strane i Hrvata s druge jamačno nešto govori, pa i dokazuje. Ovdje samo uzgred navedimo Babiće, Duvnjake, Đapiće, Ercege, Juriće, Radiće, Vukoviće, Vuliće kao primjer *istovjetnih* prezimena u svim trima etničkim skupinama.

[62] O čuvenoj *Ahdnami* dodijeljenoj bosanskim franjevcima i svim okolnostima vezanima za taj događaj i razdoblje vidjeti najnovije u *Zborniku radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, objavljen u povodu 500. obljetnice smrti (Sarajevo – Fojnica, 2000).

[63] V. KLAIĆ, Građa, sv. 15, str. 17.

[64] Zanimljiva je postavka koju je nedavno znanstveno pokušao utemeljiti prof. Ivan Cicvarić o teritorijalno znatno prostranijoj livanjskoj županiji. Tako on prvotnu livanjsku županiju potpuno poistovjećuje s područjem biskupije Ludrum, iako joj sjedište ubicira tik pored Knina koji je u to vrijeme pripadao županiji bribirskoj (?). Opširnije vidi njegov rad u: *Zbornik o kralju Tomislavu*, Zagreb 1996, te: *Hrvati Dinare – život, opstojnost, stradanje, nauk i pouka*, Bosansko Grahovo – Zagreb, 2000.

[65] „1456. Junii 3. Stephanus Thomas, rex Bosnae, per suos oratores episcopum Pharensem Thomam et Nikolam. Testa regat a dominio Veneto auxillum contra imperatorem Turcorum qui contentus… quator castra regni, ut habilius possit ocupare… **castrum videlicet *Bystrychky***…“ (V. KLAIĆ, Građa, VHAD, sv. 15, str. 19, 23). To je u ožujku 1457. potvrdio i poslanik kralja Stjepana Tomaša u Budimu; usp. i: V. KLAIĆ, PH, knj. 4, str. 21).

vina živežom i kožom.[66] Međutim brojna razvijena sela na Polju (npr. Rešetarica, Podgradina, Vrželare, Grborezi, Prisap…) istodobno govore o vrlo produktivnome zemljoradničkom području na kojem su se uzgajale žitarice i druge za život važne kulture. Uostalom, i o tome nam dokaz pružaju osmanski izvori. Livno je bilo glavno opskrbno središte gradovima u unutrašnjosti Bosne s jedne te dalmatinskim gradovima Zadru, Šibeniku, Trogiru i Splitu, a do sredine XVI. stoljeća i Dubrovniku s druge strane.[67] Svi stanovnici livanjske županije bili su organizirani u svoje plemenske i obiteljske zadruge koje su im omogućivale koliko-toliko lakši život, kako to svjedoči i listina kralja Stipana Ostoje iz 1400. godine.[68] Istodobno su brojne crkve razasute po okrajcima polja, nebrojene nekropole stećaka i drugih neobičnih nadgrobnih spomenika, koji su zbog svoje neobičnosti nerijetko pretvarani u lokalna svetišta,[69] pomagali održavati jaku kršćansku svijest, a mala braća – franjevci, taj živi primjer poniznosti i siromaštva, dodatno su pridonosila sveukupnoj slici mirna i skladna života.

Tu sliku, taj gotovo idiličan srednjovjekovni život livanjskoga čovjeka uskoro će do temelja narušiti prodor „azijatskoga iga“ – kako fra Lovro Karaula naziva turske osvajače. Na Livanjsko polje provalili su, po zlu glasu poznati, akindžije.

Provale Turaka u Bosnu i njihovi upadi u Hrvatsku

Nakon smrti velikoga kralja Tvrtka I. Kotromanića godine 1391. srednjovjekovna će bosanska država[70] zauvijek izgubiti „čvrstu ruku“ i sposobnoga vođu koji je spretno upravljao državom, u početku tiho izjedanom unutarnjim trvenjima među lokalnom vlastelom. Iako u znatnoj mjeri podređeni kralju, još za njegova života mnogi su se velikaši nastojali osamostaliti ne bi li svoj feudalni posjed (baština, selište, „plemenšćina“) pretvorili u posve od središnje vlasti neovisno područje. Prvi kojima je to pošlo za rukom glasoviti su humski knezovi Hranići, kasniji Kosače, čiji će potomci oformiti gotovo „državu u državi“ unutar bosanskoga kraljevstva pri tom ne birajući sredstva za ostvarenje svoga cilja. Okupivši teritorij nekoliko srednjovjekovnih bosanskih župa, stvorili su moćno obiteljsko područje koje se protezalo crtom Ivan-planina na sjeveru, Goražde i Prijepolje na istoku do mora na jugu i planinskim masivom Čvrsnice na zapadu. Tako je srednjovjekovni Hum, s glavnim gradom Blagajem na Buni, doskora proglašen Hercegovinom, po tituli koju je nosio njezin moćni gospodar Stjepan Vukčić Kosača.[71] U neposrednoj blizini uzdizao se i tvrdi „grad naš Počitelj zvani u rečenoj kraljevini Hrvatskoj“, kako ga u jednome dokumentu iz 1468. godine nazva kralj Matijaš Korvin,[72] kao strateški branik južnoga toka rijeke Neretve.

Sjeverni i istočni dio bosanskoga „rusaga“ pod upravom moćnih Pavlovića, potomaka velikoga vojvode Pavla Radinovića, smatrao se drugom neovisnom zemljom, zapravo posjedom na koji su budući bosanski kraljevi samo

[66] Ivan PEDERIN, *Karavanski put*, LKP, str. 105-127 (dalje: I. PEDERIN, LKP).
[67] I. PEDERIN, LKP, str. 105-127.
[68] I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, str. 36-37; V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15. str. 17-18. Usp. i: Mladen ANČIĆ, *Livno-srednjovjekovna hrvatska županija*, Split 2001 (dalje: M. ANČIĆ, Livno).
[69] Takav jedan primjer pronalazimo u čuvenim „Moćima“ podhumske župe. „Sveti kamen“ što je stoljećima stajao u Buškome blatu na sjecištu putova koji su prelazili Kraljičinim nasipom (Prispom), tzv. *Stanak*, stoljećima je služio kao kameni oltar žiteljima Buškoga blata i okolice. Oko njega su se okupljali vjernici, a svećenici održavali svetu misu. Na njemu je stajao željezni križ. Potapanjem polja (1968.) *kamen* je prenesen u dvorište župne crkve u Podhumu. Devedesetih godina prošloga stoljeća fra Bono je organizirao prijevoz u dvorište samostana na Gorici gdje se, zajedno s još dvama velikim stećkcima sanducima na kojima se jasno vide križevi, danas nalazi.
[70] O svim detaljima predosmanske bosanske povijesti vidi izvrsnu monografiju više autora, *Povijest Bosne i Hercegovine – od najstarijih vremena do 1463*, knjiga I., III. izdanje, Sarajevo 1998. (dalje: POVIJEST BiH).
[71] Opširnije vidi: M. VEGO, Postanak Bosne; Bakir TANOVIĆ, Historija Bosne.
[72] POVIJEST BiH, str. 191, bilješka br. 7.

nominalno polagali pravo. Najznamenitiji grad koji su podignuli pretci velikoga vojvode bio je Srebrenik koji će odigrati važnu ulogu u skorašnjoj drami na pozornici bosanske povijesti.

Moćno nadvisujući donji tok rijeke Drine, stajala je druga jaka tvrđava – Zvornik. Sjeverozapad poznatiji kao *Donji Krajevi* („Dolnji Kraji") „razgrabili" su Stipanići, pretci velikih Hrvatinića, koji će na svome području pored niza drugih gradova, osobito u dolini Sane i Vrbasa, podignuti čvrst grad, kasniju prijestolnicu bosanskih kraljeva – Jajce. A u njihovim je rukama stajao i neosvojivi grad Ključ.

Zapadne strane, često nazivane i *Završjem*, kao izravno kraljevsko leno još iz doba drevne Kraljevine Hrvatske kralja Tomislava iz X. stoljeća, upravo zbog te svoje „kraljevske časti" baštinjene su kao lojalni kraljevski posjed, barem nominalno.[73] To je vrijedilo za sve *seniore* koji su ga automatizmom nasljeđivali. Unatoč tomu upravo oko ovoga područja gotovo svakodnevno, doduše više diplomatskim putem negoli na bojnome polju, vodili su se ratovi između moćnih kraljevskih kuća: ugarsko-hrvatske na čelu s Ljudevitom Anžujskim u početku s jedne, a kasnije, ovisno o političkoj moći kraljeva u nasljednim dinastičkim ratovima za baštinu i drugih, i bosanskih Kotromanića s druge strane. Sve je to dovelo do uzdizanja lokalne vlastele među kojom su glavnu riječ ipak vodili moćne velikaške obitelji Ciprijanića, kasnijih Čubranića,[74] te Mihovilovića i Vojihnića.[75]

Nekoliko jakih tvrđava na tome području, među kojima *Bistrička*, dakle Livno i *Biogradska*, tj. Dlamoč, osiguravale su relativno miran život svojim stanovnicima. Tek središnji dio države, oko izvora i gornjega toka rijeke Bosne, koji je zapravo poznat i kao „prvobitna Bosna iz dana Kulina bana", smatrao se „čistom kraljevom zemljom" – Vr(h)bosna. S moćnim i tvrdim gradom Vrandukom te Bobovcem nedaleko od Kraljeve Sutiske nalazio se dvor i prijestolnica Tvrtkovih nasljednika (*curia bani*), ali i „rezidencija" bosanskih franjevaca koji će jedini nadživjeti buduća iznimno krvava i burna stoljeća. Do danas!

Na tako rascjepkanu području, na kojemu su se isprepletali bezbrojni interesi, ubrzo se bipolariziralo i cjelokupno društvo. Raspoloćenosti narodnoga bića dodatno je pridonosilo i vjersko nejedinstvo koje će iz temelja promijeniti tijek bosanske povijesti. Nominalno, sukobi između *heretika i katolika*, a zapravo isključivo zbog velikaških želja za povećanjem teritorija s jedne strane i „okolnih" prisezanja za kraljevskom krunom s druge doveli su do toga da su se u te sukobe počeli uključivati i Turci Osmanlije. Međutim još za života kralja Tvrtka jedna turska vojska u rujnu 1385. godine[76] provali u dolinu Neretve, no ubrzo se povuče u srpske zemlje, a onda u kolovozu 1388., valjda kao prethodnica čuvenomu boju na Kosovu polju, u staroj Raškoj (Srbiji), pod zapovjedništvom Šahin-bega, udari na istočnu Hercegovinu. Očekujući upade i pripravljajući se na znatno snažnije udare, bosanska vojska pod zapovjedništvom vojvode Vlatka Vukovića

[73] Usporedi i: Dominik MANDIĆ, Bosna i Hercegovinam povijesno-kritička istraživanja, svezak I, *Državna i vjerska pripadnost srednjovječne Bosne i Hercegovine*, II. izdanje, Chicago-Roma 1978, str. 117-123 (dalje: D. MANDIĆ, BiH, sv. I).

[74] Ivan JURKOVIĆ, *Vrhrički i hlivanjski plemeniti rod Čubranića do sredine 15. stoljeća*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, br. 24, Zagreb 2006, str. 43-155 (dalje: I. JURKOVIĆ, Rod Čubranića, Zbornik HAZU, br. 24).

[75] Opširnije vidi već spominjanu *Darovnicu* kralja Ostoje od 6. prosinca 1400. (prijepis u: I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, knj. II, str. 36-37), kao i tumačenja D. MANDIĆA, Župa Hlivno, RP, str. 470-482. U nekim ranijim poveljama i listinama „bosanskog srednjovjekovlja", kao „vlastela od Završja" spominju se i: župan Ivahan Pribilović, Vlatko Dobrovojević, čeonik Hlap, Ivan Budisalić, Divoš Tiehoradović, Gojsav Vojsilović, Branoš Čeprnić (POVIJEST BiH, str. 256, bilješka 25), ali i brojna druga „nomina nobilium regni Bosnae familiraum" koja spominje i fratar Euzebije FERMENDŽIN u svojoj zbirci „bosanskih" isprava (opširnije vidi njegov rad: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae 1892.).

[76] POVIJEST BiH, str. 327, bilješka br. 52.

krvavo odbi ovaj turski upad 27. kolovoza kraj Bileće.[77]

Razjaren ovim neuspjehom, sultan Murat sljedeće se godine slegnu prema razasutim dijelovima nekoć moćnoga Dušanova carstva. Sredinom lipnja 1389. zametnu se ljuti *kosovski* boj u kojemu živote ostaviše brojni srpski dinasti i sâm sultan Murat. Neuspjeh kršćanskoga oružja na Kosovu te nekoliko godina kasnije i krvavi poraz kraj Nikopolja[78] omogućio je Turcima da učvrste svoju vlast na Balkanu i prisile još preostale zemlje barem na vazalski odnos. Ubrzo je stvoreno *Skopsko krajište* iz kojega su se mobilizirale osmanske čete za nove provale i upade.[79] U jednome takvu pohodu provali turska vojska duboko na sjever u Slavoniju gdje opustoši stari rimski grad Sirmium, a onda se okrenu prema Štajerskoj gdje spali grad Optuj i zarobi silan plijen.[80] Tek što je novi kralj Stipan Dabiša stupio na prijestolje, provale Turci na izmaku godine 1391. u Bosnu, no krvavo su odbijeni, kako to u jednoj povelji izvješćuje i sâm kralj.[81]

Na žalost, ovaj događaj, iako uopće nije bio bezazlen, gotovo nisu primijetili bosanski velikaši zaokupljeni „unutarnjom" politikom. Namjesto da se reorganiziraju i svoje interese podvrgnu obrani države, oni su pridonosili sve izraženijoj neslozi koja je danomice uzimala sve više maha. Unatoč dakle opasnosti koja se u susjedstvu naširoko razvijala, unatoč nespremnosti i nestabilnosti države, bosansko se svakodnevlje sve više rastakalo zbog unutarnjih nesporazuma i sukoba. Ne mogavši jedan takav riješiti, veliki herceg Hrvoje Vukčić Hrvatinić uputi godine 1414. svoje izaslanstvo[82] s namjerom da od sultana zatraži vojnu pomoć. Sultan, prvotno neugodno iznenađen zahtjevom moćnoga feudalca, odmah shvati važnost takva poteza za mladu državu Osmanlija i zapovijedi svomu ratobornom sandžaku Ishaku neka se pripravi pomoći Hrvoju.[83] Sredinom ljeta iste godine prohujaše akindžije Bosnom sve do Dubočca, dok manji dio nastavi „trku" do Zagreba. Treći dio Ishakove vojske ostade na gornjemu Vrbasu u župi Uskoplju da brani „južne granice" Hrvojeva posjeda.[84] Neimenovani izvor o tome krvavom upadu Turaka ostavio nam je slikovit opis razmišljanja ljudi koji su tome svjedočili. „Ne znamo što će dalje biti ali molimo se svevišnjemu da udostoji njihovu i drugih barbarskih naroda neograničenomu bijesu odoljeti, i njihovu oholost milostivo poništiti."[85]

Dok je ova akcija ohrabrivala Hrvoja da kuje nove planove, manje skupine akindžija ponovno provale u Hrvatsku. Tek pokoji konjanik spustio se bio skroz do Omiša – gdje je kaštelanom bio neki Biloslav (čini se da je riječ o Biloslavu Ljubunčiću iz Livna[86]) – želeći

[77] POVIJEST BiH, str. 337. Ovdje bi bilo zanimljivo pridodati i Fermendžinov zapis o obiteljskome prezimenu „'Vukovich alias Arvatinich de Gaberbonez in campo Cleunae" (Acta Bosnae, str. 561). Zanimljivosti radi spomenimo i podatak koji nije nevažan u historiografiji *Zapadnih strana*. Naime kada se konačno 15. prosinca 1389. predao tvrdi grad Klis u ruke kralju Tvrtku, ovaj imenova Ivaniša Horvata namjesnikom hrvatskim i Pavla Klešića, velikim vojvodom bosanskim. Inače, ovaj je Pavao najvjerojatnije otac Vlatka Klešića „iz Dobroga" što ga spominje *Darovnica*, Tvrtkova sina Stipana Ostoje iz 1400. godine (I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, knj. II, str. 36-37). Usp. i: POVIJEST BiH, str. 342.

[78] V. KLAIĆ, PH, knj. 2, str. 321-322; POVIJEST BiH, str. 369; B. TANOVIĆ, Historija Bosne, str. 36-37.

[79] Opširnije vidi: H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 25.

[80] V. KLAIĆ, PH, knj. 2, str. 322.

[81] POVIJEST BiH, str. 352-353.

[82] Izaslanstvo je vodio Miho Kabužić (Micatio de Caboga), *hercegov protovestijar* i čovjek od velikoga povjerenja koji je tih godina boravio u Livnu (Bistrici) odakle je vodio diplomatsku korespondenciju i poslove u ime *hercega* Hrvoja. Opširnije vidi: Neven ISAILOVIĆ, *Omiš pod vlašću Hrvoja Vukčića i borba za njegovo nasleđe*, Istorijski časopis broj 54, Beograd 2007, str. 143 (dalje: N. ISAILOVIĆ, Omiš, IČ br. 54). Također i: Neven ISAILOVIĆ, *Mihajlo Kabužić, dubrovački odmetnik-bosanski diplomata*, Istorijski časopis broj 56, Beograd 2008, str. 389-406 (dalje: N. ISAILOVIĆ, Mihajlo Kabužić, IČ br. 56).

[83] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 87; POVIJEST BiH, str. 440.

[84] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 26.

[85] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 87.

[86] Iako to u dokumentu izrijekom ne piše, svi povjesničari koji su se bavili ovim razdobljem i političkim previranjima navode ime „kaštelana Biloslava". Moj zaključak da je zapravo riječ o Biloslavu Ljubunčiću „de Hlivno" temelji se na pomnijoj analizi navedenih prilika koje su u to

valjda izviditi obrambenu moć Hrvojevih protivnika. Istodobno uputiše Trogirani Ivanišu Nelipčiću „od Cetine“ desetak strijelaca kao pomoć „poradi straha od Turaka“.[87] Na te vijesti i akcije hrvatsko-ugarski kralj Sigismund (Luksemburški) stade kupiti vojsku i 17. svibnja 1415. upravi pismo „svim kapetanima, sakupljačima, vođama i pokretačima sadanje naše vojske s božjom pomoću protiv Turaka proglašene na naše kraljevstvo Bosne“.[88] Skupljena vojska sudarila se 10. kolovoza s Turcima „u župi Lašvi“ i uz neočekivanu pomoć bosanskih velikaša (!) strahovito biva potučena.[89]

Bio je to povijesni događaj „bez premca“ koji će iz temelja izmijeniti budućnost ove jadne i unutarnjim nesuglasicama razrovane zemlje! Svjesni svoje snage i iznenadne uloge koja im je namijenjena, osmanski će Turci od tada, vođeni dalje isključivo vlastitim interesima, povlačiti poteze koji će matirati srednjovjekovno bosansko društvo u cijelosti. No ne će to učiniti tako brzo i jednostavno, iako su mogli, nego će, primjenjujući taktiku „mrcvarenja“ kakva nije viđena, utrti put novoj civilizaciji, s natruhama islamskoga fundamentalizma koji izlazi izvan okvira razumnoga, služeći se namjerno svim sredstvima kako bi što polaganije postigli željeni cilj: odnaroditi stanovništvo, opljačkati i zatrti tragove prijašnjega života, sustavno uništavajući svaku oporbu. Lukavo uključujući najjače u vlastito tijelo upravljačkoga aparata, Osmanlije će Bosnu „izokrenuti“ do koštane srži, do neprepoznatljivosti koja će u psihi njezina preživjeloga čovjeka biti identificirana kao „njihova“ i među „njima samima“, potirući zapravo glavne elemente osmanskoga povijesnog nastupanja, a to je stvaranje države „haremskom logikom“ na zakonima terora, mučenja, ubijanja, rušenja, pljačkanja, otimačine, progona i prevjeravanja, dakle svega onoga što mijenja kolektivni identitet kulturnoga i *viteškoga*. No da bismo sve to nekako lakše i jednostavnije razumjeli, valja nam pratiti povijesne izvore koji su o tome odavno ispričali svoju priču…

Već prvu potvrdu takvoj „bahatosti“ nalazimo na početku 1420., kada se Ishak-beg obraća humskomu vojvodi Sandalju Hraniću zamjerajući mu što je svoju polovicu grada Sokola u Dračevici darovao Dubrovčanima i zahtijevajući da opozove darovnicu jer će, ako to ne učini, „po carevoj zapovijedi vojskom poharati njegovu zemlju“.[90] Uostalom Sandalj Hranić ionako je svoje zemlje držao „milošću i darom božjim i velikoga cara sultana… zapisano i tvrđeno vojevodom Isakom“.[91] Vjerojatno bi se ovakvih primjera našlo gotovo za svaki dan da se doskora Ishak-beg ne nađe u jednome boju koji ga je života stajao. Nedugo potom slijedila je još jedna provala koju kralj Stipan Tvrtko II. Tvrtković spremno dočeka, a onda „Bosni osvanuše crni dani“. U svibnju 1426. godine 4000 akindžija pod zapovjedništvom Isa-bega, sina Ishakova,[92] provališe u Bosnu i pod prijetnjom sile od kralja Tvrtka II. zatražiše novčani danak. Nesretni kralj, bez velike vojske i prazne

vrijeme vladale oko ovih područja i vlastele koja je na ovaj ili onaj način bila uzročnikom tih burnih događaja. Naime prvi pisani spomen o ovoj drevnoj livanjskoj gospodi, koliko je to do sada poznato, datira u 1416. godinu. Te se godine spominje Biloslav Ljubunčić „de Hlivno“ kao čovjek od velika povjerenja tadašnje bosanske, neokrunjene kraljice, velike katolkinje Jelene Nelipčić, udovice splitskoga hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića i novovjenčane supruge kralja Stipana Ostoje. To je upravo vrijeme koje se ovdje spominje, a taj Biloslav, koji je obavljao tako važnu i povjerljivu ulogu, mogao bi biti upravo ovaj naš Biloslav Ljubunčić. Opširnije vidi: Dubravko LOVRENOVIĆ, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, broj 20, Zagreb 1987, str. 189, bilješka 36 (dalje: D. LOVRENOVIĆ, Jelena Nelipčić, Radovi ZHP, br. 20). S Ljubunčićima ćemo se susretati i nešto kasnije.

[87] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 89.

[88] POVIJEST BiH, str. 444.

[89] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 90; POVIJEST BIH, str. 444-445.

[90] POVIJEST BiH, str. 457.

[91] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 119.

[92] Ljudevit THALLOCZY u svojoj je studiji dokazao kako je zapravo Isa-beg posvojenik Ishakov, inače rođeni brat hercega Stipana Vukčića Kosače (opširnije: *Povijest Banovine, grada i varoši Jajca 1450-1527*, Zagreb 1916. /pretisak iz 1998./, str. 31; dalje: L. THALLOCZY, Jajce). ŠABANOVIĆ pak odbacuje takve tvrdnje (Pašaluk, str. 25).

državne blagajne, nije imao mnogo izbora. Ne mogavši skupiti traženi iznos, u zamjenu Turcima ustupi neke manje gradove i posjede, vjerojatno *Hodidjed* (*Hodidid*), istočno od Vrhbosne i samu Vrhbosnu.[93]

I dok su se tako manje skupine akindžija i druge osmanske vojske zalijetale u Bosnu, glavnina predvođena sultanom usmjeravana je prema Vlaškoj i preostalim slobodnim dijelovima Srbije. U jednome takvom krvavom okršaju 1427. godine osvoje Turci tvrdi grad Golubac na Dunavu zauzimajući tako strateški plovni put do Crnoga mora. Gubitak Golupca potaknuo je ugarsko-hrvatskoga kralja Sigismunda da pokuša preoteti tvrđavu. Kada se konačno očekivala predaja napola razrušene tvrđave, stigao je sultan Murat s vojskom gradu u pomoć. Tražeći častan izlaz, postignut je dogovor: sultan će zadržati grad, a kralj će se nesmetano s vojskom povući preko Dunava. Turci se međutim nisu držali dogovora, nego su iznenada napali Sigismundovu vojsku i povlačenje se pretvorilo u golo spašavanje života i bijeg preko Dunava. Nedugo zatim poslao je sultan svoje akindžije preko Save u Srijem gdje su ostavili krvavi trag.[94]

Za to su vrijeme opće prilike u Bosni postajale sve složenije. Nepokorna krupna vlastela neprestano je šurovala s Turcima slabeći tako ne samo kraljev položaj nego Bosnu uopće.[95] Svjesni da su praktično neugroženi i da gotovo slobodno mogu organizirati vlastite pohode, godine 1432. „sultanovi ratnici" provale u šibenski kraj razorivši pritom mjesto *Srimu* čiji su stanovnici utekli u Dolac i Vodice, a veći dio na otoke Zlarin i Prvić.[96] Vidjevši da bi ovakve provale, ako bi ostale nekažnjene, mogle izazvati veće posljedice na Bosnu i Hrvatsku, kralj Sigismund zapovjedi svomu vjernom banu Matku Talovcu da uzvrati istom mjerom. Godine 1434. udari ovaj s vojskom preko „Donjih Kraja" na Vrhbosnu i zauze *Hodidid*, gdje su se već bili namjestili osmanski krajišnici. Nedugo zatim, 15. ožujka 1435., umrije *humski* vojvoda Sandalj Hranić, odani osmanski vazal.[97]

Shvaćajući što bi značio gubitak početnih pozicija u središnjoj Bosni, pogotovo ako se kraljevi stratezi okrenu preotimanju *Huma*, osmanske su vojvode svim silama željele podržati novoga nasljednika „staroga vazala" Stjepana Vukčića Kosaču i vratiti *Hodidid*. Tako u kolovozu iste godine Ishak-begov sin Barak navali na „vlastiti grad u nevjerničkim rukama" odakle potisnu kraljevu posadu te se munjevitom brzinom spusti dolinom Neretve prema moru presijecajući put *Kosačinim* protivnicima.[98] Taj strateški potez bio je od iznimne važnosti za budućnost osmanskih pozicija u Bosni. Osvajanjem grada Hodidjeda Turci su dobili snažno uporište odakle će nesmetano upadati u središnji dio Bosne i dalje prema južnim, zapadnim i sjevernim dijelovima Hrvatske. U jednome takvu napadu provale Barakove akindžije u Slavoniju, a jedan odred osvanu pod Ostroščem na Uni.[99]

Svjestan teškoga stanja, nesretni se kralj Tvrtko na sve strane obraćao za pomoć. Godine 1441. po svome *protovestijaru* Restoju Milohni „od Hlivna" obratio se Veneciji neka ga uzme pod zaštitu, odnosno njegovu *kraljevinu* „tajno ili javno a ako ne će ili ne može, da ga bar izdašno pomogne oružjem i drugim potrebitim za obranu iz njezinih dalmatinskih gradova".[100] Isto je kralj tražio i od Dubrovčana. Politički *salto mortale* – igrokaz nesretnoga kralja završavao je čak na molbama „dvjema republikama

[93] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 134; POVIJEST BiH, str. 475; B. TANOVIĆ, Historija Bosne, str. 57.
[94] Ive MAŽURAN, *Hrvati i Osmansko carstvo*, Zagreb 1998, str. 27-28 (dalje: I. MAŽURAN, Hrvati i Turci).
[95] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 28.
[96] Bogumil HRABAK, *Turske provale i osvajanja na području Severne Dalmacije do sredine 16. stoleća*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, broj 19, Zagreb 1986, str. 71 (dalje: B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19).
[97] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 161; I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 28; B. TANOVIĆ, Historija Bosne, str. 63.
[98] POVIJEST BiH, str. 496.
[99] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 29.
[100] POVIJEST BiH, str. 500.

da ga zagovaraju kod sultana". Kako se i moglo očekivati, ništa nije pomoglo. Ubrzo je nesretni kralj umro, ili je ubijen, sredinom studenoga 1443., a bosanska drama ušla je u završnu fazu.[101]

Nakon što je uz svesrdnu pomoć „vrhovnoga vojvode kraljevskih vojski možnoga gospodina Ivana Hunjadija (János Hunyadi[102])" ustoličen za kralja, novi nasljednik krune Kotromanića Stipan Tomaš Ostojić početkom veljače 1444. boravi u „Hlivnu" odakle nastoji upravljati državom razrađujući plan okupljanja „hrvatskih zemalja" u borbi protiv Turaka, što je vidljivo iz jedne druge povelje od 3. rujna iste godine, na kojoj se potpisuje kao „…kral' Božjom milost'ju Srblem', Bosni, Primor'ju, Hom'sci zemli, **Dal'mcii**, **Her'vatom**, Donim' Kraem, Zapadnim' Stranam', i k tomu".[103] Oko njega su bili svi viđeniji velikaši bosanski: „…vojevoda Ivaniš Pavlović, vojevoda Tvrtko Stančić, vojevoda Vlatko Klešić, vojevoda Sladoje Semković, vojevoda Petar, sin Pavla Jurjevića, knez Juraj Dragićević, knez Vukić Vlatković, i našega kraljevstva *protovistar* Restoje (Milohna)."[104]

Istodobno je poljski kralj Vladislav Varnenčik okupljao križare na sveopću vojnu protiv Turaka, uvjeren da mu je povijest namijenila ulogu zaustavljanja turske najezde i njihova protjerivanja iz Europe.[105] Prešao je Vladislav s vojskom 20. rujna 1444. Dunav kod Beograda i zaputio se prema Nikopolju obilazeći na tome putu utvrdu Vidin. Spalivši nikopoljsko podgrađe, stigao je napokon 9. studenoga do Varne odakle je namjeravao, idući crnomorskom obalom, stići do Bospora. Uvečer istoga dana ugledaše se predstraže nedaleko od sultanova tabora. Sutradan, 10. studenoga, započeo je odlučan boj u kojemu kralj Vladislav izgubi život, a njegova vojska pretrpi težak i krvav poraz.[106] Porazom kod Varne raspršeni su svi snovi o konačnu istjerivanju Turaka iz Europe, a Turcima je osigurana prevlast na Balkanskome poluotoku mnoga stoljeća.

Ohrabrena pobjedom, manja grupa akindžija iz Bosne „na svoju ruku" provali 1445. godine u okolicu Otočca razorivši pritom benediktinski samostan sv. Nikole.[107] Ipak, pobjeda kod Varne stajala je Osmanlije mnogo žrtava pa je sultan bio prisiljen neko vrijeme predahnuti kako bi popunio i osvježio bojne redove. Ne mireći se pak s porazom kršćanskoga oružja, novi ugarsko-hrvatski gubernator Hunjadi stvarao je zapadnu ligu protiv Osmanlija. Potkraj 1447. godine odlučeno je da se udari na sultana. Međutim u proljeće 1448. godine Turci, podijeljeni u dvije grupe, provale u Bosnu ne štedeći ni Kosačinih posjeda. Istodobno Dubrovčani pišu Hunjadiju da „istisne Turke iz Hodidjeda" jer se samo na taj način mogu spriječiti razorni udari po Bosni i u susjedne zemlje ugarsko-hrvatskoga kraljevstva.[108] Sve je to ubrzalo Hunjadijevu odluku da požuri s pripremama za rat.

U rujnu 1448. prijeđe on Dunav kod Kovina i utabori se kod Smedereva očekujući od srpskoga despota Đurđa Brankovića da mu se priključi. Uvidjevši da od toga ne će biti ništa, zaputi se Hunjadi potkraj rujna prema Nišu paleći usput za osvetu Đurđeve posjede. Nakon dolaska u Niš odustao je od prvotne zamisli da krene na Drinopolje te okrene prema Kosovu polju gdje se utabori na lijevoj obali rijeke Sitnice. Na maloj udaljenosti znatno nadmoćnija turska vojska pratila ga je u stopu i već 17. listopada dođe do prvih konjaničkih okršaja. U jednu takvome okršaju, ohrabren sultanovim povlačenjem s lijeve na desnu obalu Sitnice, pođe Hunjadi za njim i ne sluteći da se oko njega obruč već stegnuo. Usprkos silnu junaš-

[101] D. MANDIĆ, BiH, sv. I, str. 314; B. TANOVIĆ, Historija Bosne, str. 68.
[102] Janko Sibinjanin iz narodnih pjesama.
[103] D. MANDIĆ, BiH, sv. I, str. 322; V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15, str. 18-19; POVIJEST BiH, str. 506-507.
[104] POVIJEST BiH, str. 509.
[105] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 31.
[106] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 235-237; POVIJEST BiH, str. 509.
[107] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 31.
[108] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 35.

tvu i hrabrosti u iduća dva dana kršćanska je vojska bila jednostavno satrvena, a Hunjadi je doživio potpuni slom bezglavo bježeći s bojišta.[109]

Vijest o porazu kršćanskoga oružja na Kosovu polju primljena je sa strahom i nevjericom, osobito u Bosni. Stoga se kralj Tomaš, radi sigurnosti, ponovno našao „in castro nostro Hliuna" odakle je svim silama pokušavao održati unutarnji red i spriječiti daljnje raslojavanje puka.[110] Iste godine (1449.) oko 10.000 Turaka provali do Cetine silno poharavši zemlje bana Petra Talovca, a osobito Duvanjsko polje, posjed „vojevode Sladoja Semkovića".[111]

Međutim kao da nisu bili dovoljni problemi koje su izazivali Turci, unutarnji *bosanski* sukobi dostizali su svoj vrhunac. Neumoljivi i tvrdokorni herceg Stjepan Kosača nije odustajao od svoje namjere da uz tursku pomoć proširi svoje posjede i da satre svaki trag vlasti *Kotromanića*, osobito u Humu i Dalmaciji. Ratu su pridonijele i *hercegove* težnje da se Dubrovčanima ograniči dotadašnji trgovinski monopol. I tako se rasplamsa višegodišnji rat u kojemu su bili „svi protiv svih": *otac protiv sina, brat protiv brata, zet protiv tasta…* Za to su vrijeme Turci kovali plan za konačan obračun s Bizantom i kršćanskim svijetom u „vlastitoj državi". Sve je bilo spremno za osvajanje „carskoga grada" – Konstantinopolisa, budućega Istanbula![112] Konačno, 29. svibnja 1453., nakon gotovo dva mjeseca stalne opsade, više od 150.000 vojnika koji su ispucali nebrojene tisuće kilograma praha i olova, odapeli milijune strjelica i višestrukih ponovljenih juriša uz tutanj bubnjeva i talambasa, pronesoše glas do sultana *Fatiha* „da je divotni grad u njegovoj vlasti".[113]

Pad Carigrada bolno je odjeknuo među kršćanskim vladarima, a ta je vijest osobito teško pogodila kralja Tomaša u Bosni. Znao je da se njegova zemlja nikako nije mogla održati, pogotovo što odavno njezin najmoćniji velikaš *herceg* Stjepan Kosača služi Turcima umanjujući tako kraljevu bojevu moć. Stoga se kralj obraćao zapadnim vladarima za pomoć. U jednome pismu mletačkoj vladi kralj se Tomaš žali da ga sultan jednostavno „muči ucjenama". Pa iako mu je, kako sâm kaže, „u posljednje četiri godine" na ime *danka* isplatio više od 160.000 dukata i redovito ga opskrbljivao hranom, „on sada se s tim ne zadovoljava, nego traži četiri grada" kao zalog mira. Jedan je od tih gradova i „castrum Bystrychky", odnosno Livno.[114]

Čini se da je Livno u to doba bilo neke vrsti diplomatsko-konzularnoga središta, osobito Mlečanima i Dubrovčanima, o čemu svjedoče i neka pisma koja su njihovi predstavnici upućivali svojim vladama.[115] „Pomislite", piše kralj

[109] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 262-268; Usporedi i: I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 32-33; B. TANOVIĆ, Historija Bosne, str. 73.

[110] O tome svjedoči isprava koju je kralj dodijelio inače vrlo uglednu trogirskomu građaninu Jakovu Testu, da pronađe kradljivce novca i da ih primjereno kazni (V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15, str. 19).

[111] Robert JOLIĆ – Marko JUKIĆ, *Župa Roško Polje*, Tomislavgrad 2008, str. 43 (dalje: R. JOLIĆ – M. JUKIĆ, Roško Polje).

[112] POVIJEST BiH, str. 532-533.

[113] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 303-311.

[114] V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15, str. 23; V. KLAIĆ, PH, knj. 4, str. 21.

[115] Neki Mlečanin 21. travnja 1458. iz Bistrice (Hlivna) izvješćuje svoju vladu da je bosanski kralj sklopio mir s Turcima i da im je obećao plaćati ugovoreni danak. Još javlja da je nezakoniti sin slijepoga Đurđa Brankovića, Vuk, ušao u Smederevo namjeravajući postati *despot* (POVIJEST BiH, str. 544). Mletačka je vlada i godinu dana prije toga također bila izvještena „iz Bistrice (Hlivna)" o pokretima kralja Tomaša prema Cetini i Đurđa Brankovića prema Ostrovici, gdje se vodio dinastički rat za posjede knezova Talovaca (V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 344). Što se pak tiče Dubrovčana, turski izvori potvrđuju njihovu prisutnost u Livnu još i 1528. godine. O tome stoji bilješka u defteru br. 157: „Samo Hlivno (……) Nevjernici **Dubrovnika** koji su se tu oženili i tu nastanili i od kojih se uzima ispendža i drugi porezi, 4 kršćanske kuće." Dakle ovaj podatak nesumnjivo nudi dokaz za sljedeće: vijest kako se u vrijeme stabilizacije osmanske vlasti susreću „nevjernici kršćani" na području koje je od iznimne važnosti za osmansku državu znači da su tu u to vrijeme kao „nevjernici kršćani" mogli biti evidentirani samo **starosjedioci toga područja** (dakle oni koji su tu živjeli prije osmanskih provala) i oni *prihvaćeni*, tj. oni kojima je dopušteno da se kao „nevjernici kršćani" nasele na to područje, a to su u ovome slučaju jedino mogli biti oni Dubrovčani koji su kao predstavnici svoje vlade mogli doći u njihovo vrijeme, dakle netko tko je na takvim

Senatu sv. Marka, „što će biti od Dalmacije i Istre ako padne ovo kraljevstvo.“ „Stoga“, nastavlja kralj, „mi samo pitamo od vas savjeta i pomoć.“[116] Sadržaj tužnoga pisma prepuna molbā nije se dojmio hladnih činovnika mletačkih pa je slijedio jednostavan odgovor u kojemu se izražava žaljenje za stanje u kojemu se kralj našao, ali mu poručuju „ako bude bježao iz zemlje da može on i koji s njim budu, doći s imanjem u mletačke zemlje i mjesta“.[117]

Unatoč svemu 13. lipnja 1456. povede sultan gotovo 100.000 vojnika i više od 300 topova na Beograd. Uz pomoć pape Janko Hunjadi skupi križarske trupe od 60.000 vojnika kojima je svesrdnu pomoć davao gorljivi fratar Ivan Kapistranski, kasnije proglašen svetim, inače „drag prijatelj“ kralja Tomaša.[118] Nakon višednevnih krvavih bojeva oko tvrđave sultan, i sâm ranjen, konačno je prisiljen povući se. Beograd je obranjen, a time i preostali dio srpske i bosanske zemlje. Ali ne zadugo.[119]

Godinu dana prije toga, naime dok su trajale pripreme za rat, Turci su „svoj“ do tada osvojeni teritorij dobro utvrdili pripremajući ga za veliki dolazak sultanov i sveopći obračun s „kral'evstvom bosanskim, i ugarskim i serbskim“. Tako je u svibnju 1455. završen popis „Vilayet-a Hodided-a“, malenoga dijela velikoga „Bosanskog krajišta“, u znanosti poznatoga kao „Krajište Isa-bega Ishakovića“.[120]

Poraz pod Beogradom i ranjavanje sultana izazvalo je golem bijes na turskoj strani pa su osmanski zapovjednici i carski *Divan* razrađivali detaljan plan za završni udar. Odlučeno je da se udari na *Smederevo*, posljednji slobodni grad i jaku tvrđavu na Dunavu. Znali su da se osvajanjem toga grada osvaja posljednji stub obrane tvrdoga Beograda i širom otvara *kapija* prema srednjoj Europi! Osim toga tim se potezom nastojalo spriječiti „ujedinjenje Srbije i Bosne pod patronatom Ugarsko-hrvatskim“,[121] čime se pokušavalo Turcima zapriječiti daljnji prodor i potpuno osvajanje ovih zemalja.

U okviru priprema za veliki pohod uputi sultan svoje „trkače i palikuće“ na teren. Potkraj siječnja 1459. provali veća skupina akindžija na područje oko tvrdoga grada Bobovca, a drugi dio vojske nastavi prema Vranduku namjeravajući tako vezati kraljeve čete za Bosnu. Svjestan svoga, gotovo bezizlazna stanja, kralj Tomaš piše pismo Matijašu u kojemu ga moli da uključi „svu svoju brigu, pomnju i revnost […] da nas njegovo veličanstvo ne ostavi u ovoj pogibelji“, kada turska vojska ne prestaje nanositi razne i svakovrsne štete – pali kuće, siječe voćke i vinograde, „hvata naime naše čete, kako inače nisu običavali činiti […] Jer ako nas gospodin kralj u kojeg se poslije Boga jedino uzdamo, ostavi“, završava svoje pismo kralj Tomaš, „vidimo očito posvemašnje rasulo i propast našega kraljevstva…“[122]

Na proljeće se sve rasplamsalo. Turci su svom snagom udarili na Bosnu, ali se kralj junački branio prodrijevši čak do Hodidjeda i zauzevši njegovo podgrađe „koje je bilo veliko i puno naroda“, kako se razabire iz jednoga pisma dubrovačkog Vijeća upućenoga kralju Matijašu, a onda ga je spalio, dio naroda pobio,

područjima mogao biti prihvaćen „službeno“ od osmanskih vlasti, a to su bili samo oni „stranci“ koji su dolazili kao osmanski vojnici „sa strane“, kako to dokazuju defteri, i „stranci“ iz diplomacije, što navod iz deftera – „koji su se tu oženili i nastanili“ – nedvojbeno dokazuje. Tako možemo lakše razumjeti i Čelebijino pripovijedanje o gradu Livnu koji je „sagradio jedan od princ prima Dubrovnika“ (H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 137, s bilješkama koje prate tekst). Nije naime isključeno da su Dubrovčani po nalogu svoje vlade, a u okviru svojih diplomatskih, a osobito trgovačkih potreba i djelatnosti sagradili neki dio grada Livna koji im je služio kao neka vrsta „bescarinske zone“, pa otud to Čelebijino pripovijedanje o gradu Livnu koji je sagradio „dubrovački knez“, kako valja razumjeti značenje pojma *princ-prima*.

[116] POVIJEST BiH, str. 538.

[117] Šime LJUBIĆ, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike*, knjiga 10, Zagreb 1891, str. 89-90 (dalje: Š. LJUBIĆ, Listine, knj. 10).

[118] POVIJEST BiH, str. 538.

[119] B. TANOVIĆ, Historija Bosne, str. 90.

[120] Opširnije vidi: Hazim ŠABANOVIĆ, *Krajište Isa-bega Ishakovića – zbirni katastarski popis iz 1455*, Sarajevo 1964 (dalje: H. ŠABANOVIĆ, Krajište).

[121] POVIJEST BiH, str. 545.

[122] POVIJEST BiH, str. 546.

a drugi odveo u sužanjstvo. „Sada“, stoji dalje u pismu, „podsjeda i samu tvrđavu (castrum) pa ako mu i to pođe za rukom oslobodit će svoje kraljevstvo od velike nevolje.“[123] Za to vrijeme novoimenovani *despot srpski* Stjepan Tomašević, inače sin kralja Tomaša kojeg će uskoro naslijediti na tronu, pokušao je osigurati obranu tvrđave. Potkraj svibnja krenula je sultanova vojska iz Sofije, gdje se bila skupljala posljednjih mjeseci, prema Smederevu čije se pravoslavno stanovništvo vrlo hladno stavilo na raspolaganje *nametnutomu* despotu, inače gorljivu katoliku. Čim sultan osvanu pod zidinama tvrđave, okrenuše se Smederevci protiv mladoga despota i, konačno, 20. lipnja 1459. predadoše se sultanu koji im zajamči život i imanje.[124]

Pad Bosne

Zauzevši smederevsku tvrđavu, Turci su završili rat za Srbiju pa su oštricu svojih napada mogli nesmetano usmjeriti dalje na zapad. U isto vrijeme, posredovanjem pape Pija II., sklopljen je savez između hrvatsko-ugarskoga kralja Matije Korvina i bosanskoga Stjepana Tomaševića za obranu preostalih slobodnih prostora. Oslanjajući se na taj savez i računajući na papinu pomoć, godine 1462. kralj Stjepan Tomašević odbio je Turcima platiti obećani danak. Smjeli potez vladara već ranjene kraljevine sultan Mehmed-Osvajač doživio je kao izazov pa se odlučio na završni napad. U proljeće iduće godine dignuo je golemu vojsku za rat držeći u strogoj tajnosti odluku kamo će krenuti. Štoviše, sultan je primio poslanstvo bosanskoga kralja kojemu je obećao primirje sljedećih petnaestak godina.[125] Međutim još dok se poslanstvo nalazilo kod Porte, akindžije su u manjim prepadima pustošile prekosavsko područje na sjeveru te posjede Jure Kastriotića u Albaniji na jugu krčeći tako put caru za munjeviti udar.

Prethodnica turske vojske pod zapovjedništvom velikoga vezira Mahmud-paše opsjela je 19. svibnja stolni grad Bobovac odakle se kralj Stjepan izvukao prema Jajcu ponijevši sa sobom dragocjenosti. Dva dana poslije stigao je i sultan Mehmed. Zaplašen golemom turskom vojskom, zapovjednik obrane grada predao je utvrdu bez borbe.[126] Za to je vrijeme vezir Mahmud-paša progonio kralja Stjepana Tomaševića koji se iz Jajca povlačio prema tvrđavi Ključ. Kada ga je napokon ondje stigao, započeo je opsadu tvrđave neprestano je tukući topovima. Položaj tvrđave bio je takav da je mogla izdržati opsadu vrlo dugo[127] pa se veliki vezir pobojao da ju ne će moći osvojiti. Stoga se poslužio lukavstvom: pismom je kralju zajamčio da mu se ništa zla ne će dogoditi ako se preda.[128] Vjerujući Turčinu, kralj se predao. Nakon predaje nesretni se kralj u pratnji vezira Mahmud-paše uputio u grad Jajce gdje se bio utaborio sultan Mehmed. Pod sultanovom prisilom izdao je zarobljeni kralj pisanu zapovijed preostalim posadama u tvrđavama i gradovima da se predaju Turcima.[129] Tako se, po nekim navodima,[130] predalo 70 tvrdih bosanskih gradova. Za nagradu sultan je zlosretnomu kralju dao odrubiti glavu.[131]

[123] POVIJEST BiH, str. 547, bilješka br. 183.
[124] POVIJEST BiH, str. 548.
[125] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 36; V. KLAIĆ, PH, knj. 4, str. 54.

[126] Lovre KATIĆ, *Pregled povijesti Hrvata*, Split 1938. (pretisak iz 2010), str. 78. Dalje: L. KATIĆ, Pregled; H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 38.
[127] O izgledu ključke tvrđave detaljnije u: Husref REDŽIĆ, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2009, str. 125-127 (dalje: H. REDŽIĆ, Gradovi u BiH); H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Bosanski gradovi, NS br. I, str. 27-28.
[128] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 36.
[129] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 38-39.
[130] V. KLAIĆ, PH, knj. 4, str. 58; Miroslav DŽAJA – Krunoslav DRAGANOVIĆ, *Sa Kupreške visoravni,* II. izdanje, Zagreb – Baško Polje 1994, str. 301 (dalje: M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, Kupres).
[131] Za to vrijeme kraljica Katarina Kosača uspjela se s pratnjom i nešto potrepština spasiti putujući uglavnom noću bespućima i stranputicama jugozapadne Bosne te preko Livna doći u Split. Na taj tegoban i opasan put u livanjskom je kraju sačuvana uspomena na temelju koje su se do danas isprele brojne priče o „crnoj kraljici“ koja

Tako je, gotovo bez ikakve borbe, Bosansko Kraljevstvo „šaptom palo“. Republika Mletačka 14. lipnja navijesti tu nesreću papi dodavši da su Turci, paleći i robeći, već prodrli do Senja.[132] U sljedećih nekoliko dana Turci su u osvojene tvrđave namjestili svoje posade. Istodobno dok se pod Ključem odigravala drama, provalile su akindžije na zapad u Liku i Krbavu te na jug prema Dalmaciji izazvavši silan metež u krajevima kojima su prošle.[133] U tome naletu prešli su i Livanjskim poljem zaposjevši najvjerojatnije Bistrički „castrum“.[134] Tako je Livno prvi put, barem nakratko, bilo u posjedu turskih *gazija*. Osvojivši tvrde bosanske gradove i smaknuvši kralja Stjepana Tomaševića, Turci će svoje snage usmjeriti na daljnja osvajanja. No prije toga valjalo se oduprijeti kralju Matijašu Korvinu.

Protuudar kršćanskoga oružja i privremeno zaustavljanje turskih prodora

Čim kralj Matijaš doču za bosansku nesreću, 19. srpnja 1463. skupi vojsku i krenu do Petrovaradina gdje 12. rujna pristade na savez s Mlečanima protiv Turaka. Najprije u Srijemu suzbi smederevskoga sandžaka Ali-bega, a onda provali u Bosnu te udari na Jajce gdje se nalazilo oko 7000 Turaka pod zapovjedništvom Haram-bega.[135] Više od dva mjeseca neprestance hrvatsko-ugarske snage opsjedale su tvrdi kraljevski grada na Plivi, da bi najposlije na sam Božić ušle u napola razorenu tvrđavu. Bio je to velik udarac sultanu Mehmedu i jasan znak da protiv sebe ima konačno dostojna protivnika.[136] U isto vrijeme preoteti su i tvrdi gradovi u Povrbasju (Zvečaj, Bočac, Komotin, Vesela Straža) te područje Završja ili, bolje reći, njegov dio.[137] Zasad se zna da je to sigurno bio Bistrički grad, dakle Livno, a vjerojatno i Šujica u kojoj se nalazila malena utvrda *Stržanj*,[138] smještena nad kontrolnom točkom puta prema Kupresu.

Oslobodivši tako gradove i opskrbivši ih hranom i streljivom, kralj namjesti i zapovjednike u Jajcu – Emerika Deaka i Emerika Zapolju koga još imenova i banom hrvatskim te se u siječnju 1464. uputi natrag u prijestolnicu Budim.[139] U Livnu je ubrzo utvrđena jaka posada kneza Vladislava Hercegovića koji će svoga vjernog vojvodu Ivaniša Vlatkovića[140] imenovati kaštelanom livanjskim. Kralj je potom dao uspostaviti obrambeni fortifikacijski sustav organiziran u dva usporedna reda graničnih utvrda. Vanjski red započinjao je u Severinu (Szöreny) te se preko Beograda (Nándorfehérvár), Šapca (Szábacs), Srebrenika, Banje Luke i Jajca spuštao do Knina i uzduž Jadrana nastavljao preko Skradina i Klisa prema ušću Neretve do Počitelja. Pričuvni je red započinjao od Temišvara (Temesvár) u Vlaškoj te se, nastavljajući se preko Srijema, Dubice, Krupe, Bihaća i Otočca spuštao na Hrvatsko

je opet, valjda radi anonimnosti, bila odjevena u crninu kako bi lakše umaknula znatiželji i sumnjičavim pogledima. Nešto od tih predaja donio je i Vlajko PALAVESTRA u svome radu Narodne pripovijetke (vidi: GZM sv. 16, str. 266-289, osobito str. 280).

[132] Š. LJUBIĆ, Listine, br. 10, str. 86.

[133] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 37, bilješka 7.

[134] M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, Kupres, str. 301.

[135] B. TANOVIĆ, Historija Bosne, str. 114-115; Milan PRELOG, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, Zagreb 1911, str. 8 (pretisak iz 2009.); dalje: M. PRELOG, Povijest Bosne.

[136] Povjesničar Milan PRELOG doslovno citira sultana Mehmeda koji kaže da su on i kralj Matijaš „na čitavoj zemlji jedini vrijedni da se zovu vladarima“ (Povijest Bosne, str. 6).

[137] Lj. HALLOCZY, Jajce, str. 75-78.

[138] Opširnije vidi: H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 136. Prema defteru iz 1516. Šujica je u posjedu Radivoja, sina Ilije sa sedam kršćanskih kuća (M. DŽAJA – K. DRAGANOVIĆ, Kupres, str. 294).

[139] Šime LJUBIĆ, *Pregled hrvatske poviesti*, Rijeka 1864, str. 127 (dalje: Š. LJUBIĆ, Pregled). Prije nego je stigao u prijestolnicu, još dok je bio negdje na Savi, uputi kralj pismo „plemićima i neplemićima u Livnu“ u kojemu je stajala zapovijed da budu na pomoć hrvatskomu velikašu Stjepanu Frankopanu kada s pratnjom dođe k njima (Nikola BILOGRIVIĆ, *Katolička crkva na području današnje Banjalučke biskupije do invazije Turaka – topološke i povijesne crtice*, Sarajevo 1998, str. 115 bilješka br. 18; dalje: N. BILOGRIVIĆ, Katolička crkva).

[140] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 151.

primorje u grad Senj.[141] Tako su stvorene Srebrenička i Jajačka banovina na sjeveru bosanskoga krajišta, a nešto kasnije Senjska i Kliška kapetanija na zapadu i jugu osmanskomu *serhadu* na krajini! Uski pojas oko gradova Zadra, Šibenika, Trogira i Splita bio je u rukama Republike Sv. Marka koji su branili domaći ljudi u službi providura tih gradova.

Kralj je bio zadovoljan. Zaustavljeno je širenje Osmanskoga Carstva prema sjeveru i zapadu, a kraljevi kašteli i feudalni posjedi oko njih dobili toliko željenu mogućnost za oporavak. Međutim sve to, kako će se doskora pokazati, ne će biti dovoljno da se spriječe razorni osmanlijski pljačkaški prodori na hrvatski teritorij, osobito oni u smjeru jugozapadne Bosne te prema Senju i Klisu. Naime već u srpnju 1464. brojna turska vojska ponovno je stigla u Bosnu. Četrdeset tisuća vojnika pod zapovjedništvom velikoga vezira Mahmud-paše opsjela je Jajce, dok su dva odjela akindžija provalila do Modruša krvavo robeći posjede Stjepana Frankopana.[142] Istodobno je sultan Mehmed s brojnim topništvom dolazio Jajcu s juga i zapada.

Uskoro je započela opsada. Danima je trajala topnička vatra po zidinama tvrđave. „Grad je tako strašno bijen“, izvješćuje kroničar toga događaja Tursun-beg,[143] „da je gradska kula za koju se činilo da seže do zvijezda, izravnana sa zemljom.“ No uzalud su bila sva nastojanja i sultanove zapovijedi. Grad je odolijevao. Na vijest o opsadi u kolovozu 1464. kralj Matijaš krene s oko 20.000 dobro naoružanih vitezova prema Jajcu. Strahujući od odmorne kraljeve vojske i mogućega gubitka svojih elitnih jedinica, sultan je zapovjedio sveopći napad. U sumrak 22. kolovoza otvorena je silna vatra iz topova, a „goruće“ strijele kao kiša padale su na zgrade u tvrđavi. No branitelji su ustrajno odbijali napade. Konačno, drugoga dana, vidjevši da se njegovi gubitci silno povećavaju, zapovjedi sultan sveopće povlačenje ostavljajući brojni ratni materijal, streljivo i topove za sobom.

Primivši od svojih uhoda dojavu o rasulu turske vojske, kralj je, što je bilo i očekivati, zapovjedio progon. Prethodnica kraljeve vojske već je 2. rujna bila na području utoka rijeke Drine u Savu sa zaduženjem da izgradi most za prijelaz vojske kako bi se pokušao preoteti Zvornik i tako konačno uništilo „Bosansko krajište“ koje je još Isa-beg Ishaković dobro utvrdio i uredio timarski sustav.[144] Svjestan značenja Krajišta, sultan je uputio bosanskoga namjesnika Mehmed-pašu Minet-oğlua da brani Zvornik – „ključ istočne Bosne“, gdje je već s gotovo 500 vojnika tvrdo stajao Skender-paša Mihal-oğlu.

Konačno 8. listopada kraljeva vojska stiže pod zidine Zvornika i započe opsadu. Gotovo deset dana neprestance sipala je vatra iz svih topova po zidinama utvrđenoga grada. Unatoč svemu branitelji su odolijevali. No nisu samo uporni branitelji bili problem kraljevoj vojsci. Iznenadne i obilne kiše raskvasiše ionako teške putove, što prouzroči zastoj opskrbe i manjak hrane. Strahujući od potpunoga prekida opskrbe, a i dobivajući glasine o povratku sultana s ostatkom vojske, kralj je konačno zapovjedio povlačenje. Tako se kralju Matiji dogodilo pod Zvornikom isto što i sultanu Mehmedu pod Jajcem.[145] Neuspjehom ugarsko-hrvatske vojne okončan je svaki pokušaj protjerivanja Turaka iz Bosne i njihova trajnoga odbacivanja preko Drine. Stabilizirajući i konsolidirajući svoje pozicije, uskoro su turske prijetnje i provale poprimile razorne domete. Započelo je droblje-

[141] Ivan JURKOVIĆ, *Turska opasnost i hrvatski velikaši – knez Bernardin Frankapan i njegovo doba*, str. 65, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti, Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, svezak 17, Zagreb 1999., str. 65 (dalje: I. JURKOVIĆ, Turska opasnost i hrvatski velikaši, Zbornik HAZU, sv. 17).
[142] LJ. THALLOCZY, Jajce, str. 89; Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 127.
[143] LJ. THALLOCZY, Jajce, str. 89, bilješka br. 5.
[144] LJ. THALLOCZY, Jajce, str. 88-93; H. ŠABANOVIĆ, Krajište.
[145] LJ. THALLOCZY, Jajce, str. 95-96.

nje područja koji će malo-pomalo potpuno pasti u turske ruke.

Nastavak turskih provala: daljnji prodori prema zapadu i jugu; pad Livna

Nakon uspješne obrane Krajišta i njegova vojničkoga utvrđivanja[146] Turci će planski poduzimati kontinuirane napade prema hrvatskim zemljama koje su bile u posjedu Mletačke Republike u Dalmaciji zbog čega će uskoro započeti dugotrajni mletačko-turski rat.[147] Osobito snažan pritisak odvijao se prema Šibeniku i Zadru. Iznenadnim i krvavim provalama osvajači će gospodarski i socijalno-psihološki onesposobiti stanovništvo za obranu unoseći strah i kaos na područja koja su postala vojno-strateški cilj osmanskim krajišnicima.

Već na samome početku neprijateljstava postavljena je zajednička mreža ugarsko-hrvatskih i mletačkih signalnih postaja s kojih se dimom danju, a vatrom i topovskim hitcima noću upozoravalo na turske pokrete iz Bosne. Takve predstraže bile su podignute u Grahovu, Zečevu i na Ostrovici.[148] Cilj međutim nije bio teritorij nego stanovništvo. S tim u svezi prvi jači turski udar poduzet je u jesen 1467. prema šibenskomu i zadarskomu području. Gorskim i planinskim stazama Dinare, Grmeča, Plješivice i Kapele provalile su akindžije na to područje pustošeći i hrvatsko-ugarske posjede u Lici i Krbavi.[149] Isto se ponovi i u ranu zimu iduće (1468.) godine. Turska se vojska iz tih pohoda vrati s brojnim sužnjevima u Bosnu gdje će se doskora razviti nekoliko prihvatnih središta za njihov otkup. Iako je u početku takvo roblje prodavano čak u dalekim gradovima u osmanskome zaleđu (Skoplje, Solun, Istanbul), vrlo brzo to će postati Sarajevo i Livno,[150] o čemu svjedoči i danas u livanjskome kraju prisutno prezime Galiot(ović) i Sužanj (Sužnjević) među katoličkim pukom, ali i Porobija i Robović među muslimanskim.[151]

U travnju pak 1469. Turci ponovno udare, ovaj put u senjsku okolicu, hvatajući ljude i otimajući njihova dobra. Spašavajući gole živote, zastrašeno stanovništvo bježalo je u utvrđene dalmatinske gradove pod vlasti Venecije tražeći spasa čak i na otocima.[152] Uzmičući tako pred Turcima, i Vlasi su nastojali naći spasa na mletačkome zemljištu, što ubrzo dovede do sukoba između hrvatskoga bana i mletačkih gradskih knezova. Ne shvaćajući valjda taktiku „osvajača sa istoka", hrvatski ban Ivan Tuz, držeći da ih Mlečani vabe, teško se zaprijeti Mlečanima ako ih odmah ne vrate. Ubrzo mu stiže odgovor da je uvijek slobodno bilo prelaziti iz jedne u drugu državu. Ban za osvetu 1. svibnja 1469. udari na mletačke predjele te ih silno poplijeni i popali.[153]

I dok su se „rješavali nesporazumi oko hrvatskih Vlaha", u srpnju 1470. Turci ponovno provale u Hrvatsku. Akindžije Isa-bega s 6000 konjanika provale do Šibenika i Zadra, dok je veći dio vojske, njih oko 8000, udario na Kranjsku vrativši se u Bosnu s golemim plijenom, što je uspješno ponovljeno i u ožujku iduće godine, a također i 1472., kada su na

[146] Turci će doskora od osvojenih zemalja bosanskoga kralja te područja Pavlovića i Kovačevića i okupiranoga dijela hercegove zemlje, koje su u početku pretvorili u vilajete, nazivane i Isabegovim Krajištem, ujediniti s ranije osvojenim vilajetima u Raškoj (Srbiji) i od toga čitavog teritorija osnovati Bosanski sandžak, svakako ne kasnije od 1464. godine (H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 39).

[147] Turci su doduše 1465. godine ponudili mir Mlečanima, ali je Senat ponudu odbio uzdajući se u papinu pomoć ako se rat nastavi, za što je bilo obećano 300.000 dukata (B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 71, bilješka 5).

[148] Gligor STANOJEVIĆ, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima 16-18 vijeka*, Beograd 1970, str. 18 (dalje: G. STANOJEVIĆ, Mletačko-turski ratovi); B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 79.

[149] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 42.

[150] B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 88, bilješka 43.

[151] Detaljnije o prezimenima livanjskoga kraja vidi: M. PETRIĆ, Porijeklo, GZM sv. 15-16, str. 31-90; T. PERKOVIĆ, Stanovništvo, te LKP, knj. 1. i 3.

[152] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 40.

[153] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 129-130.

povratku strašno poharane zemlje knezova senjskih.[154]

Jedva da se frankopansko vlastelinstvo uspjelo oporaviti, slijedila je nova, znatno jača provala. Dvanaest tisuća turskih konjanika prodre kroz Hrvatsku do Kranjske otimajući silan plijen. Zbog toga se uputi Pietro Molin, providur Dalmacije s poslanicima pape i Ferdinanda Napuljskoga u Hrvatsku knezovima Frankopanima i knezovima Krbavskim te Petru Zrinskom i ostalim hrvatskim velikašima i kraljevskomu zapovjedniku u Senju kako bi pokušali postignuti dogovor oko zajedničkoga otpora turskim provalama i daljnjim napadima. Poslanici se obvezaše da će Hrvatima pružiti pomoć od oko 1000 konjanika i isto toliko pješaka kojima bi mogli ne samo granice braniti nego i provaljivati na turski teritorij u Bosnu.[155] Neprestani prodori osmanskih akindžija prema zapadu doveli su do potrebe da se organizira sigurnija „baza", tj. stalno boravište koje će biti bliže području koje se napada pa je carski Divan odlučio čvršće povezati postojeći, ali usitnjeni teritorij u jednu monolitniju cjelinu. Tako je 16. siječnja 1470. osnovan Hercegovački sandžak, a za njegova prvoga mir'i-livu (sandžakbega) bî imenovan Hamza-beg.[156] Time će osmanska vojska postati još jača, ubojitija i pokretljivija. Naime dok bi bosanski sandžak provaljivao na jug i zapad, dotle bi hercegovački pustošio na sjeveru prema rijeci Savi i obrnuto. U jednu takvu udaru na Hrvatsku Hamza-beg s dijelom svojih snaga okrene u dolinu Neretve i udari na Počitelj. Iako je Počitelj snažno branjen, doskora je obrana popustila. Osmanska vojska uze 19. rujna 1471. taj tvrdi grad u srcu Hercegovine, što će granicu Carstva pomaknuti do rijeke Cetine na zapadu.[157] U tim naletima osvojiše Turci i neke tvrđave i mjesta na Livanjskome polju.[158] Samo koju godinu kasnije prohujale su akindžije biokovskim područjem pustošeći Makarsko primorje i Imotsko-bekijsko polje ostavljajući snažnu imotsku tvrđavu duboko u svome zaleđu.[159]

U isto su vrijeme osmanski popisivači obišli dotad osvojen teren i načinili popis „zemlje, ljudi i svih prihoda". U razdoblju od 26. siječnja 1468. do 14. travnja 1469. popisan je Bosanski sandžak, a sadržaj te građe koja je za povijesnu znanost od neprocjenjive vrijednosti istom je nedavno ugledao svjetlo dana.[160] Po njemu turske su vlasti u svojim rukama čvrsto držale gotovo polovicu Bosne, a krajnja zapadna granica bile su zemlje drevne Hlivanjske župa(anij)e, konkretnije sva današnja podhumska crkvena župa i dio župe Bila s jakom tvrđavom Hum iznad današnjega sela Podhuma.[161] Nekoliko godina kasnije, naime u razdoblju od 1475. do 1477., isto je učinjeno i u Hercegovačkome sandžaku.[162] Osmanski popisivači ponosno izvješćuju sultana da je „njegova sva zemlja i ljudi od Prijepolja do Roškoga Polja" koje čuvaju *vojnuci*, tj. kršćanski Vlasi pod zapovjedništvom Arbadži Hizira.[163]

Provale i pljačke međutim nisu time prestajale, a rat se nesmiljenom žestinom vodio čak i na moru. U srpnju 1476. turske lađe navališe na Hvar gdje odlučnu pobjedu nad Turcima

[154] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 133-134.
[155] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 135.
[156] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 46.
[157] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 42.
[158] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 42. Ovdje vrijedi spomenuti bilješku koju donosi defter iz 1468./69. godine. Naime u jednome upisu od 7. studenoga 1474. spominje se livanjski dizdar. Nejasno je radi li se baš o dizdaru livanjske tvrđave („castruma Bistričkog") ili, što je vjerojatnije, podhumske. Bilo kako bilo, Turci su tih godina u livanjskome kraju, konačno (TD br. 076, str. 84).
[159] Karlo JURIŠIĆ, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba osmanske vlade*, Zagreb 1972, str. 15-20 (dalje: K. JURIŠIĆ, Katolička crkva); Ante UJEVIĆ, Imotska krajina, Split 1959, str. 70-71 (dalje: A. UJEVIĆ, Imotski).
[160] Ahmed S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna 1468/1469*, Mostar 2008. Dalje citat: TD br. 076.
[161] TD br. 076, str. 195-196. Usp. i: H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 42-43.
[162] Ahmed S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985. Dalje citat: TD br. 5.
[163] TD br. 5, str. 419.

izvojeva Nikola Paladinić razbivši sedam dobro naoružanih turskih lađa. Za tu pobjedu mletački Senat imenova Nikolu vitezom sv. Marka, „obuče ga zlatnim odijelom i oprosti zauvijek od svih osobnih tereta". Istodobno Korčula bî strahovito poharana zbog čega Senat otpremi jedanaest manjih galija kako bi pokušao zaštititi otoke pod svojom vlasti od novih turskih prepada.[164] Ni sljedeće godine južne kopnene granice Hrvatskoga Kraljevstva nisu mirovale. Naprotiv.

U listopadu 1477. deset tisuća turskih konjanika ponovno iznenada provali kroz Hrvatsku do Soče na mletačke predjele strahovito porazivši providurovu obranu kod Fogliana rušeći sve naokolo.[165] Ipak, na povratku ih dočekaše hrvatski junaci Matija Gereb, ban slavonski i knez Bernardin Frankopan hametice ih potukavši kraj Dubice na Uni i otevši im sav plijen i sužnje koje su bili ugrabili.[166] Želeći se osvetiti hrvatskim velikašima za naneseni poraz, turski zapovjednik u Bosni skupi u srpnju 1478. gotovo 15.000 vojnika i provali preko Slavonije do južne Štajerske te okrenu put mletačke Furlanije provalivši sve do Treviza paleći, pljačkajući i rušeći sve što mu se našlo na putu. Istodobno hercegovački te smederevski i skopski sandžaci konačno osvojiše tvrdi Kastriotićev grad Kroju. Tako 15. lipnja 1478. pade i posljednje uporište u Albaniji. Južna granica turske države na Balkanu nije više imala „kaurskog zaleđa".[167] Silno izmučena brojnim turskim provalama i krvavim gubitcima, Republika Sv. Marka konačno uspije ugovoriti mir s Turcima 25. siječnja 1479.[168]

Novi žestoki udari iz Bosne – bitka na Krbavskome polju 1493. godine

I dok se održavao kakav-takav mir s Turcima, kršćanski susjedi u zaleđu „prejasnih" gradova Zadra, Šibenika, Trogira i Splita vodili su svoje lokalne ratove. Zapovjednik Ostrovički knez Pavao Kožulić godinama je provaljivao i uznemiravao mletačke posjede pa je Republika raspisala nagradu od 500 libara za njegovu živu glavu, odnosno 400 za mrtvu.[169] Unatoč tomu pljačke i prepadi nisu zaustavljeni iako su bili rjeđi.

U rujnu 1491. godine provali Jakub-paša u Hrvatsku s vojskom od oko 10.000 Turaka. Deset dana trajalo je pustošenje i pljačka područja na koje su udarili, a onda se ustremiše preko Krškoga ponovno u Kranjsku, gdje su najprije oko Novoga Mesta mnogo ljudi zarobili i većinu kuća spalili. Na samo Miholje utaborе se kod Metlike odakle su njihove pojedine čete harale po Kranjskoj. Turci bi još veću štetu počinili da nisu rijeke Sava i Krka zbog jesenskih kiša vrlo nabujale, što je napokon prisililo pašu na povratak u Bosnu. Kako je hrvatska vlastela držala sve tvrđave na srednjemu i donjemu toku rijeke Une (Jasenovac, Kostajnica, Novi, Otok, Krupa, Ostrožac, Bihać i Ripač), Turci se, nemogavši se ovuda vratiti u Bosnu, upute preko Like i Krbave. To su znali hrvatski velikaši i plemići koji odlučiše dočekati ih na Krbavskome polju. Hrvatski ban Ladislav od Egervara skupi poveću vojsku u kojoj su najbrojnije čete imali knezovi Frankopani: Bernardin Ozaljski, Ivan Cetinski i Mihajlo Slunjski. Ban je hrvatsku vojsku smjestio kod Vrpila blizu Udbine, gdje se napokon u listopadu godine 1491. zametnu ljuti boj. Ban je hrvatsku vojsku razdijelio u četiri bojna reda. Prvim su bojnim redom upravljali frankopanski knezovi Ivan Cetinski i Mihajlo Slunjski strahovito

[164] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 137.
[165] Seid M. TRALJIĆ, *Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine*, Radovi instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, svezak 18, Zadar 1971., str. 348 (dalje: S. M. TRALJIĆ, Vrana, Radovi JAZU br. 18).
[166] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 138; M. PRELOG, Povijest Bosne, str. 20.
[167] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 138.
[168] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 138.
[169] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 153; Usp. i: Grga NOVAK, *Povijest Splita*, knjiga 2, Split 2005, str. 41-42 (dalje. G. NOVAK, Split, knj. 2).

potukavši Turke koji su u rasulu bježali starim putem preko sedla planine Plješivice u područje gornjega toka rijeke Une, odakle se dolinom njezina pritoka Unca razbijeni vratiše u Bosnu.[170]

Unatoč strahovitu porazu hercegovački sandžak skupi nešto vojske i u travnja 1492. udari preko Dunava na slavonske zemlje računajući se s plijenom vratiti preko posjeda hrvatskih velikaša na Uni. Tu ih dočeka vojska pod zapovjedništvom bana Emerika Derenčina nanesavši im silan poraz. Sav im je plijen oduzeo, više od 500 muslimana uhitio, a još više smaknuo (mnogi se utopiše u Uni). Za taj junački podvig osobito su zaslužni Bernardin Frankopan, „knez krčki i modruški i senjski" i Karlo Krbavski.[171] Iduće godine namjera im je bila udariti preko Jajca, Šapca i Beograda na turski teritorij kako bi pokušali zaustaviti sve silnije napade na hrvatske zemlje, osobito ove iz Bosne. U to ime kralj Vladislav opskrbi pogranične utvrde živežom i ratnim materijalom koji je mogao biti od pomoći za snažnu obranu. U međuvremenu bosanski sandžak stade kupiti vojsku za ponovnu provalu. Prijeđe preko rijeke Save i udari na Slavoniju gdje se kratko zadrža jer mu je cilj bio Kranjska, Štajerska i Koruška. Ugrabivši nešto plijena, mnoštvo sela popali, a potom se na povratku obruši na šibenski kraj izazvavši silan metež među nezaštićenim pukom koji je bježao lađama prema Molizu i Apuliji u Italiji.[172]

Nastojeći spriječiti daljnje prodore, Republika uputi jake snage u Šibenik te zapovijedi knezu da se brodovljem uputi Krkom do Skradina kako bi spriječili prodore s kopna.[173] Međutim razorni akindžijski udari koji su konstantno slabili područja kojima su prolazili ostavljali su sve teže posljedice na zemlju i narod Hrvatskoga Kraljevstva. Trvenja između Frankopana i banova koje je ugarska kruna namještala u Hrvatskoj zamalo je dovelo do građanskoga rata. Doznavši preko svojih uhoda da u Hrvatskoj nema više prijašnje sloge i da su snage iscrpljene unutarnjim sukobima oko Senja, bosanski sandžak Jakub-paša skupi oko 8000 konjanika te u kolovozu godine 1493. udari na tvrdi grad Jajce koji su Hrvati ustrajno branili kao svoje najjače uporište na rijeci Vrbasu. Uzalud je paša udarao na Jajce. Kada se uvjerio da ne će moći zauzeti ovu tvrđavu, provali sjeverozapadnim pravcem prema rijeci Uni i tako nenadano osvanu u austrijskim pokrajinama Kranjskoj i južnoj Štajerskoj. Tu su njegovi vojnici robili i palili slovenska sela oko Celja i Ptuja, dok ih nije carev kapetan Jakov Sekelj s gotovo 5000 konjanika prisilio na povratak.

Kada su Hrvati doznali da Turci haraju po Štajerskoj, donesoše odluku da ih dočekaju na povratku kako su to učinili i 1491., poglavito što su Turici vodili mnoštvo zarobljenih kršćana. Unatoč svemu Turci su na povratku nemilice robili ljude i stoku te palili crkve i kuće. Tom je prigodom stradao i frankopanski grad Modruš u kojemu se tada nalazio krbavski biskup s kaptolom. Turci su naime zapalili varoš ispod modruške tvrđave, gdje izgorješe kuće, samostan i crkva, dok samu tvrđavu ipak nisu mogli zauzeti. Na daljnjemu putu dopru Turci s plijenom na Krbavsko polje gdje se zametnu glasovita bitka 9. rujna 1493. pod Udbinom, u kojoj je hrvatsko-ugarska vojska bila posve razbijena. Tu poginuše ponajbolji hrvatski junaci: Ivan Frankopan, Karlo Krbavski i Jure Vlatković, dok su ban Emerik Derenčin i Nikola Frankopan živi pali u tursko ropstvo. Na bojnome polju mrtvi i ranjeni brojali su se u tisućama.[174]

Opustošena i poharana Hrvatska sada je ostala potpuno nezaštićena, zbog čega su se

[170] Rudolf HORVAT, *Lika i Krbava – povijesne slike, crtice i bilješke*, svezak I., Zagreb 1941, str. 7-10 (dalje: R. HORVAT, Lika i Krbava). I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 48.
[171] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 147.
[172] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 147.
[173] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 147.
[174] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 149. R. HORVAT, Lika i Krbava, str. 10.

provale Turaka iz Bosne mogle nesmetano organizirati i sa znatno manje vojske. Od toga trenutka Osmanlije su smišljeno počeli rabiti svoje pomoćne čete *martologa*, poglavito balkanskih „vlaha“ pravoslavne vjere koji su dovedeni iz Skopskoga i Smederevskoga sandžaka (Albanci, Bugari, Cigani, Grci, Makedonci, Rumunji, Srbi, Vlasi). Oni su ciljano zaposjedali opustošena područja čuvajući ga za osmanske vojvode.[175] U ljeto 1494. krajiški vojvoda Sulejman provali u Dalmaciju strahovito popalivši splitsku okolicu i kaštelansko-trogirsku Zagoru.[176] U prosincu iste godine 150 akindžija udari na trogirsku ravnicu zarobivši 37 osoba i ubivši 3 starca i 2 dječaka.[177]

Zbog unutarnje nestabilnosti izazvane oko borbe za osmansko prijestolje turski poslanik dođe u Budim ponuditi primirje kralju Vladislavu koje bude utanačeno na tri godine, čime hrvatske zemlje, nakon bezbrojnih gubitaka i razaranja, dobiše priliku odahnuti.[178] Međutim primirje na Krajini nije bilo duga vijeka. Već na proljeće 1496. provali sandžak bosanski u Dalmaciju i udari na trogirsku okolicu načinivši golemu štetu mletačkim podanicima. Republika posla preko Bosne svoga tajnika u Carigrad da od sultana traži odštetu i da kazni počinitelja koji je prekršio carski ugovor o miru. Naravno, sultan Bajazid obeća poslaniku mletačkomu zadovoljštinu. Međutim, kako će se pokazati, sve će zamalo ostati na obećanju.[179]

Uto opet Vladislav postavi bana za hrvatske zemlje. Bio je to mladi Ivaniš Korvin, sin glasovitoga kralja Matijaša koji je tolikim svojim podvizima stvarao junačku obiteljsku povjesnicu. Mladi će ban doskora ostvariti potpun uspjeh. Skupivši vojsku od gotovo 7000 konjanika i nešto pješaka, razdijeljenu na dva odjela, udari ban na Turke koji su se vraćali s pohoda iz šibenskoga i kninskogaa zaleđa i 28. siječnja 1499. kod Bistrice na Livanjskome polju[180] strahovito ih porazi. U pismu koje 3. veljače uputi zadarskomu zapovjedniku iz Knina Korvin za tu sjajnu pobjedu, između ostaloga, kaže i ovo: „quod vix aliquis Turcus de dictis exercitibus salvus evasit, et omnes captivos cristianos ac universam aliam predam deliberavimus.“[181] Međutim jedna dobivena bitka nije značila ništa u dugotrajnome gubitničkom ratu pa je uskoro slijedila osveta. U ljetnim mjesecima iste godine provali Skender-paša iz Bosne s 2000 konjanika u zadarsko i ninsko područje te, popalivši Zemunik i svu okolicu, konačno 27. lipnja udari na Ostrovicu i Kličevac vukući sa sobom golem plijen: 37.987 grla stoke i 674 muška i 1314 ženskih sužnjeva. U tome udaru stradalo je i šest svećenika. Skupinu pak od 500 konjanika Skender-paša uputi prema Šibeniku kako bi njegovoj vojski čuvala odstupnicu pri povratku u Bosnu, no ona bî potučena nedaleko od grada.[182]

Palež, pljačke, razbojstva i krv

U susjedstvu pak drevne Hlivanjske županije, naime još u lipnju 1499., glavari Makarske krajine, Gornje župe i Neretve, posljednjih slobodnih ostataka doskorašnje „Fragustinove nahije“, na zboru u Kotišini ponad Makarske uglaviše s knezom poljičkim Ivanom Ivaniševićem i poslanikom splitskoga kneza podložništvo mletačkoj vladi, što im ova i potvrdi 7. listopada.[183] Bio je to logičan potez u duhu kršćanstva. Mlečani će pomagati obranu kršćanskoga područja od napada protivnika Križa.

Turci međutim svoje provale nisu zaustavljali. Sad na obje strane počeše ljuta kreševa.

[175] LJ. THALLOCZY, Jajce, str. 145.
[176] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 150.
[177] B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 74.
[178] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 152.
[179] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 147.
[180] V. KLAIĆ, PH, knj. 4, str. 255.
[181] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 153.
[182] G. STANOJEVIĆ, Mletačko-turski ratovi, str. 16; B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 75; S. M. TRALJIĆ, Vrana, Radovi JAZU br. 18, str. 349.
[183] G. STANOJEVIĆ, Mletačko-turski ratovi, str. 18-20

Među prvima ih otpoče Žarko Dražojević, vlastelin posjeda oko tvrdoga Nutjaka kod Trilja, koga knez splitski prozva novim Skenderbegom. Opremivši novcem mletačke vlade družinu od gotovo 100 konjanika i nešto pješaka, krvavo odbi tursku provalu u dolinu Cetine. Štoviše, nastojeći okupiti snage knezova Pavla Štrbca Kožulića, Marčinka Kninskoga i Anža Frankopana Senjskoga, planirao je protuudar duboko u Bosnu. I dok se razrađivao plan vojne na turski teritorij, provale ovi u zemlje kneza Ivana Krbavskoga, gdje ga početkom lipnja 1500. godine strahovito potuku da se jedva spasio s tri druga.[184] Nedugo potom provališe vojvoda Žarko i podban kninski Marčinko preko Cetine u livanjski kraj gdje razbiše dušmane zarobivši, bez ikakve žrtve, njihova vođu i 18 drugova iz pratnje.[185] Duboko ranjen i razbješnjen ovom „kaurskom" provalom i neugodnim porazom, Skender-paša s 2000 konjanika provali do samih zidina Zadra pustošeći sve pred sobom, da bi nakon dva velika juriša provalio u sam grad Nin gdje je nakon krvave bitke napokon odbijen izvan njegovih zidina.[186]

U kolovozu pak iste godine knez Žarko s podbanom kninskim, Kožulićem Ostrovičkim i knezom Martinom Dudesićem, na čelu trista, „svega po izbor junaka", kako veli narodna pjesma, provali u Hercegovinu na Rakitno, vrativši se s bogatim plijenom.[187] Ali već 30. listopada oko 1500 Turaka nasrnu na tvrdi grad Vranu plijeneći njegovu okolicu.[188] Žestoke provale i krvavi bojevi oko zemalja Žarka Dražojevića nagnaše junačkoga kneza da pođe u Mletke i ponudi Republici svoju utvrdu Nutjak. Za pruženu pomoć knez je zauzvrat imao porušiti most nad Cetinom kako bi onemogućio turske provale u unutrašnjost. Napokon 15. siječnja 1501. knez Žarko, odjeven u „zlatno odijelo", bî imenovan vitezom sv. Marka.[189]

Unatoč svemu Turci nisu prestajali provaljivati. Već 27. siječnja 1501. stiže papi Aleksandru VI. vijest o krvavoj pljački šibenskoga, trogirskoga i kliškoga kotara. Na tu vijest papa uputi svoga poslanika Ivana Dieda u Zadar da odande razgleda sve gradove i opskrbi ih svime što je potrebno za obranu.[190] Nedugo potom skupi se snažna četa mletačkih podanika pod Žarkom i složno s Marčinkom, podbanom kninskim, i Kožulićem Ostrovičkim provali u Hercegovinu ugrabivši silan plijen. Na povratku ih iznenade Turci i strahovito potuku. U mnoštvu smrtno stradalih našlo se i Sinanovo tijelo, vojvode mostarskoga, dok su se naši knezovi jedva izvukli s nešto preživjelih drugova.[191] U ljeto 1502. Turci su počeli još jednu u nizu opsada Jajca. Ivan Korvin ubrzo skupi nešto vojske i priskoči Jajcu u pomoć. Našavši se između dviju vatri, napadači se konačno povukoše, a grad ponovno dobi, barem za kratko, toliko potreban predah i opskrbu.[192]

Iscrpljujući ratovi između kršćanskih sila s jedne i Osmanlija s druge strane prisiliše sultana Bajazita da ponudi mir. Konačno u pet točaka bî potpisan mir na sedam godina koji službeno započe 20. kolovoza 1503. U najvažnijoj točki ugovora jasno se navode imena mjesta i utvrđenih gradova koje su zadržali svaka strana za sebe. Hrvatsko-ugarski kralj zadrža Beograd, Šabac, Srebrenik, Jajce, Knin i Klis, dok se Dubrovnik pokušavao izboriti za neutralnost pa se obvezao na godišnji tribut sultanu u iznosu od 12.000 zlatnih dukata. Turcima ostadoše najvažnija mjesta koja su kao klin ulazila u

[184] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 154-156.
[185] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 156.
[186] S. M. TRALJIĆ, Vrana, Radovi JAZU br. 18, str. 350; G. STANOJEVIĆ, Mletačko-turski ratovi, str. 22.
[187] U tome udaru na Hercegovinu zaplijenjeno je oko 4000 grla sitne stoke, 900 volova, 110 konja i odvedeno 50-ak zarobljenika. Isti pothvat učinio je knez Dražojević i u studenome kada je spalio brojna sela i odveo 2000 volova, zadobivši 16 sužnjeva, valjda čobana koji su čuvali spomenuto blago. B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 77, bilješka br. 17.
[188] S. M. TRALJIĆ, Vrana, Radovi JAZU br. 18, str. 350.
[189] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 157; B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 76.
[190] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 157.
[191] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 157; B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 76.
[192] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 157.

„kršćanski teritorij“, tvrđave u Glamoču (Biograd) i Livnu (Bistrica) s okolnim područjem, zatim Roška tvrđava s Roškim Poljem, a Mlečanima ranije posjedovani gradovi Zadar, Šibenik, Trogir i Split. Područje između granica bilo je zamalo ničija zemlja (*terra nullius*) čije je malobrojno stanovništvo, poharano i opljačkano, pokušavalo organizirati kakav-takav život u uvjetima nesigurna mira.[193]

No zapovijed na papiru teškom se mukom provodila u praksi. Osobito s turske strane. Bit će ipak da je to već od prije prokušana taktika koju su lokalni zapovjednici u Bosni, kao i mnogo puta prije, vrlo uspješno provodili na terenu. Stoga već iduće godine poduze bosanski sandžak Mehmed-aga, a nakon njega i hercegovački, provalu u šibenski i trogirski kotar, pri čemu su izazvali diplomatski skandal ubojstvom šibenskoga poslanika koji je bio upućen u Bosnu Skender-paši.[194] A onda je slijedilo nekoliko godina krhkoga mira. Tek pokoja čarka nekoliko sitnih skupina s obiju strana nije ipak izazvala veće potrese u međusobnim odnosima. Ne zadugo. Relativno mirnoga i na rat tek najnužnije pripravnoga sultana Bajazita uskoro naslijedi sin Selim koji zbog svojih iznimno ratobornih osobina u povijesti ostade poznat kao Yavuz – Munja.[195]

Pad okolnih kula i tvrđava

Već u travnju 1512. bosanski Turci udare na hrvatske zemlje želeći uništiti posljednje jače utvrde uz svoje granice. Silnim jurišem zauzeše postojbinu starih knezova Babonića na Sani, utvrdu Blagaj, a onda se sjuriše na istok prema Srebreniku koji je bio slabo branjen i već mjesecima životario u oskudici.[196] Tako zbrisaše posljednje ostatke istoimene Banovine koja je gotovo pedeset godina kako-tako Turcima priječila nesmetani put u prekosavske zemlje između Beograda i Jajca. Potkraj veljače 1513. pale su utvrde: Vir ponad Imotskoga, zatim Čačvina i Nutjak nad Cetinom. Osvojili bi Turci i Sinj (jer ga je branilo tek pet vojnika stalne posade) da se nije razlila rijeka Cetina.[197] U srpnju iste godine golema turska vojska s više od 20.000 svih rodova sjurila se na Klis, Skradin i Modruš u Lici od kojih su, nakon višednevnoga otpora, krvavo odbijeni. Ipak, u tome naletu, ostavši same u zaleđu, predale su se malobrojne posade u Sinju, Vrlici i okolnim kulama povijesnoga starohrvatskoga dinarskog areala.

U tome silnom metežu, izmučenu i ranjenu, hrvatsku zemlju osvijetli zvijezda koja će unijeti dašak radosti i ojačati narodni duh. Na bansku čast bî imenovan Petar Berislavić, biskup trogirski i vesprimski; daljnji potomak livanjskih Čubranića.[198] Čim su Turci udarili na hrvatske zemlje između Une i Kupe, junački se ban podiže na noge i nedaleko od Petrinje krvavo ih potuče 17. kolovoza 1513. Računa se da je u tome boju stradalo i zasužnjeno više od 3000 turskih glava.[199] Unatoč tomu Turci nisu mirovali. Na proljeće 1514. podiže se nova vojska iz Bosne te preko Livanjskoga polja i dolinom Cetine udari na Knin s namjerom da ga osvoji. Iako su vođene višednevne borbe i makar je bilo spaljeno cijelo podgrađe, odnosno varoš, tvrđavu nisu posjeli.[200] Poraz međutim nije utjecao na daljnje provale. Naprotiv. Oko 4000 Turaka ponovno provali iz Bosne i udari

[193] L. THALOCZY, Jajce, str. 150; V. KLAIĆ, PH, knj. 4, str. 263; Također vidi i: Aladin HUSIĆ, *Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, broj 49, Sarajevo 1999, str. 194 (dalje: A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49).
[194] G. STANOJEVIĆ, Mletačko-turski ratovi, str. 37.
[195] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 41.
[196] V. KLAIĆ, PH, knj. 4, str. 298.
[197] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 171; V. KLAIĆ, PH, knj. 4, str. 300.
[198] Opširnije vidi: I. JURKOVIĆ, Rod Čubranića, Zbornik HAZU, br. 24.
[199] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 172.
[200] Vjekoslav KLAIĆ, *Knin za turskog vladanja 1522-1688*, Vjesnik hrvatskog Arheološkog društva, svezak 15, Zagreb 1928, str. 258 (dalje: V. KLAIĆ, Knin, VHAD sv. 15); G. STANOJEVIĆ, Mletačko-turski ratovi, str. 39.

na zemlje Ivana Krbavskoga odvodeći više od 3000 sužnjeva. Knez Ivan i prijatelj mu Kožulić Ostrovički pojure za Turcima ne bi li im plijen preoteli, no ovi ih suzbiju i potjeraju do Vrane gdje ih napokon krvavo potuku potkraj rujna 1514. Tom prigodom pade u turske ruke Karin, tvrđava Ivana Hranovića i Korlat, malena kula Jurja Korlatovića koji se spasi bijegom u Nadin; jedinu preostalu tvrđavu u kopnenome zaleđu Zadra.[201]

Vidjevši da ovim navalama nema kraja i da će ovako teško izaći na kraj sa znatno jačom silom, ban Berislavić stade početkom 1515. skupljati vojsku pod Bihaćom. A stigla mu je i pomoć od pape: žito, prah i nešto topova te 2000 dukata. Skupivši oko 10.000 vojnika, ban je mislio da time može udariti duboko u unutrašnjost Bosanskoga sandžaka. S vojskom je dopro do Novoga Grada gdje je taborovao skupljajući plijen. Iznenada ga 28. svibnja 1515. napadne bosanski paša i tako potuče da se jedva spasio s 25 konjanika.[202] I dok je manji dio vojske progonio Berislavića, veći njezin dio spustio se u dolinu Plive u opsadu Jajca. Potkraj lipnja pod zidinama grada osvanule su turske čete, a drugi je odjel bio upućen da pustoši trogirsko-splitsko područje, pri čemu su popaljene gotovo sve kaštelanske kule koje su postojale.[203]

Opsada je Jajca trajala. Očekujući pomoć, tvrdi se grad branio. Iako se nedovoljno oporavio od netom pretrpljena poraza kod Novoga Grada, ban Petar uspio je skupiti nešto preostale vojske i pohitati Jajcu u pomoć. Našavši se između branitelja grada i napadača koji su hitali posadi u pomoć, turska vojska napokon prekinu opsadu i povuče se u unutrašnjost. Ban opskrbi grad streljivom i živežom tako da je ponovno mogao izdržati višemjesečnu opsadu.[204]

Unatoč još jednomu uspjehu kršćanskoga oružja kod Jajca turske provale i prodori nisu zaustavljeni. Znali su da hrvatska područja, izmučena i opustošena, nisu veći problem i da lokalni feudalci nisu sposobni pružiti jači otpor njihovoj provjerenoj vojsci i pomoćnim četama. Tako u prosincu 1518. udari 400 akindžija i 300 pješaka na Kaštel Sućurac zaobišavši Klis. Nakon krvava boja napadač je odbijen, ali se još jednom pokazalo koliko je zapravo malo potrebno da se pokori željeni teritorij.[205] Tako početkom 1520. godine 3000 turskih konjanika provali u Istru preko sjeverne Hrvatske, a više drugih četa kroz južnu do zidina Šibenika i Zadra robeći i paleći sve kuda su prošli.[206] Žalosno je stanje vladalo u Klisu, Kninu, Skradinu i preostalim kako kraljevskim, tako i mletačkim utvrdama. Narod se nije imao kamo skloniti. Prisiljen na spas gologa života, umicao je prema otocima.[207]

Svjestan više nego teških neprilika koje su mu snašle izmrcvarenu i ispaćenu zemlju i narod, junački ban Berislavić teškom mukom skupi nešto vojske i krenu iz Otočca presjeći put Turcima koji su se vraćali iz pljačke. Sustigavši ih kod Korenice, žestoko udari na njih. Bilo je to 20. svibnja 1520.[208] Zametnu se ljuti boj. U tome silnom metežu i nepreglednome mnoštvu glasova koji su se prolamali iz tisuća grla, izmiješanim zaglušujućim tutnjem hitaca iz kubura i zveketa krvavih sablja i mačeva, banu se sruši konj. Baciše se Turci na srušeno banovo tijelo i otpoče krvavi boj, ovaj put samo za vlastiti život. Njegovi drugovi prekasno priletiše, ali ipak toliko da su mogli Turcima oteti dragocjen plijen – banovo mrtvo tijelo koje bî prevezeno u Bihać, a onda pokopano u

[201] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 172; B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 82.
[202] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 173.
[203] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 173.
[204] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 174.
[205] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 178.
[206] G. STANOJEVIĆ, Mletačko-turski ratovi, str. 40; B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 83.
[207] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 180.
[208] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 180. G. NOVAK, Split, knj. 2, str. 54.

Vesprimsku katedralu gdje počiva s brojnim biskupima Ugarskim.[209]

I dok se svakodnevno risala krvava slika naroda i zemlje hrvatske, na osmansko prijestolje uzdignu se, povijest će pokazati, najsilniji car – Sulejman Veličanstveni. Opsjednut time da uništi Ugarsko-hrvatsko Kraljevstvo, stade kupiti vojsku kojom će zadati posljednji udarac protivniku na svome davno zacrtanome putu – pokoravanja kršćanskih zemalja i stavljanja islamskoga polumjeseca na posljednji crkveni zvonik s križem! Dok se tako skupljala vojska, lokalni zapovjednici u Bosni dobili su zapovijed da nastave harati zemljama na serhadu kako bi iscrpli svaku kraljevu želju za bilo kakvom obranom. U to ime u siječnju 1521. udari sandžak bosanski na Klis gdje mu pođe za rukom osvojiti pola tvrđave i popaliti svu varoš ispod nje. Nadljudskim otporom malobrojnih branitelja Turci su ipak odbijeni, a Klis spašen.[210]

Dok se odvijala drama pod Klisom, stigne glas sultanu Sulejmanu da mu je poslanik u Ugarskoj bačen u tamnicu. Silno uvrijeđen „kaurskom“ drskošću, u veljači 1521. diže sultan golemu vojsku i ratnu spremu. Cilj mu je bio Nándorféhérvár (Beograd) – vrata Ugarske. Mnoštvo slonova i čak tri tisuće deva trebalo je da prenesu 300 topova, prah i olovo, a 30.000 da nose hranu za vojsku. U tri krila krenu golema vojska. Lijevo je krilo vodio Ahmed-paša, beglerbeg rumelijski, na Šabac, a tu je bio i sultan Sulejman; taj odjel imao je osvajati gradove u Slavoniji. Središte povede veliki vezir Piri-paša na Beograd, a desno krilo imalo je udariti na Erdelj u Vlaškoj.[211]

Prije nego je počeo ovaj veliki rat udare Turci na tvrđavu Sokol i s lakoćom ovladaju njome, a onda krenu put Jajca koji je branio ban Petar Keglević s 200 konjanika i nešto pješaka. Unatoč mnoštvu vojske i silini napada Jajce i ovaj put bude obranjeno, a napadači sasječeni. „Teško da je ikoji utekao, a dosta njihovih glava posla naš vojvoda na dar kralju Ljudevitu u Budim“, završava svoje pripovijedanje o tome događaju naš veliki Tade Smičiklas.[212]

I dok su Turci krvavo prošli kod Jajca, kršćanski branitelji ugarskih utvrda na Savi i Dunavu proživljavali su posljednje dane. Branjen malobrojnom posadom od 60 ljudi, Šabac pade 7. srpnja 1521. Onda Sulejman prijeđe preko Save i udari na Slavoniju. Odatle preko Srijema, osvajajući sela i palanke, sađe pred Zemun kako bi ga zauzeo i tako pripravio potpuno opsijedanje i predaju Beograda. U Zemunu ga dočeka Hrvat Marko Skoblić, zapovjednik nekih četiri stotine Hrvata. Iako je Turaka mnogo palo, Markova četa nije bila dostatna za pothvat. Otpor je bio junački, očajnički, ali uzaludan. Svega okrvavljena, Marka Skoblića stigoše u ranama iznijeti u svoj tabor gdje su mu isprali rane te ga počeli nagovarati ne bi li prihvatio islam. Kada se tomu usprotivio, svezali su ga i bacili bijesnu slonu da ga zgazi. Tako završi junačka obrana i pade Zemun, a Beograd, koji je branilo nekoliko stotina plaćenika, bude konačno sa svih strana opsjednut. Čim je sultan 1. kolovoza prispio pod grad, započeli su juriši. Gubitci su bili veliki na objema stranama, pogotovo na napadačkoj. Svjesni bezizlazna položaja, branitelji preko svoga podzapovjednika Ivana Morovića ponude predaju grada. Tako bî osvojen Beograd 29. kolovoza 1521.[213]

Krajiški međutim zapovjednici nisu prestajali sa svojim lokalnim provalama. Naprotiv. Godine 1522. počeše oni još silnije i još snažnije udarati na gotovo posve uništene hrvatske zemlje koje se, unatoč pogibelji, još držahu! Tako u travnju provališe Turci podvelebitskim klancima prema Rijeci. Ban Ivan Krbavski s

[209] Tade SMIČIKLAS, *Poviest Hrvatska*, I. dio, Zagreb 1882, str. 700 (dalje: T. SMIČIKLAS, Poviest, I. dio)
[210] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 181. G. NOVAK, Split, knj. 2, str. 55-56.
[211] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 182; T. SMIČIKLAS, Poviest, I. dio, str. 702-704.
[212] T. SMIČIKLAS, Poviest, I. dio, str. 703.
[213] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 182-183; T. SMIČIKLAS, Poviest, I. dio, str. 705.

2000 konjanika dočeka Turke te ih prisili da ostave plijen i bijegom se spase. Mjesec dana poslije golema turska sila od gotovo 25.000 vojnika i mnoštvom topova, pod zapovjedništvom bosanskoga sandžaka Husrev-bega, udari na Knin kojim je tada zapovijedao hrvatski plemić Mihovil Vojković iz Klokoča.[214] I dok su malobrojni branitelji odbijali silne juriše, dotle je ban Ivan Karlović na sve strane skupljao vojsku da ju povede opsjednutomu gradu u pomoć. Na žalost, prije nego je ban skupio dovoljno četa iscrpljeni malobrojni branitelji predadoše tvrđavu. Bilo je to 28. svibnja 1522.[215]

Na tu vijest Skradinjani ostaviše grad i pobjegoše u Šibenik, a paša bosanski namjesti posadu u tvrđavu, dok veći dio vojske usmjeri prema Klisu koji je branilo oko 300 branitelja. Započela je opsada i brojni juriši koji su se razbijali o zidine tvrđave. Štoviše, hrabra je posada čak poduzimala i prodore iz tvrđave koji su rezultirali otimanjem zastava i topova, što je konačno 18. lipnja prisililo Turke da se povuku i obustave opsadu.[216]

Neuspjeh pod Klisom nije ipak utjecao na daljnje turske prodore. Godine 1523. skradinska posada poduzela je manje provale u šibenski kraj spalivši mlinice na rijeci Krki kojim su se služili stanovnici grada i okolnih naselja. U svibnju provališe do Zadra, a na povratku ih u zasjedi dočeka družina Jure Busića od 40 konjanika i natjera u bijeg.[217] I dok su Mlečani diplomatskim načinom pokušavali zaustaviti turske provale na teritorij koji je bio pod njihovom kontrolom, Petar Kružić, kapetan kliški, s malom družinom provali na turski teritorij, ali bî krvavo odbijen kod Sinja, a onda su slijedili dugi napadi na Ostrovicu koju Turci početkom prosinca 1523. konačno osvojiše.[218]

Hercegovački sandžak Ahmed-paša Hercegović na čelu goleme vojske ponovno opsjede Klis 5. veljače 1524. I dok je Kružić skupljao vojsku da pritekne Klisu u pomoć, Klišani su hrabro i junački odolijevali brojnim turskim jurišima. Napokon, 10. travnja stiže Kružić u Solin s 1500 pješaka i 60 konjanika i svom silinom udari na turski tabor iz kojega zaplijeni mnoštvo topova i brašna te zasužnji mnogo Turaka.[219] Tako konačno bî odbijen turski pokušaj da se na kliško tvrđavu zadjene islamski barjak. Unatoč neuspjehu bosanski paša skupi gotovo 12.000 vojnika i potkraj rujna provali do Istre. Prođe Krbavom i Modrušem spalivši sve što mu se našlo na putu, a onda se sukobi s bratom Krste Frankopana koji je, s jedva 400 konjanika, pokušao stati neprijatelju na put.

Ostavši usamljenim otokom u moru turskoga teritorija, grad Jajce i njegova posada pripremali su se na ono najgore. U travnju 1525. gotovo 20.000 turskih vojnika opsjednu izmrcvareni grad namjeravajući ga izgladniti i tako preuzeti. Grad je branio ban Petar Keglević, junak koji je već prije uspješno odbijao turske navale. Ali zaludu junaštvo kad je grad sve više izgladnjivao. Svjestan bezizlazne situacije i posljedica pada Jajca, knez Krsto Frankopan skupi oko 6000 vojnika i hrabro pohita opsjednutomu gradu u pomoć. Vještim manevrima i silinom malih udara na najslabije točke turskoga zaleđa knez Frankopan, „branitelj Dalmacije, Hrvatske i Slavonije“, kako ga imenuju onodobni izvori, sretno unese opskrbu izgladnjelomu gradu. Bilo je to 12. lipnja 1525.[220]

Iste godine 15. prosinca 2000 Turaka iz Knina, opremljenih dvama većim topovima, slegnu se pod Obrovac, posljednju jaku utvrdu na Zrmanji. Malobrojna posada na čelu s Jur-

[214] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 183. V. KLAIĆ, Knin, VHAD sv. 15, str. 258-259.
[215] V. KLAIĆ, PH, knj. 4. str. 382-383; G. STANOJEVIĆ, Mletačko-turski ratovi, str. 41.
[216] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 183; V. KLAIĆ, PH, knj. 4. str. 384-385; G. STANOJEVIĆ, Mletačko-turski ratovi, str. 41.
[217] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 184.
[218] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 185.
[219] T. SMIČIKLAS, Poviest, I. dio, str. 710-711. G. NOVAK, Split, knj. 2, str. 58.
[220] T. SMIČIKLAS, Poviest, I. dio, str. 714-715.

jem Posedarskim hrabro se održavala, dok mu konačno nije stigla pomoć bana Ivana Karlovića koji se 17. prosinca junački sručio na neprijatelja koji se na jedvite jade spasio bijegom u Knin.[221] Međutim kampanja oko Obrovca time nije prestala. Već potkraj veljače 1527. turski je tabor zaposjeo svoje položaje oko tvrđave koju je ostalo braniti tek 25 vojnika. Pod grad na Zrmanji stigla su 26. ožujka još dva sandžakbega pa se tako okupilo više od 2.000 vojnika. Turskim snagama zapovijedao je Murat Tardić, šibenski poturica i ljubimac i ćehaja bosanskoga sandžaka Husrev-bega. Uzalud se kaštelan Posedarski nadao pomoći po koju je ponovno poslao. Na grad je otvorena topnička vatra 30. ožujka. Tek nekoliko ispaljenih hitaca bilo je dovoljno da se grad preda.[222]

Bosanski sandžaci uskoro su namjestili posadu *azapa* kojom će zapovijedati poturčeni Livnjak Hamza Ljubunčić,[223] a on će biti imenovan i kapetanom lađa tzv. fusta kojima će Turci sve više prodirati do mora prijeteći Šibeniku i Zadru.[224] Tako se naime u srpnju 1532. dogodio izlazak na more triju fusta kako bi se pridružile sultanovoj floti koja se spremala udariti na talijansku obalu. Međutim uspješan protunapad novigradskih branitelja doveo je do toga da se kapetan Ljubunčić s nešto posade jedva spasio bijegom u tvrđavu, dok su mu lađe posve uništene kao i dôk na kojem su izgrađene. Ta epizoda navela je pašu na opoziv Ljubunčića.[225]

Nakon pada gotovo svih tvrdih gradova u južnoj Hrvatskoj i Dalmaciji na lijevome krilu golemoga turskog *serhada* te nakon krvave Mohačke bitke (29. kolovoza 1526.) u kojoj su poginuli hrvatsko-ugarski kralj Ljudevit II. i mnogi moćni velikaši i biskupi hrvatski i ugarski, na desnome krilu, bilo je više nego jasno kako se primaknuo „smrtni čas" jedinoj hrvatskoj tvrđavi – u, sad već „moru" osmanskoga teritorija – Jajcu! Grad je branio ban Stjepan Gerbonog[226] s malom posadom koju je namjestio nadvojvoda Ferdinand Habsburški, od 1. siječnja 1527. novoizabrani hrvatsko-ugarski kralj. Deset dana Turci su tukli i rušili iz topova zidine grada. Ne dobivajući pomoć, zapovjednik obrane ban Stjepan dogovori predaju grada pod uvjetom da izađe sva posada i stanovnici koji to žele. Bilo im je dopušteno da ponesu sve što konji ponijeti mogu osim teškoga oružja.[227] Tako se, nakon 63 godine više nego hrabroga držanja i uspješne obrane, preda Jajce posljednjih dana prosinca 1527. godine i nestade istoimena Banovina.[228] Uzalud je nakon toga nadvojvoda Ferdinand za kaznu ugarskim velikašima oduzimao zemlju. Put nesmetanu prolazu do njemačkih zemalja bio je otvoren, a Hrvatska je ostala posve nezaštićena.

Za to vrijeme svi osvojeni gradovi u Dalmaciji od Cetine na zapad i sjever, posjedi u Lici, Krbavi i Pounju, zatim cijelo područje netom osvojene Jajačke banovine priključeno je Bosanskomu sandžaku, a osmanska je administracija napravila detaljan popis „zemlje i ljudi". U razdoblju od 13. lipnja 1528. do 25. kolovoza 1530. popisana je „sva Bosna", kao i „liva Hersek", a sadržaj toga opširnog deftera, iako smo u posjedu tek nekoliko prevedenih rečenica koje se odnose na dijelove livanjskoga kraja,

[221] Š. LJUBIĆ, Pregled, str. 187.
[222] B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 90; V. KLAIĆ, PH, knj. 5, str. 93; Seid M. TRALJIĆ, *Husrevbegov boravak i rad u Dalmaciji*, Anali GaziHusrevbegove biblioteke, broj 5-6, Sarajevo 1978, str. 10 (dalje: S. M. TRALJIĆ, Husrevbeg, Anali GHBB, br. 5-6).
[223] O tome svjedoči i Defter iz 1528-1530 (TD br. 157). Ondje, između ostaloga, stoji bilješka: „Samo Hlivno. Mahala mesdžida Hamze Ljubunčića, aga azapa u tvrđavi Obrovac."
[224] B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 91.
[225] B. HRABAK, Turske provale, Radovi IHP, br. 19, str. 92; S. M. TRALJIĆ, Husrevbeg, Anali GHBB br. 5-6, str. 11.
[226] V. Klaić ga naziva Grabovčaninom (PH, knj. 5, str. 105).
[227] Tade SMIČIKLAS, *Poviest Hrvatska*, II. dio, Zagreb 1879, str. 7-8 (dalje: T. SMIČIKLAS, Poviest, II. dio).
[228] V. KLAIĆ, PH knj. 5, str. 105.

još uvijek nije cjelovito preveden i dostupan javnosti.[229]

Silno svjesna snage osmanske vojske na jednoj strani i nemoći kršćanskoga oružja na drugoj, mletačka je vlada 20. veljače 1531. ovlastila svoje povjerenike da pristupe pregovorima o miru i razgraničenju s Turskim Carstvom u Dalmaciji. U ime Republike Sv. Marka pregovore su vodili kapetan zadarski Vicenzo Zantani i njegov tajnik Daniel di Lodovico, a u ime Osmanskoga Carstva bosanski *mir'i-liva* Husrev-beg. Hieronimo Ziuran posredovao je kao prevoditelj.[230] Najviše spora nastalo je oko „istine od mejašev gospode bnetačke". Mlečani su naime na temelju starih kraljevih povelja i pisama dokazivali da sela „Trilokve, Radošić i Suhi Dol" pripadaju Trogiru, a sela „Sitnica, Nevest, Selišće, Divnića, Žitnići, Konjevrate i rika Krka"[231] gradu Šibeniku. Kako su ta sela dulje vrijeme bila zapuštena, naselili su ih turski podanici „vlasi" i plaćali prihode sultanu, odnosno sandžakbegu.[232] Unatoč mletačkomu inzistiranju „sultanovi vlasi" i dalje su ostali u tim mjestima i plaćali turskoj državi njezine tribute, a šibenskim i trogirskim građanima, bivšim vlasnicima posjeda, njihove pripadajuće prihode.[233]

U jeku tursko-mletačkih pregovora o miru i razgraničenju provale hrvatske čete u Bosnu unačkom dolinom te preko Glamoča i Kupresa dopru sve do Prusca (Ak-hisar), silno pustošeći teritorij kojim su prošli. Dočekao ih je sandžakbegov zamjenik, ćehaja Kasumbeg s 500 vojnika. Hrvati su zasužnjili gotovo 700 ljudi i mnoštvo konja te druge sitne i krupne stoke. Kada su okrenuli prema Livnu, bili su odbijeni, a neki uhvaćeni i odvedeni u Livno.[234] Tih godina u Livnu se gotovo svakodnevno trgovalo robljem i zatočenicima.

Pad Klisa i osnutak Kliškoga sandžaka

Ostavši napokon sama na turskome teritoriju, kliška tvrđava odbrojavala je svoje posljednje dane. Zakulisne igre kralja Ferdinanda s jedne i mletačkih diplomata s druge strane ostavile su Klis na milost i nemilost Turcima. Svjesni ipak da ne će tako lako osvojiti vrletnu utvrdu, Turci su odlučili blokirati svaku moguću pomoć izvana. Tako 8. svibnja 1534. livanjski zapovjednik Džafer[235] dobi zapovijed da sa svojom vojskom provali do Solina i tu se utvrdi. Uskoro se slegnu vojske Bosanskoga i Hercegovačkoga sandžaka i započe prva u nizu opsada. Ni granatiranje tvrđave ni opetovani juriši nisu uspijevali promijeniti stanje oko utvrde. Pokušavalo se vrbovati branitelje raznim mitom i obećanjima, no ništa nije pomoglo.

Konačno u ljeto 1536. započe velika akcija na preostale slobodne krajeve Ugarsko-hrvatske. Poharana i popaljena pri posljednjoj vojnoj Sulejmanovoj, Slavonija se slabo oporavljala. Ipak, paša bosanski provali u županiju požešku i popali trideset sela i naselja, a gotovo 6000 osoba odvede u roblje.[236] Druge turske vojske krenuše početkom siječnja 1537. na Klis. Za to vrijeme zapovjednik kliški knez Petar Kružić pokušavao je na sve strane skupiti pomoć. Unatoč svemu, osim papine pomoći, druge imao nije. Štoviše, kralj Ferdinand nije niti posadu dostatno plaćao, a Mlečani, željni

[229] TD br. 157.
[230] S. M. TRALJIĆ, Husrevbeg, Anali GHBB br. 5-6, str. 13.
[231] Karlo KOSOR, *Drniška krajina za turskog vladanja*, Kačić – Zbornik Franjevačke provincije presvetog Otkupitelja, broj 11, Split 1979, str. 128 (dalje: K. KOSOR, Drniš, Kačić br. 11).
[232] Opširnije vidi i: Fehim Dž. SPAHO, *Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima*, Acta historio-oeconomicae Iugoslaviae, svezak 13, Zagreb 1986, str. 47-86 (dalje: F. Dž. SPAHO, Splitsko zaleđe, AHOI, sv. 13); Usporedi i: TD br. 284, za 1550.
[233] S. M. TRALJIĆ, Husrevbeg, Anali GHBB br. 5-6, str. 13. Usporedi i: Behija ZLATAR, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo 2010, str. 46-47 (dalje: B. ZLATAR, Gazi Husfev-beg).
[234] S. M. TRALJIĆ, Husrevbeg, Anali GHBB br. 5-6, str. 12.
[235] G. NOVAK, Split, knj. 2, str. 65.
[236] T. SMIČIKLAS, Poviest, II. dio, str. 32-33.

da po svaku cijenu dođu u posjed Klisa, ne bi li prisilili Kružića da im ga preda, nastojali su mu blokirati pomoć i s mora. Svjestan bezizlaznoga stanja i činjenice da s malobrojnom posadom ne će moći još dugo odolijevati, Kružić na jedvite jade skupi nešto vojske i udari na turski tabor kod Solina. Sijao je Kružić strah i pomutnju u neprijateljskome taboru kad iznenada dođe glas da se nova velika turska vojska već primiče Klisu.

Panični strah zahvati napadače, osobito Austrijance i Talijane koji su kao plaćenici pomagali Kružića. Uzalud se Kružić trudio da promijeni tijek boja. Tako po tko zna koji put na bojištu ostadoše samo Hrvati. Sveopći bijeg i panika prisiliše i njih na povlačenje. Osamljen i na čistini, Kružić uzjaše konja i stane se povlačiti prema lađama na ušću rijeke Jadra. Turci nemilice navale na kršćane. Kružić posljednji uskoči u lađu, ali zbog silnoga tereta zaglibi u mulju. U tome Turci navale na lađu sjekući mačevima i sabljama. Atli-aga, predak budućih livanjskih Atlagića,[237] odsiječe Kružiću glavu! Dok se odigravala drama pod tvrđavom, iscrpljena, gladna i žedna posada pripravljala se na posljednji napad. Da branitelje posve prestraše, Turci im pokažu glavu Kružićevu.[238] Vidjevši glavu svoga junaka, posada se predade pod uvjetom da mogu slobodno izaći pod oružjem iz grada.[239] Tako pade posljednja utvrda na zemlji nekoć drevnoga „regni Chroatorum".

Uspostava i stabilizacija turske vlasti u livanjskome kraju i razvoj turskoga Livna

Prethodno je izlaganje pokazalo kako su Turci Osmanlije prodirali u Bosnu, kako su zaposjedali njezin teritorij, neke dijelove preuzeli bez borbe, a druge opet posve opustošili, no uvijek vođeni istom mišlju: uspostaviti prevlast i osvojeni teritorij privesti službi osmanskoj državi. Tako je bilo i na području drevne starohrvatske Županije hlivanjske. Iako još uvijek nismo posve odgovorili na pitanje kada je točno ovo područje vojno osvojeno, sada možemo biti sigurni kako se taj proces odvijao kroz nekoliko desetljeća, pa čak i više od pola stoljeća, što je bilo posve u skladu s osvajačkom strategijom zastrašivanja i mrcvarenja. S tim u svezi prve turske provale na ovo područje valja tražiti znatno prije samoga pada Bosne 1463. kada su Turci, kako se dalo vidjeti, zaposjeli i Livno i njegovu barem bližu okolicu, iako je to potrajalo vrlo kratko.[240] Kako se međutim čini, to ipak ne znači da takvih provala nije bilo znatno prije; prema mojim istraživanjima prvi put to je moglo biti već tridesetih godina XV. stoljeća, kada su u okviru napada kršćanskoga oružja pod zapovjedništvom bana Matka Talovca na središnju Bosnu, tj. utvrdu Hodidjed, osmanske snage potpomogle svoga novoga vazala Stjepana Kosaču u borbi protiv Tvrtka II., ali i u ratu za baštinu Ivaniša Nelipčića 1435. protiv kralja Sigismunda.[241] Naime želeći ograničiti okrupnjavanje posjeda koji su preko Nelipčićeve kćeri Katarine izravno došli u ruke mužu joj Anžu Frankopanu, kralj Sigis-

[237] Alija NAMETAK, *Atlagići u povijesti i narodnoj tradiciji*, Zbornik za narodni život i običaje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 55, Zagreb 1964, str. 183-217 (dalje: A. NAMETAK, Atlagići, Zbornik ŽNO, knj. 55).

[238] Mrtvo tijelo junačkoga Kružića pokopano je u Gospinoj crkvi na Trsatu (Rijeka), a kasnije i glava koju je njegova sestra uspjela otkupiti od Turaka za 100 dukata. Na nadgrobnoj ploči uklesan je latinski natpis koji u prijevodu na hrvatski glasi: „Ovaj kamen, jao, krije kosti od Turaka pogubljenog Petra Kružića za čijega života Senj i Klis nisu se nigda bojali Turaka. U zemlji je njegovo tijelo, a duh nad zvijezdama, a njegova djela junačka raznosi vječna slava koja osta iza njega. Ovaj natpis s poštovanjem je postavljen na grob slavnog viteza zlatne ostruge Petra Kružića 1537." Opširnije vidi: Lovre KATIĆ, *Veze primorske Dalmacije kroz kliški prolaz od prethistorije do pada Venecije*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, broj 51, Zagreb 1962, str. 345 (dalje: L. KATIĆ, Kliški prolaz, Starine JAZU, knj. 51).

[239] Mala posada tada prijeđe u Senj gdje je nastavila vojevati pod imenom senjskih uskoka.

[240] Vidi str. 304 i bilješke br. 132-138.

[241] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 155-162; POVIJEST BiH, str. 490-493.

mund naloži svomu vjernom banu Talovcu da započne rat protiv Frankopana i saveznika mu. U tome ratu za baštinu na Sigismundovoj strani, odnosno na strani bana Talovca sudjelovao je i kralj Tvrtko II.[242] U znak zahvalnosti za iskazanu vjernost, zasluge i hrabro držanje koje je pokazao prema bosanskomu kralju i ugarskoj kruni „u sukobu s Turcima i pobunjenicima", kako piše u dokumentu,[243] kralj Sigismund 19. siječnja 1436. izdaje povelju Restoju Milohni, „de Bogognynagora de Hlevna" kojom mu daruje „castellum Sberchyky", a zatim posjede *Sobrystye*, *Buczmyryno*, *Saderdye* i *Sagoryczani* u oblasti Livna.

S mnogo sigurnosti možemo ovaj kraljev navod prihvatiti kao dokaz za prve turske provale u livanjski kraj te 1435. godine. Naime rečenica „u sukobu s Turcima i pobunjenicima", upućena Restoju Milohni „de Hlivno", posve sigurno upućuje na zaključak da su Turci provalili u livanjski kraj kako bi blokirali kraljeve snage te im onemogućili da stignu Talovcu u pomoć. Uostalom, zašto bi kralj Sigismund davao „Livnjaku njegovo" ako za to nije postojao valjan razlog? A ima li boljega razloga od samoga rata u kojemu je Restoje obranio „svoje", a to je istodobno kraljev posjed, čijim bi negativnim rezultatom i sâm kralj mnogo izgubio! Unatoč promjenjivoj ratnoj sreći tek će smrt kneza Anža potkraj 1436. cijeli spor riješiti u Sigismundovu korist.[244] Ova malena ratna epizoda oko *županije Cetine* daje uporište zaključku kako se upravo te godine dogodila prva turska provala i u susjedni livanjski kraj. Kako bilo, nakon toga su slijedile godine kakve-takve sigurnosti, iako nije isključeno da su još koji put turski konjanici barem prošli ovim područjem na putu prema Zadru i Šibeniku.

A onda je dva desetljeća poslije na pozornicu stupio i sâm sultan podsjetivši Livnjake na stvarnost. Naime zatražio je od bosanskoga kralja da mu „mirnim putom", s još tri grada, u posjed preda i Livno.[245] Iako do toga nije došlo, skorašnja osvajačka vojna poduzeta s golemom vojskom prema Bosni 1463. stvarno će zaprijetiti livanjskomu kraju. Makar još uvijek nemamo podrobnijih izvornih podataka o tome događaju, znamo da je Livno ubrzo oslobođeno i da su Turci protjerani iz njega.[246] A onda, konačno, 1468./69., kako doznajemo iz prvoga službenog dokumenta osmanske provenijencije,[247] čak 14 sela u livanjskome kraju Turci trajno drže u svojim rukama! Osmanska administracija kaže da „pripadaju nahiji Hlivno u vilajetu Kral u Bosanskom sandžaku". Pomno iščitavajući spomenuti izvor,[248] dolazimo do spoznaje kako su Turci svoje krajnje granice protegnuli posve do planine Kamešnice presijecajući najvažniju prometnu komunikaciju koja je njezinim obroncima kao stari rimski put vodila, između ostaloga, i kroz Podhum preko Tribnja u Livno.[249]

Prema imenima tih sela i njihovu zemljopisnome razmještaju tu granicu možemo prilično precizno utvrditi. Ona je dakle tekla od Rešetarice[250] na Buškome blatu,[251] preko Vržerala,[252]

[242] V. KLAIĆ, PH, knj. 3, str. 161.
[243] Srđan RUDIĆ, *Nekoliko novih podataka o Restoju Milohni*, Istorijski časopis broj 58, Beograd 2009, str. 174 (dalje: S. RUDIĆ, Restoje Milohna, IČ br. 58). Usporedi i: POVIJEST BiH, str. 493.
[244] J. A. SOLDO, Cetina (Spomenica), str. 101.

[245] V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15, str. 19, 23; V. KLAIĆ, PH, knj. 4, str. 21.
[246] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 151; M. DŽAJA-K. DRAGANOVIĆ, Kupres, str. 301.
[247] TD br. 076.
[248] TD br. 076, str. 195-196.
[249] Tomislav PERKOVIĆ, *Stoljeća moga kraja-povijest livanjske župe Podhum*, Livno 1997, str. 21 (dalje: T. PERKOVIĆ, Podhum). Usp. i: S. MANĐERALO, Vidoši, str. 35.
[250] U defteru piše **selo Rešetar**. To je današnje zavjetno svetište svetoga Ilije Proroka uz glavnu prometnicu M 16 Livno – Split, inače poznato arheološko nalazište iz kasne antike i ranoga starohrvatskog razdoblja. Opširnije o tome vidi izvrstan rad dr. fra Bone M. VRDOLJAKA (Rešetarica, SHP br. 18). Također i: B. M. VRDOLJAK, Plodovi, str. 183-260.
[251] **Buško blato** kao toponim koji će dati ime istoimenoj nahiji službeno se počinje rabiti još od 1519. O tome će biti riječi poslije.
[252] Iako se ne spominje u ovome izvoru, može se zaključiti kako **selo Črčine** koje navodi izvor (a prema sugestiji

na Srđeviće,[253] tj. njegov zaselak Šušnjić,[254] kako izvorno i piše u dokumentu, pa potezom Karačić[255] – Bila[256] – Zabrišće[257] udarala na Držanlije,[258] da bi smjerom prema prijevoju Rastovača[259] iznad izvora rijeke Mandek[260] uokvirila gotovo cijeli Tribanj kojim je dominirala mala, ali jaka tvrđava Hum.[261] Granica je

prevoditeljevoj može se čitati i kao Ceričine) treba poistovjetiti sa *selom Vržerale*, tim više što se toponim **V(r)ažerac** izričito spominje u Ostojinoj darovnici iz 1400. (I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, knj. II, str. 36-37). Osim toga u prilog ovoj tvrdnji govori i danas postojeći veći dio plodnih livada i oranica što se prostiru od sela Podhuma i Vržerala prema Srđevićima na zapad, a nazivaju se Krč(evine). Stoga bi termin „selo Črčine" bez sumnje valjalo prevoditi kao (selo) Krčine. Defter pak iz 1528.-30. spominje *mezru* **Vražen Rale**, što bi značilo da je selo bilo uništeno prije ovoga popisa, možda još u onoj provali iz 1435., i da mu je zatrt svaki trag, kako to pokazuje pojam *mezra* koji istodobno znači i *davno napušteno selo/selište*…

[253] **Srđevići** se pod tim imenom prvi put spominju 1528.-30. ,i to kao **selo**.

[254] U defteru piše **selo Šušnić**.

[255] U defteru izvorno piše **selo Karajigit**, a prevoditelj ga je ispisao kao *Karačikit* detaljno objašnjavajući kako je došlo do njegova današnjega imena *Karačić*.

[256] U defteru piše **selo Bila**.

[257] U defteru piše **selo Zabrade**. Prevoditelj sugerira i na mogućnost čitanja ovoga toponima kao Zabrleva = Zabrada = Zabrda. U svakome slučaju kao nešto „iza brda" što se, sudeći prema zemljopisnim osobinama, može primijeniti samo na današnje selo *Zabrišće*, što mi je vjerojatnije, ili pak na *Zabrđe* koje spominje Ostojina darovnica iz 1400. (Ugrjen iz Zabrdna). Dakle dio današnje Rešetarice. S obzirom da se Rešetarica već spominje, a defter niže „osmanske" posjede dalje na zapad (Šušnjić, Karačić, Bila…), logično mi je bilo nastaviti taj niz do Zabrišća koje se gotovo „nastavlja" na Bilu dalje na sjever.

[258] U defteru piše **selo Oražani**, a prevoditelj sugerira i na Uražani (u PETRIĆA je taj toponim preveden kao *Idraža-ni*!).

[259] U defteru piše **selo Rakoviča**. Čini se da je ovdje riječ o toponimu *Rastovača*, a to bi se imalo odnositi na današnje selo Grguriće ili, preciznije, na Donje Grguriće, kako ću to pokazati tijekom daljnjega izlaganja.

[260] Iako se **Mandek** ne spominje u najranijim dokumentima, ipak se s ovim toponimom susrećemo već 1574., kada defter iz te godine (TD br. 533) spominje „asiyab der nehr-i **Mandek** tasarruf karye Grgurić i Podhum". Dakle defteri iz 1574. godine svjedoči o postojanju mlinova na „rijeci Mandek", kojima se služe stanovnici sela Grgurića i Podhuma. Postavlja se međutim pitanje kako se prije zvala ova „rijeka", tim više što defter iz 1550. u selu Podhumu spominje četiri mlina „u rukama stanovnika ovoga sela", ali ne i ime „rijeke ili potoka" na kojoj su ti mlinovi sagrađeni. Ako međutim podrobnije proučimo *mezre* koje pripadaju ovomu selu, vidjet ćemo da su to od ranije poznati toponimi, a njihova su imena: Cicina, Čikola i Zukovica (TD br. 284, str. 149). Ako su prevoditelji pravilno dešifrirali prevedene toponime, jasno se dolazi do zaključka da je *Cicina* zapravo već spominjana *Črčina*, tj. Krč(ina) = Vržerale, ili barem njihov dio, a *Zukovica* ne bi mogla biti ništa drugo doli *Žukovica* pod Golinjevom, odnosno njegov krajnji istočni dio. Ne bi trebalo dugo tragati za odgovorom na pitanje zašto ju upisivači smještaju u Podhum kada se ona zemljopisno nalazi „daleko" izvan njega jer se on krije u strukturi stanovništva. Naime sela Podhum i Golinjevo, kako to pokazuje i izvorno osmansko gradivo, najprije su naseljena muslimanskim stanovništvom, a kako se islamizacija odvijala „iz središta prema krajevima", dakle *centrifugalno*, a to se vrlo lako dade zaključiti na temelju deftera iz 1468./69. kada je Podhum bio središte „livanjskog krajišta", o čemu se govori niže u tekstu, onda nam je i jasno odakle su „muslimani išli u kolonizaciju" i zašto se *mezra Zukovica* (Žukovica) pribraja Podhumu. Tako nam ostaje toponim *Čikola* u kojemu treba tražiti „rijeku za mlinove" – Mandek. Pojam *mezra*, koji između ostaloga znači i napušteno selište, ali i ono koje ima tendenciju ponovnoga naseljavanja, obnavljanja, treba shvaćati kao „plodne obale" jer Mandek, kada napusti svoj tok kroz klanac Batinića brdo – dio Tribnja, protječe najravnijim i najplodnijim dijelom sela Podhuma i Vržerala, gotovo cijelom svojom duljinom do njegova potpunoga ponora, a to su već spominjane Krč(evine). Stoga su obale uz Mandek jednostavno onaj toponim koji se tumači kao *mezra Čikola* po rijeci, ali i teritoriju kojim protječe. Ili, preciznije, to bi mogao biti sav onaj dio južno od današnjega groblja *Selimovac* prema Vržeralima… Pridodajmo na kraju i tumačenje prof. Manđerala po kojemu je imenica *Mandek* vlaškoga podrijetla (usp. njegov rad: Vidoši, str. 36).

[261] O izgledu i veličini te tvrđave danas svjedoče ostatci tek malenoga dijela podebljih temelja prilično kvalitetno ozidanoga zida, po svemu sudeći nekoć većega fortifikacijskoga kompleksa. Najvjerojatnije je riječ o kombinaciji vojno-sakralne građevine, što u srednjovjekovno doba nije bilo rijetkost. Naime takve su *kule* građene u neposrednoj međusobnoj blizini ili objedinjavane na jednome mjestu kako bi ih bilo lakše braniti. Uostalom na to ukazuje i danas živa predaja starijih mještana Podhuma kako se ondje nalazila crkv(ic)a sv. Vida koju su Turci porušili. Uokolo se još mogu naći razasuti ostatci žbuke i kamena, a pronađe se pokoji ostatak keramičkoga inventara, pa čak i oružja. U samostanskoj muzejskoj zbirci na Gorici čuvaju se dvije strjelice i oštrice koplja pronađeni na ovome lokalitetu, a smještа ih se čak u ilirsko razdoblje, što ukazuje na postojanje vojničkoga kontinuiteta ove utvrde sve do turskoga osvojenja potkraj XV. stoljeća. Bilo kako bilo, visinska točka od 959 metara iznad razine mora, na kojoj se nalazi(la) spomenuta građevina, pruža idealan pogled na cijeli livanjsko-buški kraj. Odatle se upravo idealno nadziru i kontroliraju sve livanjske prometne komunikacije, tim više što je podnožjem i prolazila jedna od najkraćih trasa kojom se moglo doći do Livna iz smjera juga. O toj tvrđavi vidi također: Alojz BENAC, *Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*, Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga 40, Sarajevo

završavala smjerom Batinića Brdo[262] – Bužani(n)[263] iznad Miša[264] – Orlovača[265] iznad Golinjeva, kako se ima shvatiti toponim napisan u dokumentu kao Vuč(ev)ić,[266] da bi se konačno preko Buškoga blata, valjda Kraljičinim nasipom, ponovno spojila sa svojim ishodištem, tj. Rešetaricom ili, još preciznije, Zabrđem[267] gdje se nalazila malena osmatračnica koja je dominirala naseljem koje se nazivalo Rešetarica! Selo Podhum,[268] smješteno *ispod* svoje tvrđave koju su čuvali vojnici pod zapovjedništvom „Pave sina Grgureva", kako stoji u dokumentu, činilo je središte i „glavni grad" ovoga maloga „livanjskog krajišta".

Tako je završila prva faza uspostave osmanske vlasti na području Hlivanjske žup(anij)e ili, preciznije, njezina istočnoga dijela, a ona posve neprirodno bila presječena na dva međusobno neprijateljska tabora. Sada su osmanske vojske sigurno držale svoja uporišta u ovome dijelu bosanskoga kraljevstva te su dalje mogle nesmetano nastaviti put prema svomu davno postavljenomu cilju: potpuno osvojiti preostala područja i trajno ih uključiti u timarsko-spahijski sustav. Ali, kako je već rečeno, osvajači se nisu žurili.

Ipak, ne će proteći niti dvadeset godina, a konačno će se i „samo Livno" (*nefs-i Hlevne*) naći u istoj situaciji kao i spomenuta sela. Godine 1485. turska popisna komisija i službeno bilježi da je grad u osmanskim rukama.[269] Te je godine u Livnu evidentirano 37 kršćanskih obitelji i 26 stanovnika bez stalnoga boravka (haymãne). Plaćali su s kuće na kuću po jednu filuriju po vlaškome običaju, što je usve iznosilo 1667 akča.[270] Dakako, ovdje nije riječ o popisu cjelokupnoga stanovništva, nego isključivo o popisu poreznih obveznika! Četiri godine poslije, naime 1489., imamo i jasnu potvrdu toga. Evo što o tome piše u defteru broj 24: „Samo Hlivno, has mir'i-live sa stavke carskoga hasa. S kuće na kuću plaćaju po jednu filuriju i to o Jurjevi. Osim njih, tko god dođe sa strane i koliko ih dođe, za tri godine oslobođeni su poreza. Nakon tri godine onda kao i spomenute osobe s kuće na kuću plaćaju po jednu filuriju. Neoženjeni ne plaćaju ništa (mudžered). 24 kršćanske kuće i 2 udovičke. Prihod: 25.405 akči."

Iako je stanovništvo isključivo kršćansko, porez koji plaćaju, filurija, govori da se ponajprije bave stočarstvom, a u ratu su *vojnici* (nedvojbeno *martolosi*) koji čuvaju Bistričku tvrđavu, odnosno ovaj kraj od neprijatelja osmanske države. Tek će se odredbom da se oni „koji dođu sa strane" oslobađaju poreza pokušati privući *rajinsko* stanovništvo kako bi unijelo dašak „civilnoga" života u ovu *steću* krajinu. Međutim to će zbog strateških razloga ići vrlo oprezno i polako. Svakom novom turskom

1985, str. 80-83 (dalje: A. BENAC, Delmatske gradine, Djela ANUBiH, knj. 40). Usporedi i: H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 42-43; T. PERKOVIĆ, Podhum, str. 87-88.

[262] Prema sugestiji i tumačenju prof. Michaela Ursinusa (pismo je u mene!) ono **selo Banić**, kako piše u dokumentu, svakako treba razumjeti kao „selo Ba*t*inić", samo što je osmanski upisivač, valjda nehajom, ispustio upisati glasove *ti*, ili ih je „prečuo" pa tako nepotpuno upisao ime *sela*. Ali upravo oznaka **selo** govori spomenutoj tvrdnji u prilog, što je još jedan dokaz starosti i kontinuiteta livanjskih prezimena, ali i toponima uopće.

[263] U defteru piše **selo Bužani**.

[264] U defteru piše **selo Miši**.

[265] U defteru piše **selo Orl(j)a** s prevoditeljevom sugestijom na nekoliko mogućnosti kao Orlac, Orlovac, Orlovača, što je, s obzirom na razmještaj poznatih sela, više nego dovoljan razlog da se u tome toponimu prepozna *golinjevska Orlovača* na kojoj su nađeni brojni ostatci iz prapovijesnoga i antičkoga razdoblja. Konačno, za nju BENAC, između ostalog, kaže: „Orlovača je mogla služiti samo kao **jaka osmatračnica**. (… …) keramički fragmenti pokazuju da se život intenzivnije odvijao **oko gradine**… pa su onda razumljivi i keramički nalazi na padini do potoka. Vjerovatno su se osmatrači sa Orlovače bavili stočarenjem i okolo napasali svoja stada." (Delmatske gradine, Djela ANUBiH, knj. 40, str. 85). Pridodajmo ovomu lokalitetu i obližnju *Popovu glavicu* o kojoj će također biti govora kada se bude odgonetavao jedan drugi toponim iz turskih deftera.

[266] Zapravo je riječ o toponimu **Vučić**, kako se isključivo upisuje u svim kasnijim dokumentima.

[267] „…osidnici hlivansci imenue se vsaki svoim imenom…", među njima je i „Ugrjn' iz Zabrdna…" (I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, knj. 2, str. 37).

[268] U defteru piše **selo Podhum**.

[269] TD br. 18 (F. Dž. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 148); H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 151.

[270] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 151.

provalom *sura* je krajina postajala poprištem osvetničkih uzvrata, a ona time još *surovija* za bilo kakav život osim onoga „pod puškom“. A u takvim okolnostima „ratna ekonomija“ nije mogla osigurati ništa osim pljačke, straha i nesigurnosti. Zato će proteći još koje desetljeće dok se posve ne stabilizira vojno-političko stanje koje će omogućiti kakav-takav mir, a samim time i život običnomu čovjeku.

To će uostalom potvrditi skorašnji mirovni ugovor između ugarsko-hrvatskoga kralja s jedne te dviju republika (sv. Marka i sv. Vlaha) s druge te osmanske države s treće strane, potpisanim prvih mjeseci 1503. godine.[271] Prema tomu ugovoru Livno je prihvaćeno kao „isturena tvrđava na granici u rukama Osmanlija“. Ipak, normalizacija života i gospodarski razvoj pričekat će još koju godinu. S tim u svezi postoji „sitan“ podatak iz 1516. godine za Livno, ali, na žalost, ne i za šire područje.[272] Prema tomu izvoru Livno je još uvijek *kršćanski* grad koji se sastoji od dviju stambenih cjelina. Prvu čini *tvrđava*, a drugu naselje ispod nje, tzv. *varoš*. U njemu živi 65 obitelji što bi, ako se uzme prosjek šest stanovnika po kući, usve iznosilo oko 390 duša,[273] što je zasigurno i odgovaralo pravoj slici i veličini *varoši* i prije turskih provala. Barem u onome proizvodnome, tj. poreznom dijelu!

Iako se na temelju brojnih povijesnih izvora vidi da je Livno pripadalo skupini istaknutijih gradova ne samo drevnoga Hrvatskog Kraljevstva nego još i više Bosanskoga, za nas je ovdje od posebne važnosti njegova uloga u izgradnji osmanske države u ovome dijelu Carstva. Kako će se uskoro vidjeti, Livno će se planskom državnom politikom i strategijom razvoja uzdignuti na tron najvažnijega gradskoga i administrativnog središta ovoga dijela *osmanske* Bosne. Sada ću pokušati to prikazati na mikrorazini. Vidjet ćemo kako se razvijao grad s jedne i njegovo šire okružje s druge strane, zapravo cijeli kraj u novim prilikama, stavljajući naglasak na njegove osobine koje su prethodile današnjoj slici.

Razvoj Livna u okrilju novih gospodara; islamizacija grada

Kao tipično feudalno naselje kojim dominira tvrđava (*castrum Bistrica*), u kojoj boravi feudalac sa svojom posadom, a podno nje *civilno* stanovništvo što služi feudalcu i njegovu upravnomu aparatu, Livno je bilo važnije urbano naselje i prije turskih provala. Štoviše, zbog svoga iznimno važnoga strateškog položaja – na raskrižju putova – dominiralo je ne samo cijelom *krajinom* nego i znatno širim područjem. Takvo naselje u potpunosti je odgovaralo svim zahtjevima svoga doba: od vojno-političkoga, preko gospodarskoga, do vjerskoga, odnosno socijalnoga. Međutim u globalnim razmjerima ovako vojno i gospodarski uređeno Livno nije imalo nikakve šanse da očuva tu svoju višestoljetnu fizionomiju.

S pravom se može reći da se zapadno srednjovjekovno društvo s onakvim urbanim i ekonomskim uređenjem nije uopće moglo kvalitetno oduprijeti nadmoćnijoj civilizaciji što je sve do sredine XVII. stoljeća bila Osmanska Carevina u odnosu na sve zemlje s ovu stranu Bospora. Stoga, uspoređujući osmanske izvore iz 1516., odnosno 1528., možemo jasnije shvatiti krupne promjene što su se dogodile u Livnu za tih nekoliko godina. Od naselja čiji se stanovnici u mirnodopskim uvjetima ponajviše bave stočarstvom (vlasi filurdžije) dvadesetih godina XVI. stoljeća zapažaju se odlike islamsko-orijentalnoga grada s iznimno razvijenim obrtom i drugim *uslužnim* djelatnostima potrebnim

[271] L. THALLOCZY, Jajce, str. 150; A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49, str. 194.
[272] TD br. 56 (F. Dž. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 149).
[273] Od toga broja 63 su obitelji bile kršćanske, a tek 2 muslimanske. Ovomu broju treba pridodati i 5 samaca; dakle odraslih, punoljetnih članova neke obitelji koji žive u svojim kućama neovisno o svojim roditeljima.

ponajprije vojsci „novoga tipa“,[274] ali i stanovnicima okolnih sela, pa čak i onih udaljenijih (trgovina), a podižu se i prvi sakralni objekti, razumije se, isključivo islamski (džamije i mesdžidi)…

Tako će 1528. godine nova administracija srednjovjekovnu *varoš* Livno proglasiti *kasabom* koja će doskora postati *grad*, a on *šeher*, kako to veli i Čelebija,[275] što će ga u konačnici sredinom XVII. stoljeća učiniti jednim od najvećih u Bosanskome pašaluku, pa čak i šire! Prije nego pročitamo što o tome govore izvori, pogledajmo kako je i zašto došlo do toga. Vratimo se načas u 1489. godinu.[276] Tada je u Livnu evidentirano 26 kršćanskih kuća koje plaćaju porez, no nema niti jedne muslimanske unatoč činjenici da su neka sela već poodavno uključena u vojničko krajište osmanske države, kako uostalom svjedoči defter iz 1468./69. godine.[277] Znak je to da nije u potpunosti zavedeno timarsko uređenje osvojenoga područja pa se stanovništvo ne bavi zemljoradnjom nego poluvojničkim zanimanjem. Razlog tomu treba tražiti u nesigurnosti i ratu izloženu području, a livanjski je kraj upravo glavno poprište ratnih djelovanja s obiju strana, kako se uostalom moglo vidjeti na početku ove studije. Trajalo je to sve do početka XVI. stoljeća, sigurno do 1503., kada je potpisan mirovni ugovor s jasnim obvezama u smislu posjedovanja teritorija među zaraćenim stranama. Tako je Livno došlo u ruke osmanske države.[278]

Tim činom ovo srednjovjekovno vlastelinstvo („oppidum“) i formalnopravno dobiva posve novu ulogu u rukama novih gospodara. Nije bez razloga naglašena odredba državnih vlasti o onima koji „dođu sa strane“ na ovo područje jer „oni koji dođu sa strane“ bit će oslobođeni osnovnoga rajinskog poreza, a to zapravo znači da ih „milostivi car“ obdaruje povlasticama kojima brojni podanici u ostalim dijelovima Carstva nisu ni izbliza počašćeni. Unatoč „dobroj namjeri“ sigurnost teritorija još uvijek nije mogla jamčiti znatniji priljev muslimanskoga stanovništva. Naprotiv. Kako će ova analiza pokazati, taj se priljev uglavnom sveo na domaće kršćansko, dakle starosjedilačko stanovništvo koje će s vremenom prihvaćati islam, a osobito među zarobljenim, opet kršćanskim stanovništvom koje će upravo u Livnu biti prodavano, odnosno oslobođeno ako je prihvaćalo islam.[279] Takav pristup fundiran je i u defteru iz 1516.,[280] ali i svim kasnijim, osobito onima iz 1550.,[281] zatim 1574.[282] te 1585. godine.[283]

Dakle te 1516. godine u „moru“ kršćanskoga, „vlaškoga“ svijeta evidentirane su i dvije muslimanske kuće kao budući temeljni kamen nove civilizacije – islamske. Stanje se stubokom mijenja desetljeće poslije. Naime 1528. godine Livno je napokon postao grad s većinskim muslimanskim stanovništvom! Detalje o tome čitamo iz deftera br. 157.: „Samo

[274] Naime osmanski je vojnik nosio odijelo s znatno više komada odijevnih predmeta negoli je to zapadnoeuropski vitez, a to je podrazumijevalo i količinski i metražno više materijala (platna). Stoga nam je jasnije zašto su u orijentalnim gradskim četvrtima, tzv. *mahalama*, bili tako razvijeni obrti specijalizirani za izradbu odijevnih predmeta i ostalih predmeta od kože (obuća) i krzna kao sastavnih dijelova opreme odrasla čovjeka.

[275] „…većina kuća u ovom **šeheru** pokrivena je kamenim pločama“ (H. ŠABANOVIĆ, Evlijin putopis, str. 139); „U **šeheru** ima više česama…“ (str. 140); „Svi mladići ovog **šehera**…“ (str. 141) i tako dalje.

[276] TD br. 24.

[277] TD br. 076, str. 195-196.

[278] LJ. THALLOCZY, Jajce, str. 150; A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49, str. 194.

[279] Opširnije vidi: Adem HANDŽIĆ, *O gradskom stanovništvu u Bosni u 16. stoljeću*, Prilozi za orijentalnu filologiju broj 28-29, Sarajevo 1980, str. 247-256 (dalje: A. HANDŽIĆ, Stanovništvo, POF br. 28-29). Ovdje nije naodmet, tek radi promišljanja i usmjerivanja pozornosti istraživača na novi element, navesti dvojna prezimena između današnjih Bošnjaka (Muslimana) u Livnu i Hrvata, koja su posve identična. Iako u tradicijskome ispitivanju koje je obavio etnolog Mario PETRIĆ (GZM sv. 15-16) to nije dovoljno naglašeno, više je nego zanimljivo obratiti pozornost na prezimena primjerice Bulić, Krivić, Šeremet, Tabak…

[280] TD br. 56 (F. Dž. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 149).

[281] TD br. 284, str. 63-69, 91-92, 109-112, 143-162.

[282] TD br. 533.

[283] TD br. 622.

Hlivno. Džemat muslimana varoši Livna koji stanuju u mahali **džamije** Sinan-bega i **mesdžida** Hamze Ljubunčića izvan tvrđave. Uživaju plaće i bave se trgovinom i na drugi način zarađuju za život. Oni koji obrađuju zemlju plaćaju ušur i salariju ali ne plaćaju resm-i čift.“ Dakle u međuvremenu se povećao broj muslimanskih konvertita zbog čega je carski čauš Sinan-beg[284] dobio zapovijed da sagradi *pravu* džamiju kako bi udovoljio potrebama „novih vjernika“, a to je mogućnost klanjanja *džume* koja se do tada nije imala gdje klanjati u Livnu. To je poznata džamija *Džumanuša*. (O džamijama će detaljno biti riječi u nastavku.)

Pored ove džamije postojao je i mesdžid Hamze Ljubunčića, onoga zapovjednika obrovačke posade *azapa* koji je, očito, bio dovoljno moćan da donira vlastito imanje i tako ubrza islamizaciju grada.[285] Prema tomu izvoru u Livnu jasno postoje dvije stambene cjeline, a to su i nadalje tvrđava i podgrađe, tj. varoš, u kojima stanuje oko 700 stanovnika raspoređenih ovako: u varoši u dvjema mahalama ukupno 66 muslimanskih obitelji i 52 neoženjena muslimana te u trećoj koja se zove „Džemat muslimana-raje koji stanuju u spomenutoj varoši i koji obrađuju zemlju i plaćaju ušur i resmove“, još 24 muslimanske obitelji s 5 neoženjenih. To je, ako računamo najmanje po 6 članova na svaku kuću, usve oko 90 kuća i 540 stanovnika, a što s onih 57 neoženjenih čini oko 600 muslimanskih stanovnika, dok u 15 kršćanskih kuća, pridodamo li ovomu broju i 4 udovičke, živi oko 90 kršćana. Istodobno je u tvrđavi bila vojna posada s oko 25 *timarlija* koji su budno pazili da se svaka carska zapovijed provede na terenu.[286]

Nadzor nad livanjskom tvrđavom koja je, kako je već rečeno, dominirala glavnim karavanskim putem što je vodio od jadranske obale prema bosanskoj unutrašnjosti i dalje, omogućivao je sigurnost stanovništvu, osobito muslimanskomu, što je dovelo do ubrzanoga naseljavanja i ostalih visokopozicioniranih osmanskih službenika. U početku su to bili samo *obični imami i hodže* koji su duhovno opsluživali vojnike u tvrđavi, a onda je, zahvaljujući ponajprije pojedincima koji su osnivali bogate zaklade,[287] došlo do gradnje i ostalih objekata, poglavito vjersko-prosvjetnih, dakako, isključivo islamskih. Tako su se počeli graditi *mektebi* i *medrese* koji će doskora poslužiti za stjecanje osnova pismenosti, osobito čitanja i recitiranja Kur'ana, ali i islamske tradicije, šerijatskoga prava, arapskoga jezika, kaligrafije i drugih potreba koje je „zahtijevao duh vremena“, kako stoji u statutu Gazi Husrevbegove medrese u Sarajevu.[288]

Koliko je do sada poznato, Livno je bio jedini grad u Kliškome sandžaku koji je imao medresu, što ga je svrstavalo među istaknute gradove u kojima se mogao postići najviši stupanj naobrazbe. Ipak, najupečatljiviju fizionomiju islamsko-osmanskoga grada Livnu su davale *tekije*. Za razliku od mekteba i medresa tekije su omogućivale temeljito upoznavanje islamskoga misticizma. Zapravo *derviši* (uṣṣāk), kako se nazivaju tekijski „službenici“,

[284] TD br. 157.

[285] Fehim Dž. SPAHO, *Džamije i njihovi vakufi u gradovima Kliškog sandžaka početkom 17. vijeka*, Anali Gazi-Husrevbegove biblioteke, broj 5-6, Sarajevo 1978, str. 217-229 (dalje: F. Dž. SPAHO, Džamije i njihovi vakufi, Anali GHBB, br. 5-6). Vidi također i: Fehim Dž. SPAHO, *Vakufi i vakifi u jugozapadnoj Bosni i Dalmaciji*, Anali GaziHusrev begove biblioteke, broj 9-10, Sarajevo 1983, str. 91 (dalje: F. Dž. SPAHO, Vakufi i vakifi, Anali GHBB, br. 9-10).

[286] A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49, str. 220.

[287] Primjer već spominjane obitelji Ljubunčić iz koje je najprije Hamza-aga dao podignuti mesdžid, a onda sredinom XVI. stoljeća njegov sin Bali-aga od toga mesdžida preuredio džamiju (današnja „Balaguša“) koja je imala svoju zakladu u iznosu od gotovo 130.000 akča, što je svakako bila jedna od bogatijih zaklada u Bosni! F. Dž. SPAHO, Džamije i njihovi vakufi, Anali GHBB, br. 5-6, str. 223.

[288] Kornelija JURIN-STARČEVIĆ, *Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, broj 38, Zagreb 2006, str. 113-154 (dalje: K. J.-S., Radovi ZHP, br. 38). Vidi također i. B. ZLATAR, Gazi Husrev-beg, str. 127.

bili su gorljivi i fanatični promicatelji islama među „prokletim nevjernicima“, a u Livnu se uspomena na njih očuvala i do danas u muslimanskome prezimenu Safić (*sufi*). Iako, na žalost, nismo uspjeli iz deftera decidirano utvrditi razmještaj tih objekata po mahalama,[289] Čelebija[290] nam pruža dragocjen podatak o njima (on ih je nabrojao čak šest), kao i podatak o postojanju *musale* koja je očigledno služila ne samo za „obične“ molitve nego i za „gorljivu pripremu vjernika“.

Međutim unatoč brojnim školama i medresama, unatoč tekijama i džamijama, unatoč orijentalnim i drugim „stranim“ jezicima, Livnom se ipak uglavnom govorilo hrvatskim, narodnim jezikom s arhaičnim izrazima predosmanskoga razdoblja od kojih su se mnogi sačuvali u topnomastici i onomastici, o čemu uostalom svjedoče i sami defteri (o tome će biti još riječi).[291] S pismom je pak bilo nešto drukčije. Kako to potvrđuje i Arhiv samostana na Gorici, u uporabi je većinom bilo arapsko pismo te latinica na latinskome i talijanskome jeziku i u manjoj mjeri ćirilica, tj. bosanica gotovo do kraja osmanske uprave.[292] Naravno, siromašni kršćanski svijet, priprost u svakome smislu, vezan za zemljoradnju i stočarstvo, bio je lišen svake kulture i napretka. Štoviše, izobraženi pojedinac bio je prava rijetkost. Tek su svećenici, osobito svjetovni – glagoljaši i redovnici – fratri („ujaci“), nastojali nekako umanjiti taj golemi nedostatak. Ali i to je uglavnom bilo bez vidljiva ploda.

Najugledniji i svakako vrlo moćni predstavnici osmansko-islamskoga društvenog kruga bili su *kadije*. Nisu to bili samo puki izvršitelji islamskih zakona, nego istodobno i moćni „kontrolori“ državne uprave. Livno je od svoga pada pod Turke najprije bilo uključeno u golemi kadiluk Neretvu, a onda je, nakon što su osvojeni prostrani dijelovi u Dalmaciji, pripojeno novoosnovanomu Skardinskom kadiluku utemeljenome između 1522., kada je i pao Skradin pod vlast Osmanlija, i 1528. godine.[293] Međutim vrlo će brzo *kadija* skradinski i fizički postati *livanjskim* prenoseći i službeno svoje sjedište u Livno.[294] Pa ipak, nije cijeli livanjski kraj bio pod jurisdikcijom jednoga kadije pa je nazočnost dvojice kadija na malome području dodatno davalo na važnosti ovomu dijelu Carevine. I dok je *kadija* Neretvanskoga, odnosno Skradinskoga kadiluka „sudio“ stanovnicima Livanjske i Saromiške nahije (o nahijama će biti govora u petome dijelu ove studije), dotle je područje jugoistočnoga dijela drevne starohrvatske Hlivanjske županije, tzv. Nahija *Buško blato*, potpadao pod jurisdikciju *Fočanskoga* kadiluka, a onda od 1519. *Mostarskoga*, da bi od oko 1562. godine potpao pod *Imotski*. Tek će osnutkom *Duvanjskoga* kadiluka oko 1633. buškoblatska nahija trajno ući u njegov sastav, što će u administrativnome smislu većim dijelom ostati do danas.[295]

[289] Prema defteru iz 1550. u mahali Sinan-čauševoj, gdje je podignuta prva džamija u Livnu, evidentiran je neki *sufi Timurhan* (TD br. 284, str. 56), a godine 1574. Ali *sufi* Ferhad, također u istoj mahali (TD br. 533). Istodobno defter iz 1550. spominje i nekoga *sufi* Iskendera kao vlasnika dvaju mlinova (TD br. 248, str. 62).

[290] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 140.

[291] Mletački dragoman Saluago 1626. godine piše: „Stanovnici na turskoj strani su neka vrsta poslavenjenih Turaka koji radije govore hrvatski nego turski….“ (K. J.-S., Radovi ZHP, br. 38, str. 144).

[292] Spomenimo ovdje trojicu osobito učenih ljudi koji su, služeći se narodnim jezikom, no pišući ga arapskim pismom, zapravo začetnici *alhamijado* književnosti u Bosni. Prvi je glasoviti Hadži Jusuf – Livnjak, mujezin Lalapašine džamije koji će 1615./1616. opisati svoj čuveni *hadž* u Meku i natrag. Drugi je Hadži Mehmed, pjesnik čije djelo nije dovoljno proučeno, a treći je manje poznati pjesnik divanske poezije Ishak Delalić (Dellal-zade) koji je pisao sredinom XVII. stoljeća, i to uglavnom pjesme s tematikom junačkih bojeva i krajiških stradanja (K. J.-S., Radovi ZHP, br. 38, str. 146).

[293] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 171-176.

[294] S tim u svezi imamo jedan *hukum* upućen livanjskomu kadiji 17. siječnja 1566. godine u kojemu se traži da se provjere navodi raje oko nasilja što je nad njom provodio sandžakbeg kliški preko svojih ljudi (Ešref KOVAČEVIĆ, *Muhimme defteri – dokumenti o našim krajevima*, Sarajevo 1985, str. 96; dalje: E. KOVAČEVIĆ, Muhimme defteri).

[295] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 160-161.

Kadije su u ovome dijelu *serhada* imali prihode od 150 akčā dnevno,[296] što im je osiguravalo mjesto među najbogatijim stanovnicima u Carevini. Štoviše, jedna malena epizoda (istina, donosi nam ju narodna pjesma naslovljena „Duvanjski kadija kosi hajdukovu livadu“)[297] svjedoči kako je to vrlo često iznosilo i znatno više. Naime pjesma govori kako je na Duvanjsko polje, „do Jabuke zelene livade“, izašao duvanjski kadija s „trista kosaca, trista kupelica“ da za sebe pokosi livadu. I ništa u tome ne bi bilo čudno da ta prostrana livada[298] nije bila vlasništvo *junačine* Mijata Tomića iz sela Kongore na Duvanjskome polju, kako svjedoči jedna druga pjesma.[299] Pjesma dalje opisuje dramaturške zaplete i junačke razgovore, no kad su svi pokušaji da se sukob riješi mirnim putem propali, latiše se naši junaci „kubure i sablje“ i isjekoše svih tristo kosaca, uhvatiše kadiju, „skidoše ga sa konja dorata, svezaše mu naopako ruke“ pa ga zajedno s njegovim dželatom Ibrahimom na kolac nabiše „uvrh polja pod Vran planinom“. Tako Mijat presudi „onome koji sudi“ – duvanjskomu kadiji Suzici!

Vrhunac svoje orijentalne fizionomije Livno je doživjelo zahvaljujući vojnoj eliti koja se doskora nastanila u njemu. To će osobito doći do izražaja kada sandžak-begom bosanskim bude imenovan Husrev-beg koji će, zahvaljujući svojim vojnim uspjesima u Livnu susjednim krajevima, postati jedan od najvećih *gazija* ovoga dijela Osmanske Carevine.[300] Primivši u službu ćehaje svoga *merda* Murat-bega Tardića, Husrev-beg će mu upravo Livno izabrati za *stolovanje*. Tu će naime Murat-beg dočekati Husrev-bega u proljeće 1532. godine.[301] U Livnu je istodobno i njegov jedan drugi član svite, krajiški vojvoda Sinan-čauš, graditelj poznate livanjske džamije *Džumanuše*, kao i neki Džafer-beg. Vjerojatno je riječ o onome Džaferu koji je dobio zapovijed da blokira Klis 1534.,[302] a to bi mogao biti ili čuveni bosanski alajbeg, djed Ibrahima Alajbegovića Pečevije[303] ili pak

[296] „Livno je kadiluk s rangom od sto pedeset akči“ (H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 139).

[297] Anđelko MIJATOVIĆ, *Narodne pjesme o Mijatu Tomiću*, Sinj – Duvno 1985, str. 52-55 (dalje: A. MIJATOVIĆ, Narodne pjesme).

[298] Da ovo nije samo puko narodno pripovijedanje bez osnova, svjedoči podatak iz opširnoga deftera „Vlaha Hercegovačkog sandžaka iz 1585. godine“ (TD br. 82). O ovome će defteru biti više riječi u nastavku. Prema tome izvoru „Livada JABUKA“ prostirala se između „rijeke Šujice i između Župan Potoka“. A s obzirom na činjenicu da je bila podijeljena na tri dijela – jedan je dio bio u posjedu Martinovu i Veli-hodžinu, drugi u posjedu *ćehaje* Alije, a treći u posjedu Džafer-bega, sina Murat-begova (nedvojbeno Kopčića, a svi su oni bili stanovnici „sela Kongora, Lipa i Majina“, kako piše u defteru, onda slijedi zaključak da je zaista postojala livada Mijata Tomića, ali to je zapravo bio cijeli jugoistočni dio Duvanjskoga polja. Sterala se između grada (Župan Potoka, kasnije Županjca, današnjega Tomislavgrada) koritom rijeke Šujice do njezina ponora u Kovačima te na istok do sela Lipe i Kongore pod Vran-planinom, pa skroz do padina planine Midene na jugu. Uostalom broj od tri stotine kosaca govori o prostranosti i veličini same livade.

[299] „Ja sam momak iz sela Kongore, sin jedini kongorskoga kneza“ (A. MIJATOVIĆ, Narodne pjesme, str. 41). Ipak, ne će biti da je Mijat bio iz Kongore. Naime Anđelko MIJATOVIĆ u svom je istraživanju dokazao da je Mijat rođen u Brišniku i da je imao barem još dvojicu braće i dvije sestre (str. 13-15). Međutim razlog zbog čega se odmetnuo u hajduke nedvojben je. Čini se da ga treba tražiti upravo u osnivanju Duvanjskoga kadiluka, tj. u dolasku kadije u Duvno koji je odmah počeo s represalijama, kako to uostalom svjedoči i ranije spomenuta pjesma. Valjda otada i datira uzrečica: „Kadija te tuži, kadija te sudi“, jer se očito time htjelo ukazati na „samovolju“ što su je provodili, a sve radi očiglednoga bogaćenja, unatoč redovitim, iznimno visokim prihodima!

[300] B. ZLATAR, Gazi Husrevbeg, str. 26-27.

[301] B. ZLATAR, Gazi Husrevbeg, str. 47. Inače *grad* Livno je upravo tih godina bio i has Husrevbegov u iznosu od preko 16.000 akči (ISTO, str. 140).

[302] Vidi ovdje na str. 317.

[303] B. ZLATAR, Gazi Husrevbeg, str. 156. Jednu iznimno zanimljivu bilješku o ovome Džaferbegu pronalazimo u defteru iz 1550. godine. Ondje čitamo: „Nahija Sinj, selo Dobro Polje, pripada Sinju. Zemlje u spomenutom selu su bile upisane kao čifluk u posjedu bosanskog alajbega Džafer-bega i njegovih bratića Sulejmana i Husejna uz zakup od 200 akči na ime *resm'i čifluka*. Do danas su obrađivane od strane Vlaha kojima su davane u zakup. Sada kada je počelo popisivanje vilajeta izašli su vještaci na spomenuto mjesto, ispitali stvar i konstatirali sljedeće. Ni spomenuti alajbeg ni njegovi bratići na spomenutoj zemlji nemaju kuća niti obavljaju bilo kakve poslove. Kako je to u sumarnom carskom defteru bilo upisano kao čifluk, to su i oni bili posjednici. Međutim, prema šerijatskim i zakonskim propisima kada je neko mjesto prazno i zapušteno tri godine treba ga oživjeti. Ako se pojave dva tražioca, dat će se onome ko ponudi veću tapijsku pristojbu. Pojavio se tražilac sa tapijskom pristojbom od

Džafer-beg, sin Kopčićev, kako piše u defteru iz 1550. godine,[304] inače zet vojvode Ibrahima, u ime čije je kćeri Mahzade državi platio tapijsku pristojbu za livanjsko selo Podhum u iznosu od 8000 akčā!

Svi viđeniji i ugledniji moćnici osobito će prodefilirati Livnom kada konačno bude osvojen Klis, nakon čega će Livno i stvarno postati sjedište istoimenomu sandžaku. Tu borave i trajno ostavljaju svoj trag Lala Mustafa-paša Sokolović, zatim njegov rođak Ferhad-paša Sokolović, potom Malkoč-beg[305] i brojni drugi, poglavito lokalni begovi i age (Atlagići, Firdusi, Ljubunčići) koji će više-manje ostaviti trajan pečat svoga boravka! Sve to jasno pokazuje kako je i do koje mjere Livno zaista izraslo u orijentalni grad. U daljnjem ćemo izlaganju vidjeti kako se stupanj orijentalizacije odvijao i u drugim njegovim dijelovima.

Obnova tvrđave: podizanje kula, tabija i zidina

Do danas je gotovo nemoguće posve točno utvrditi vrijeme nastanka, tj. izgradnje utvrda i kula u livanjskome kraju. Isto tako ne znamo ni točan raspored i njihov razmještaj, ali sudeći samo po antičkim ostatcima, tzv. gradinama (mnoge datiraju još iz prapovijesnoga razdoblja), slobodno možemo reći da je gotovo svako selo imalo nekakvu svoju fortifikaciju.[306] Gotovo je identično stanje i kada je riječ o izgradnji Bističke tvrđave. Iako do danas nismo uspjeli ući u trag nekakvu dokumentu ili izvoru koji detaljnije govori o izgledu toga grada, barem kada je riječ o predosmanskome razdoblju, zasigurno ne ćemo pogriješiti ako ustvrdimo kako su ga u znatnoj mjeri podignuli, jamačno obnovili, domaći knezovi Ciprijanići potkraj XIII. ili početkom XIV. stoljeća.[307]

Slično je i kada je riječ o granicama i izgledu te tvrđave (*castrum*) iako se, istina manjim dijelom, i sada dobro drže ostatci tih bedema.[308] No sigurno je da je bila izgrađena od kamena, a tako i njezini bedemi koji su je opasivali. Morala je to biti veća utvrda s obzirom da su u njoj boravili i sami kraljevi,[309] a svakodnevno i lokalni feudalci i banski i kraljevski namještenici (kaštelani). To nadalje podrazumijeva da su se u njemu nalazile poveće zgrade i objekti različite namjene: od žitnica[310] i konjušnica do vojničkih dvorana i prostorija u kojima se držalo oružje i ratni materijal (štitovi, koplja, strijele, puške, topovi i drugo oružje). Uostalom upravo ovaj „castrum“ ili, bolje reći, njegov dio Turci će pretvoriti u *džebhanu*; najveće skladište vojnoga materijala u „cijeloj Krajini“, kako to ponosno kaže veliki Evlija Čelebi.[311] Osim toga, kao i svi srednjovjekovni gradovi, imao je barem jednu višekutnu ili pak (polu)kružnu kulu[312] koja je stajala tako da svojim položajem dominira u svim pravcima, a u utvrdu se ulazilo kroz najmanje dva ulaza,[313] kako su i nametala

10.000 akči. To je **knez Mihovil sin Radoja Vojihnića** [naglasio T. P.] sa nekim nomadima, pa pošto su se oni obavezali da će preuzeti navedenu zemlju, uzeta je tapijska pristojba, te je to zemljište upisano na spomenute. Tako je utvrđeno i u novom defteru.“ (TD br. 284, str. 92). Znakovit je ovaj knez Mihovil, inače sin Vojihnin. Nije li riječ o potomku čuvene livanjske gospode Mihovilovića, odnosno Vojihnića iz predosmanskoga razdoblja?

[304] TD br. 284, str. 149.

[305] V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15, str. 19.

[306] O gradinama opširnije vidi: A. BENAC, Delmatske gradine, ANU BiH, knj. 40.

[307] Usporedi i: Stipo MANĐERALO, *Kutija za čuvanje vremena*, Livno 1996, str. 29 (dalje: S. MANĐERALO, Kutija). Inače, tada je ovim područjem vladao hrvatski ban Pavao Šubić.

[308] Ipak, to je pokušao Stipo Manđeralo i čini se da je taj opis prilično precizan (Kutija, str. 26-30; ISTI, Na izvoru Bistrice i oko njega, Tragovi br. 1, Livno 1983, str. 39-42. Usporedi i H. REDŽIĆ, Gradovi u BiH, str. 105-106).

[309] Stjepan Tomaš u dva navrata po nekoliko dana 1444. i 1449. godine.

[310] Prema *Sumarnome popisu timara mustahfiza tvrđava live Bosna iz 1530.* (defter br. 540) u livanjskoj je tvrđavi na službi *hambardžije* neki Kurd s plaćom od 1400 akčā (A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49, str. 224).

[311] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 139.

[312] Prema *Sumarnome popisu timara mustahfiza tvrđava live Bosna iz 1530.* (defter br. 540) livanjska je tvrđava jasno opisana kao **tvrđava koja ima kulu** (naglasio T. P.). A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49, str. 224.

[313] Prema *Sumarnome popisu timara mustahfiza tvrđava live Bosna iz 1530.* (defter br. 540) u livanjskoj je tvrđavi postojao *bevab* (kapidžija) Mustafa. Taj *vratar*, kako se

pravila srednjovjekovnoga obrambenog graditeljstva.

Mletački poslanik Katarino Zen, koji je prošao Livnom 1550. godine,[314] grad naziva utvrđenim „dvorcem“, što bi moglo značiti da su u njemu postojale i neke zgrade koje su bile uključene, odnosno i same činile obrambeni zid. Grad je bio prilično kompaktan s ne osobito širokim dvorišnim prostorom u kojemu su se nalazili svi vojni, civilni i vjerski objekti. Da se radilo isključivo o katoličkoj crkvi, neprijeporno je i već poodavno znanstveno utvrđeno.[315] No posve smo sigurni da je riječ „samo“ o dvorskoj kapeli koja je služila za potrebe gradske posade i zapovjednika. To znači da nije bila osobito velika i prostrana; u nju je moglo stati tek dvadesetak ljudi! Upravo će nju Turci najprije pretvoriti u džamiju, a do danas se sačuvala u imenu Starogradske džamije.[316]

U Bistrički se grad kopnenim putem dolazilo s triju strana, da bi se ti putovi, neposredno prije samoga ulaza u grad/tvrđavu, stopili na mjestu koje je bilo najlakše braniti. Iz zapadoga smjera trebalo je prijeći izvor, odnosno korito rijeke Bistrice preko kojega je, najvjerojatnije, bio izgrađen i drveni pomični most koji je visio na lancima. Teško je sa sigurnošću utvrditi je li možda taj most bio na mjestu današnjega kamenoga koji će Turci sagraditi početkom XVIII. stoljeća[317] ili malo više uzvodno prema izvoru Bistrice, no sudeći prema položaju ostataka samoga grada, svakako u njegovoj blizini.

Na desnoj obali Bistrice najvjerojatnije se nalazila još jedna kula koja je s ove strane štitila most, odnosno ulaz u grad. Svakako, ovaj most nije bio i jedini. Ispod zidina tvrđave (grada) u smjeru istoka, a posebno na jugoistok, prostirala se *varoš* (podgrađe, *suburbium*) koju su činile kuće preostalih stanovnika Livna.[318] Oni su na najljepšemu gradskom uzvišenju, na Glavici, imali svoje trgovište[319] na kojemu se odvijao svakodnevni život – razmjenjivala roba i informacije, a možda i ponešto od srednjovjekovne kulture i umjetnosti. U blizini toga mjesta nalazila se još jedna crkva za potrebe stanovnika varoši.[320] Dalje su se ispod sterale prostrane parcele sočnih pašnjaka, bašta i vrtova koje su svakodnevno služile stanovnicima grada. Na udaljenosti od nekoliko stotina metara, na desnoj obali rijeke Bistrice, uzdizao se veliki samostan redovnika sv. Franje u čijoj se blizini nalazila i crkva posvećena svetomu Iva-

službeno zvala služba što je vršio, imao je prihod od 1600 akčā (A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49, str. 224).

[314] Petar MATKOVIĆ, *Dva talijanska putopisa po Balkanskom poluotoku iz 16. vieka*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, svezak 10, Zagreb 1878, str. 204 (dalje: P. MATKOVIĆ, Talijanski putopisi, Starine JAZU br. 10).

[315] A. ALIČIĆ, Livanjske džamije, GIVZ br. 12, str. 374. Kameni dijelovi iz ove crkv(ic)e, koji su datirali još u rano hrvatsko srednjovjekovlje, bili su ugrađeni u džamiju Perkušu, a nakon što je ona porušena tijekom savezničkoga bombardiranja Livna 1944. godine neki su dijelovi pokupljeni i sada se nalaze u muzejskoj zbirci na Gorici. Usp. i: S. MANĐERALO, Kutija, str. 28.

[316] „Starogradska džamija je nekad bila malena bogumilska ili kršćanska bogomolja, koja je prilikom Fetha okrenuta u džamiju, a stajala je pod Džebhanom u Starome Gradu“ (A. ALIČIĆ, Livanjske džamije, GIZV, br. 12, str. 374). Slično donosi i F. Dž. SPAHO: „U tvrđavi je bila džamija, a to je ona koja se zvala Starogradska, ili, kako je naziva Evlija, careva džamija, jer se još 1550. godine spominje Ahmed, **imam u tvrđavskoj džamiji**“ (LKP, str. 150.). I 1530. godine u tvrđavi je služio imam (A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49, str. 226).

[317] Džemal ČELIĆ-Mehmed MUJEZINOVIĆ, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, II. izdanje, Sarajevo 1998, str. 308-311 (dalje: Dž. ČELIĆ-M. MUJEZINOVIĆ, Stari mostovi).

[318] Defter iz 1528. jasno navodi dvije stambene cjeline u Livnu. Prva je *tvrđava*, a druga *varoš*. Bilješka o tome, u spomenutome defteru, glasi ovako: „Ispasišta (planine) *Podlaz* i *Cincar* u blizini Livna i pusta mezra *Dikova* [u defteru iz 1550. ovaj toponim preveden je kao *Bukova*] na spomenutom ispasištu nalaze se u blizini **tvrđave** Livno. One su sve bile u posjedu posadnika **tvrđave** Livno i stanovnika spomenute **varoši**…“ (TD br. 157).

[319] Prema jednoj bilješci iz deftera za 1528. – 1530. u Livnu se uzimala tržna taksa tzv. *ihzarije* i *ithisab*, što dovoljno dokazuje postojanje trga, ali i iznimno jaku trgovinsku razmjenu na njemu.

[320] Potvrdu za to donosi defter iz 1516. (TD 56). Prevoditelj spomenutoga izvora, dr. F. Spaho, između ostaloga pročitao je i ovo: „Ovo je prvi spomen Livna pod nazivom varoš, a to znači urbano naselje (iako malo), **u kojemu je postojala crkva i trg kakav su Turci zatekli** [naglasio T. P.].“ Opširnije vidi: F. DŽ. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 149.

nu Krstitelju[321] te nešto niže, uzvodno i nizvodno, na Bistrici poneki kameni mlin.[322] U takav su grad ušli Turci 1485. godine.[323]

Dugo je ova tvrđava ostala u svome izvornom obliku s vrlo malo nadogradnjā i preinaka. Postojeći su objekti samo adaptirani za vojničke, pa i kulturološke potrebe njezinih „novih čuvara“,[324] a to će posebno doći do izražaja u *varoši*. Slabljenjem vojne moći cijeloga Carstva slabile su i obrambene sposobnosti gradova, posebice onih na trajno nemirnoj granici kao što je slučaj s Livnom. Osim toga livanjska je tvrđava nadrasla vlastite obrambene mogućnosti, posebice kada je riječ o obrani *varoši* (podgrađa), i to onoga trenutka kada se grad razvio do svoga urbanističkog vrhunca – na kraju XVI. i početku XVII. stoljeća.

Prema defteru iz 1604. godine[325] u Livnu je evidentirano više od 650 obitelji, što je moglo iznositi između 3250 i 4550 stanovnika, računamo li da su tadašnje muslimanske obitelji brojale između 5 i 7 članova. Tako veliko podgrađe, naime s tolikim brojem stanovnika, nije moglo naći spasa u relativno maloj tvrđavi, što je rezultiralo čestim hajdučkim i uskočkim provalama u grad i prodorom do samih tvrđavskih bedema, o čemu svjedoče brojni ljetopisi[326] i mletačka izvješća.[327] Zbog toga se pristupilo izgradnji novih fortifikacijskih objekata: manjih četverokutnih kula i velikih bastiona, tzv. *tabija* okrugloga ili višekutnoga oblika koje su trebale braniti gradske četvrti (mahale) izvan dosega „bastričkih“ bedema. Slično kao i džamije, i ovi su objekti građeni dragovoljnim sredstvima njihovih naručitelja, odnosno „darovatelja“ pa su najčešće i dobivali njihova imena. Osim toga uz neke od njih ili, što je bilo češće, u njihovu okviru, bile su podignute stambene jedinice za posadu koja se brinula o toj kuli, odnosno njezinu naoružanju, poglavito o topovima.[328]

Najveća livanjska tabija ili, bolje reći, kula koju su Turci izgradili sačuvana je do danas, no, na žalost, u vrlo ruševnu stanju. To je tzv. *Veis*-kula koja je podignuta, čini se, među prvim kulama „nove tvrđave“. Za nju Čelebija piše kako ju je Melek Ahmed-paša podigao na „vrletnoj litici, na najvišem vrhuncu grada“.[329] To znači da je mogla biti izgrađena u jeku Kandijskoga rata (1645. – 1669.) kada su se do Livna zalijetale i mletačke, odnosno uskočke

[321] Vidi uvodnu bilješku br. 29. U defteru iz 1574. godine postoji bilješka o tomu, a glasi: „… tabi`-i Hlevne ve `an hissa-i karye-i **Zastinje** ve zemin-i kilisa-i **Isveti Ivan**…“ (TD br. 533).

[322] Prema defteru iz 1528. te je godine u samome Livnu bilo usve 28 mlinova i stupa (TD br. 157).

[323] TD br. 18 (LKP, str. 146). Nekolicina pak povjesničara drži da je to moralo biti nekoliko godina prije, naime prije 1480. godine, točnije između 1470. i 1480. godine. Miroslav DŽAJA (Osvrt, DP, str. 273) kao i Anđelko MIJATOVIĆ (Razgovor ugodni, str. 496) drže da je to bilo 1478., ali ne navode izvore svojim tvrdnjama, kao ni Krunoslav DRAGANOVIĆ (Kupres, str. 388) kada spominje godinu 1476. Pričao mi je međutim Matiša Grabovac iz Vržerala (1930. – 2008.) da je on kao dijete slušao priče svoga djeda Joze, inače bratova sina poznatoga livanjskog franjevca fra Franje Grabovca (1835. – 1902.), kako je Austrija oslobodila Livno od Turaka točno na dan kada su ga oni i zauzeli. Bilo je to 28. rujna 1878. Dakle, prema tomu kazivanju, Turci su zauzeli Livno 28. rujna 1478. Ipak, mislim da ni sve iznijete podatke ne bismo mogli bezrezervno prihvatiti. Naime još jedan sitni detalj mogao bi baciti novo svjetlo na godinu pada Livna pod Turke. Podatak je vezan za gotičko-renesansno zvono što se čuva u muzeju samostana na Gorici, skinuto 1879. sa sahat-kule džamije Glavice. To je zvono, kako i na njemu izvorno stoji, sliveno 1479. pa je teško povjerovati da bi Turci, ako su i zauzeli Livno godinu dana prije, mogli dopustiti da se to zvono montira nakon što su oni zauzeli čitav grad. Točan odgovor na ovo pitanje, vidimo, ostaje i dalje otvorenim.

[324] Prema *Sumarnome popisu timara mustahfiza tvrđava live Bosna iz 1530.* (defter br. 540) u livanjskoj je tvrđavi među posadom bio i neki Durak Bosna, *zidar*, s plaćom od 1415 akčā. A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49, str. 220.

[325] TD br. 475.

[326] Usp. Stipan ZLATOVIĆ, *Kronaka o. Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju 1662-1686*, Starine JAZU, knj. 21, Zagreb 1889. (dalje: S. ZLATOVIĆ, Kronaka).

[327] Usp. Boško DESNICA, *Istorija kotarskih uskoka*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost SANU, knj. I-II, Beograd 1950. i 1951. (dalje: B. DESNICA, Istorija).

[328] U defteru iz 1574. godine spominje se neki Nesuh sin Ahmeda, **tobdžija u livanjskoj tvrđavi (**LKP, str. 149). Međutim još 1530. godne u tvrđavi je postojala služba *tobdžija*. Na tome mjestu, uz prihod od 1600 akčā, nalazio se neki Timur iz Bosne (A. HUSIĆ, Tvrđave, POF br. 49, str. 220).

[329] H. ŠABANOVIĆ, Evlijin putopis, str. 139.

čete,[330] a svakako između 1657. i 1659. godine, kada je Melek-paša bio namjesnik bosanski.

Kula je kružnoga, prema vrhu blago konusnoga oblika, a na vrhu je imala visoko krunište s naizmjeničnim otvorima za topovske ili puščane cijevi. Dosezala je visinu oko osam metara. U osnovici cijelim svojim obujmom bila je opasana debelim zidom te je izgledala kao da je podignuta na mjestu znatno veće i šire kule. Naravno, to je bilo izvedeno s posve jasnim razlogom. Naime taj donji, širi dio bio je mjesto ulaza u kulu do koje se dolazilo stubišnim bedemom koji je od Bistričkoga grada vodio do nje. Dalje na istok nalazila se druga kula do koje se stizalo iz smjera Veis-kule, a poslije iz smjera juga od Murpašine tabije. To je tzv. *Klanac-kula* od koje se do danas sačuvala tek gomila kamena i samo malen dio temelja koji pokazuju da je bila sagrađena od pomno tesanoga kamena.

Prema jednoj fotografiji koja prikazuje livanjsku tvrđavu[331] vidljivo je da je i ona bila okrugla ali s višestranom osnovicom, što je posebno pogodovalo postavljanju dalekometnih topova koji su uglavnom bili izrazito veliki.[332] O vremenu njezine izgradnje nije moguće posve precizno govoriti, ali je vjerojatno da je podignuta istom nakon 1686., ili pak te godine.[333] Ispod ove kule dalje na jug spuštali su se kameni bedemi koji su povezivali još dvije kule – Murpašinu i Atlagića tabiju. One su tipičan primjer fortifikacijskoga objekta s odlikama samostalnoga bastiona. Osim za vojnu služila je i za stambenu svrhu; u njoj su, osim posade, bili smješteni i konji, odnosno sva potrebna oprema za vojsku, osobito ona koja je služila za odvoz i dovoz topova (kola i konjska oprema, topovsko oruđe).[334]

Atlagića tabija bila je najveći bastion tvrđave. Sagrađena je najvjerojatnije u vrijeme dok je Mehmed-paša Atlagić bio sandžakbeg kliški. Svakako za namjesnikovanja Bosanskim ejaletom 1686. – 1687. Na to ga je mogao nagnati gubitak Sinja i strah od mogućega mletačkog napada na Livno.[335] U njezinoj neposrednoj blizini nalazio se glavni ulaz u grad/tvrđavu iz smjera istoka. Prema spomenutome izvoru može se vidjeti kako je tabiju činilo nekoliko vrlo skladno građenih objekata u čijem se središtu nalazila glavna stražarska tzv. *kapukula* koja je bila pokrivena visokim četverostranim krovom od sitnih daščica (šindra), dok su se na zidovima kule ispod krova nalazili mnogobrojni otvori za puščane cijevi (mazgale). Teško je posve precizno reći o kojim je dimenzijama riječ kada se govori o ovoj tabiji, no pomno proučavajući spomenuti izvor i uspoređujući ju s ostalim kulama, može se zaključiti da joj je visina dosezala najmanje deset metara, kako je uostalom i bio običaj u drugim tvrđavama.

[330] Prvi upad u Livno dogodio se u srpnju 1646., a potom i 1648. godine (Gligor STANOJEVIĆ, *Dalmacija u doba kandiskog rata (1645-1669)*, Beograd 1958. str. 114; dalje: G. STANOJEVIĆ, Kandijski rat).

[331] Riječ je o fotografiji u vlasništvu Damira S. Tadića čijom je dobrotom i susretljivošću ona objavljivana već nekoliko puta.

[332] O jednome takvu imamo svjedočanstvo jajačkoga kadije iz 1694. godine koji potvrđuje bujruntiju u kojoj se kaže: „Iz grada Livna ima se dopremiti onamo [pod Gabelu, nap. T. P.] golemi *bal-jemaz*-top koji 'meda ne jede'…“ O kolikoj je *gromadi* riječ, najbolje pokazuje podatak da su za prijevoz toga „šahi-topa“ svi obližnji kadiluci dobili nalog da pribave volove i da je samo Jajce za to imalo poslati 10 volova, 25 komora i 12 ljudi (S. MANĐERALO, Kutija, str. 21, bilješka br. 20).

[333] „Krajem avgusta Morlaci ponovno napadoše Livno jer se čulo da su tamo stigli zvornički paša i novi alajbeg Bosne Filipović da ohrabre narod i poprave kuće i kule koje su uništili Morlaci u prošlom pohodu…“ Gligor STANOJEVIĆ, *Dalmacija u doba morejskog rata 1684-1699*, Beograd 1962, str. 72 (dalje: G. STANOJEVIĆ, Morejski rat). Usp. i: B. DESNICA, Istorija, knj. II, str. 149-150.

[334] Vidi popis bosanskih tvrđava koji donosi Kreševljaković (*Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom, br. 2, Sarajevo 1952. str. 117-149; dalje: H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Gradovi, POF, br. 2).

[335] Nakon neuspjela pokušaja (u ožujku 1686.) da vrati izgubljenu sinjsku tvrđavu, Mehmed-paša Atlagić zapovjedio je povlačenje vojske u Livno, a sinjski je providur Antonio Zeno poslao krajišnike da napadnu livanjsku krajinu. Opširnije vidi: Josip Ante SOLDO, *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću*, knj. I, Sinj 1995, str. 27-27 (dalje: J. A. SOLDO, Sinj, knj. I). Usporedi i: B. DESNICA, Istorija, knj. II, str. 188-189.

Ostale dimenzije, a s obzirom da je riječ o građevinskome kompleksu, zasigurno su prelazile ovu brojku.

Posljednja, i uz Atlagića svakako najveća, smještena strateški na najboljemu mjestu u gradu i praktički ju je bilo nemoguće ili vrlo teško osvojiti, bila je tzv. *Krnjac* tabija (kula). Bila je podignuta u neposrednoj blizini džamije Glavice, a na njoj su cijelo vrijeme turske vladavine stajali topovi. Za nju Čelebija piše: „Pred tvrđavom koja se bijeli kao zrno bisera, podigao je [Melek Ahmed-paša, nap. T. P.] zid skladišta topova /tophane/ koji je okrenut u polje.“[336] Zbog toga se u narodu ovaj lokalitet (i džamija) i danas zove „Topovi“, odnosno „pod Topovima“. Najveći se zvao Krnja po kojemu je kula i dobila takvo ime, a spominju se još i Džafer baba, Hajdar baba, Zelenko.[337] Godine 1833. u Livnu su se nalazila 34 topa, od čega je samo jedan bio neispravan, a među njima još su uvijek bili *Krnja* i *Zelenko*![338]

Pa ipak, upravo je ova tabija doživjela najveće preinake. Ona je u Čelebijino vrijeme bila tek „zid skladišta“, a izgled prave moćne kule zadobila je vjerojatno nakon 1686. jer da je prije toga postojala kao bastion, i to još ovako naoružana, teško bi krajiški serdar Stojan Janković[339] uspio doći do samih zidina postojeće tvrđave zapalivši pritom i najstariju džamiju (Džumanušu) koja se nalazila nekoliko desetaka metara udaljenosti od kule. Prema tome *Krnjac* tabija podignuta je malo poviše ove koju opisuje Čelebija, a ova će kasnije postati gradski bedem. Ipak, bedemi nisu bili odmah izgrađeni jer se pretpostavljalo da će bastioni biti dovoljna zaštita. Međutim daljnji razvoj događaja pokazat će svu slabost postojeće livanjske tvrđave i nemoć ovih tabija. Naime slijedili su dugotrajni ratovi zbog kojih je Livno postalo logističkom bazom turskoj vojsci, ali i metom hajdučkih i uskočkih upada, što će u konačnici ostaviti goleme posljedice na grad i njegovu tvrđavu.[340]

O iscrpljenosti ljudskoga i vojnoga potencijala tvrđave svjedoči i dokument od 2. listopada 1705. upućen preko gradskih zapovjednika sultanu.[341] Kako se iz dokumenta može vidjeti, iz livanjske je tvrđave u proteklim ratovima potrošena golema količina oružja i streljiva pa je posada tražila da joj se ispune obećanja dana još 1685., kada je trebalo iz banjalučke i beogradske tvrđave dopremiti 7 šahi-topova, 200 kantara[342] crnoga baruta, 50 kantara olova, 5 kantara fitilja, te 3000 komada topovskih

[336] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 139.

[337] Anđelka KAIĆ, *Okupacija Livna*, Kalendar sv, Ante za 1936, Sarajevo 1935, str. 139 (dalje: A. KAIĆ, KSA); A. ALIČIĆ, Livanjske džamije, GIVZ br. 12, str. 394. Vjekoslav KAIĆ u svome malenom radu „Zemljopis Bosne“, objavljenome još 1878., navodi predaju prema kojoj se na jednome od ovih topova nalazio ugraviran tekst: „Tako ti svetog Luke, ne daj se u turske ruke“ (str. 168).

[338] H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Gradovi, POF sv. 2, str. 147. Spomenimo ovdje malu bilješku koju donosi defter iz 1604. godine. U njemu se spominje neki „Mehmed-aga **Zelenko“**, vlasnik dvaju mlinova na rijeci Bistrici (TD br. 475)!

[339] Prvi upad Stojana Jankovića u sam grad Livno dogodio se 15. srpnja 1686. Tada je u pratnji morlačkih serdara Ilije Smiljanića, Franje Posedarskoga i Šimuna Bartulačića, na čelu 5000 pješaka i 1500 konjanika, provalio preko Prologa na Livanjsko polje, popalio sve što mu se našlo na putu, a onda udario na grad gdje „popališe dva dila varoša, odvedoše roblja 300, natovare 1.500 kuća svakakve robe, pogubiše Turaka 300, a naši pogibe 30“, kako to živopisno bilježi kroničar toga krvavog događaja fra Pavao Šilobadović (Kronaka, str. 113). Nepun mjesec i pol dana nakon ovoga pohoda ponovno se Janković obrušio na Livno. Novi napad odigrao se početkom rujna, ali osim paljevine i pljačke, čini se, nije postignut veći uspjeh (B. DESNICA, Istorija, knj. II, str. 189. O ovome opširnije vidi i: Abas FIRDUS, *Livno od najstarijih vremena do 1878. godine*, rukopis, Sarajevo 1967, str. 77-78; dalje: A. FIRDUS, Livno).

[340] Generalni providur Dalmacije Giorlamo Cornaro upućuje 19. srpnja 1686. pismo mletačkomu Senatu pišući o uspješnim pohodima na Livno. U pismu, između ostaloga, stoji i ovo: „…poslao sam protiv samog mjesta… 5.000 pješaka i 1.500 konjanika […]. Uspjelo je izvojevati nad neprijateljem pobjedu, obilježenu sa 400 i više mrtvih, sasječenih na komade, velikim brojem izgorjelih u vlastitim kućama, nekoliko zarobljenih i trideset i više kršćana oslobodjenih iz njihova ropstva…“ (A. FIRDUS, Livno, str. 78).

[341] O dokumentu opširnije: Enes PELIDIJA, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira (1699-1718)*, Sarajevo 1989, str. 121, bilješka 217 (dalje: E. PELIDIJA, Bosanski ejalet).

[342] Kantar je onodobna mjera za masu. Težila je oko 12 kg.

kugla (tzv. *đuladi*). Uskoro je zahtjev odobren pa je tvrđava opremljena traženim materijalom.

Prateći sve što se događa u pograničnome ejaletu, Porta je tadašnjemu namjesniku Ibrahim-paši zapovjedila neka „radi na utvrđivanju tvrđava i gradova“ i neka osigura „narodu blagostanje, a pogranični posjedi da se osiguraju i zatvore prema neprijatelju“. Nabrajajući daljnje obveze, na kraju fermana paši je zapovjeđeno neka pravedno regulira „plaće neferima po tvrđavama“, posebno naglašavajući „da se iz prihoda nahije Duvno i većine sela livanjskog kadiluka“ sakupi 820.600 akčā! Doskora je Ibrahim-paša smijenjen pa je zapovijed morao provesti novi namjesnik. Godine 1708. u Livno je upućen Mehmed, glavni nadzornik radova na obnovi bihaćke tvrđave. Osnovni mu je zadatak u Livnu utvrditi sve što je potrebno za ovu tvrđavu. Utvrdivši stanje na terenu, *bina emin* Mehmed poslao je izvješće u Carigrad.

Uvidjevši pravo stanje „iz prve ruke“, Porta se obraća novomu bosanskom namjesniku i zapovijeda mu neka na toj tvrđavi „izgradi okolne i unutrašnje zidove i jednu čvrstu kulu u njima“, potom neka „utvrdi kulu zvanu Kīzīl Kaya (Crvena stijena) i još prostora za smještaj nefera i zabita“. Nadalje, „treba sagraditi još jednu kulu sa koje će se čuvati rijeka koja tuda protječe, a zove se Kaynak başī (Vrh izvora). Isto tako, treba neke zidove na tvrđavi koja dominira kasabom ponovno popraviti i utvrditi jer su u vrijeme rata oštećeni, kako oni što opasuju, tako i na samoj zgradi.“[343]

Vezir je ponovno provjerio izvješće i utvrdio da popis radova u potpunosti odgovara te da treba načiniti i zaklone na već postojećim kulama. Za glavnoga majstora imenovan je Mustafa, a radnu snagu trebali su osigurati zaimi i timarlije Kliškoga i Hercegovačkoga sandžaka. U istoj zapovjedi veziru se naređuje da provjeri jesu li se svi zaduženi odazvali! Kao i u prijašnjim sličnim naredbama Porta je zaprijetila svim vlasnicima timara da će im se posjedi oduzeti ako ne izvrše naredbe i ne budu na radu u Livnu. Vezira se posebno upozorilo da će osobno snositi sve posljedice u slučaju da poslovi ne budu urađeni onako kako je planirano i na vrijeme. Smatrajući da je potrebno još radne snage, vezir je zapovjedio alajbegu Sandžaka zvorničkoga da i on s jednim dijelom spahija iz svoga sandžaka sudjeluje u radovima na livanjskoj tvrđavi.

Glavni poslovi počeli su o Jurjevi 1708., a krajnji rok za završetak bio je Miholjdan. Carskom naredbom iz veljače iste godine blagajskom kadiji i ajanima zapovjeđeno je da pošalju 15 majstora i 10 volovskih kola. Određena je i dnevnica: majstorima 44 akče, a vlasnicima zaprežnih kola 50.[344] Tako se pristupilo izgradnji tvrđavnih zidina, ali – kako smo vidjeli iz dokumenta – izgradnji i barem jedne od onih triju livanjskih kula što su bile načičkane iznad izvora Duman, na Bašajkovcu.

Prema austrijskome katastarskom planu Livna iz 1883. godine[345] te kule, poredane od zapada prema sjeveru i istoku, ako se, naravno, ne računa Veis-kula pretpostavljajući da ju je doista izgradio Melek Ahmed-paša, o kojoj govori Čelebija, jesu: *Poletača*, *Glamočka* i *Efrem*. Sami bedemi što su opasivali tvrđavu protezali su se daleko izvan granica Bistričkoga grada u koji su ušli Turci. Kao i sve ove kule i tabije, i zidine su bile podignute od kamena u visini od najmanje 4 m, a širina im je iznosila između 1,5 i 2 m.[346] S južne strane, nedaleko od spomenute *Krnjac* tabije, nalazio se i treći ulaz u tvrđavu, a s obzirom da je bio smješten u zidu, i zbog toga najvjerojatnije nije imao *ka-*

[343] E. PELIDIJA, Bosanski ejalet, str. 126-127, bilješke 246-251.

[344] E. PELIDIJA, Bosanski ejalet, str. 126-127, bilješke 246-251.

[345] Kopiju katastarskoga plana staroga Livna dobio sam dobrotom i ljubaznošću Damira S. Tadića, predstojnika ureda načelnika za društvene djelatnosti na čemu mu i ovdje izražavam beskrajnu zahvalnost. Dalje citat: AKP-Livno.

[346] Prema mjerenjima koja je proveo Manđeralo (Kutija, str. 27).

pukulu, ispred ovih vrata danonoćno su bili postavljeni stražari, kako to i Čelebija piše.[347]

Tako će Livno, obnovljeno i znatno prošireno, dočekati svoj treći veliki rat, tzv. Sinjski (1714. – 1718.), ali istodobno nam je i posve jasan razlog zašto se nikada nije do kraja razradio plan osvajanja livanjske tvrđave, odnosno zašto je austrijska vojska 1878. ušla s tolikom jačinom u Livno i prije predaje nemilosrdno granatirala tvrđavu, kako o tome svjedoči i jedna onodobna fotografija![348] Tvrđava je svoje posljednje preinake, zapravo obnovu, doživjela oko 1817. za vrijeme vezira Sulejman-paše Skopljaka. Prema fermanu sultana Mahmuda I. te je godine za obnovu livanjske tvrđave planirano 44.638 akčā.[349] Tako je Livno, u relativno dobru stanju, dočekalo dolazak austrijske vojske.

Posada u tvrđavi

Odmah nakon osvojenja nekoga novog teritorija Turci su u sve strateški važne srednjovjekovne utvrde ili kule postavljali svoje posade. Poglavito u ona na granici. Ona uporišta za koja se procjenjivalo da nisu od velika značenja ili da su teško branjiva osvajači su rušili i uništavali. Prvo što bi se činilo nakon osvojenja bila je obnova tvrđave ako je to bilo potrebno zbog borbā i štete nastale u tim borbama. Za to su bile zadužene tvrđavske posade koje su imale zadatak štititi i čuvati ponajprije tvrđavu (*mustahfizi*). Svu potrebnu pomoć za to osiguravala im je država kao i novac kojim su bili plaćeni. Tako je bilo i u livanjskoj tvrđavi.

Makar zasad ne znamo je li uopće i koliko stradala u mogućim okršajima, sigurno znamo da je u nju odmah namještena stalna posada ulufedžija (plaćenika) i timarnika. Jedni su za službu dobivali novac, a drugi zemlju na obradbu. Ulufedžije, odnosno redovito plaćenu vojsku činili su mustahfizi u jačini od najmanje tri ode (buljuka) na čijem se čelu nalazio aga prvoga džemata. Oni su bili stalni stanovnici tvrđave i u doslovnome smislu bili su njezini čuvari. Osim *mustahfiza* postojao je i red topdžija što jasno govori kako je livanjska tvrđava od početka imala i svoje topove! O tome je već nešto rečeno. Njih je bilo najviše pola ode, sigurno ne više od 4-5 ljudi, što je ovisilo i o broju topova i njihovu rasporedu po tvrđavnim bedemima i kulama. Istom će se poslije, osobito u jeku Kandijskoga rata, njihov broj nešto povećati, ali i tada nije prelazio punu odu (10-12 ljudi).

Vojnici u tvrđavi imali su i odgovarajuću vjersku skrb za što se brinuo tvrđavski *imam*. Godine 1550. to je bio neki Ahmed.[350] A imam je opsluživao tvrđavsku posadu i 1530. godine.[351] Zapovjednik cijele utvrde, odnosno tvrđavske posade bio je dizdar, ponekad zvan i dizdaragom. Uglavnom je bio iz janjičarskoga reda (orte), a redovito je imao i svoga ćehaju kao uostalom i svi drugi turski velikodostojnici bilo politički, bilo vojni. Godine 1530. na mjestu zapovjednika livanjske tvrđave stajao je neki Mustafa-aga, a njegov ćehaja zvao se Divane Mustafa s timarskim prihodima više od 5000, odnosno 2000 akčā.[352]

Grad je imao i svoje tzv. noćne čuvare (*pasebane*) koji uglavnom nisu bili obvezni sjediti u tvrđavi, ali u slučaju kakve navale na grad (tvrđavu) stavljali su se na raspolaganje dizdaru aktivno sudjelujući u obrani. Njihova se uloga svodila na noćno stražarenje i obilazak mahala i četvrti tijekom noći, a po potrebi provodili su i neku vrst policijskoga sata. U svitanje dana povlačili su se u svoje kuće do ponovnoga sum-

[347] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 139.
[348] O slikama, razglednicama i fotografijama staroga Livna opširnije vidi rad Stipe CRNJKA, *Pozdrav iz Livna*, Livno 2005.
[349] Salih Sidki HADŽIHUSEINOVIĆ-MUVEKKIT, *Povijest Bosne*, knjiga II, Sarajevo 1999, str. 826 (dalje: MUVEKKIT, Povijest Bosne).
[350] LKP, str. 150.
[351] A. HUSIĆ, Tvrđave, POF, br. 49, str. 220.
[352] A. HUSIĆ, Tvrđave, POF, br. 49, str. 220.

raka. Uglavnom nisu bili pokretani izvan granica grada, a imali su i svoje pse koji su im služili pri noćnom obilasku grada i posebice njegovoj kontroli.[353]

Poseban red tvrđavske posade činili su laki konjanici, tzv. *farisi*. Livno ih je stalno imalo desetak. Zadatak im je bio obilaziti begovska imanja, uglavnom po selima, posebice ona udaljenija od grada. I oni su stalno stanovali u tvrđavi, a iako su bili plaćeni, imali su i svoja ne osobito velika imanja u neposrednoj blizini grada. Još jedan red tzv. lake konjice bili su islamski dragovoljci, tzv. *gönullu* (đonlije), na što ukazuje i postojanje livanjskoga prezimena Đonlagić u domaćih muslimana. Konačno i ovdašnje prezime Džebo sačuvano u muslimanskoga stanovništva svjedoči o redu *džebelija*.

Izgradnja vjerskih objekata

Usporedo s brigom oko uspostave posade u tvrđavi osmanske su se vlasti pobrinule da im posadnici dobiju što bolju vjersku skrb. To je ponajprije proizlazilo iz same ideološke potrebe. Vojnik koji je u Allahovo ime osvojio neki prostor morao je imati odgovarajuće mjesto na kojemu će se zahvaliti *Svevišnjemu* što je u borbi sačuvao živu glavu; osim toga bît turskih osvajanja bilo je širenje islama, a bez izgradnje vjerskih objekata (mesdžida i džamija) to nije bilo moguće. Zato je prva briga osmanskih vlasti bila usmjerena upravo prema tomu cilju. U to je ime postojeća „dvorska" kapela pretvorena u „carsku" džamiju,[354] najvjerojatnije 1489. jer se od te godine Livno trajno popisuje kao osmanski posjed.[355] Time su *gazije* na najbolji način darovali sultana. Nju je zatekao i Čelebija 1660. godine svjedočeći da u nju može stati „dvadeset ljudi".[356] To je bio i prvi korak prema uspostavi potpune osmanske kontrole nad osvojenim područjem.

Pa ipak, daljnji proces islamizacije Bističkoga grada tekao je vrlo sporo i oprezno. Naime još je uvijek u zaleđu povećega osvojenog teritorija stajao tvrdi grad Jajce iz kojega se uvijek mogla organizirati pljačkaška (i rušilačka) vojna na Livno dovodeći u opasnost živote ljudi i opstanak postojećih objekata.[357] Zato se snažniji arhitektonski koraci nisu ni poduzimali dok nije konačno osvojeno Jajce 1527. godine! A tu se krije i odgovor snažnoga „kršćanskog" elementa u Livnu u odnosu na zanemarivi muslimanski, kako nam to svjedoči defter iz 1516. godine. Upravo nakon pada Jajca Livno započinje građevinski zamah s izrazito naglašenim islamizacijskim karakterom.

Prva džamija oko koje će doskora niknuti velika *mahala* bila je Sinan-čauševa ili Džumanuša, podignuta prije 1528. godine.[358] Bila je to prva džamija izgrađena izvan tvrđave (*castrum*[359]) nedaleko od tvrđavskih vrata na (jugo)istoku. Do danas se nije sačuvala, ali zahva-

[353] I. MAŽURAN, Hrvati i Turci, str. 185-186.
[354] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 139, bilješka br. 81. Usporedi i: F. Dž. SPAHO, LKP, str. 149-150.
[355] TD br. 24.
[356] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 139, bilješka br. 81.
[357] U jeku tursko-mletačkih pregovora o miru i razgraničenju provale hrvatske čete u Bosnu unačkom dolinom te preko Glamoča i Kupresa dopru sve do Prusca (Ak-hisar) silno pustošeći područje kojim su prošli. Dočekao ih je sandžakbegov zamjenik, ćehaja Kasumbeg s 500 vojnika. Hrvati su zasužnjili gotovo 700 ljudi i mnoštvo konja te druge sitne i krupne stoke. Kada su okrenuli prema Livnu, bili su odbijeni, a neki uhvaćeni i odvedeni u Livno (S. M. TRALJIĆ, Husrevbeg, Anali GHBB br. 5-6, str. 12).
[358] Iako Aličić (Livanjske džamije, GIVZ br. 12, str. 375) navodi godinu 1529. kao godinu gradnje ove džamije, Fehim Dž. Spaho (Livno, POF br. 32-33, str. 150, bilješka 15) s pravom ispravlja taj navod i dodaje: „…kako vidimo po defteru iz 1528-30 godine u to doba ona je već bila sagrađena i oko nje formirana mahala, te je sigurno da je bila podignuta nešto prije 1528, isto kao i mesdžid Hamze Ljubunčića. Sad bi se mogla uzeti kao tačna i legenda po kojoj se kaže da je ova džamija dobila ime *Džumanuša* po tome što je u njoj bila uspostavljena prva *džuma*-molitva u Livnu. To se zaista moglo i dogoditi, jer se džuma mogla obavljati u toj **jedinoj džamiji u to doba** [naglasio T. P.]."
[359] *Citadele*, kako tu staru Bističku tvrđavu naziva Redžić (str. 106).

ljujući izvorima koji postoje o njoj[360] doznajemo da je to bio lijep i ukusno sagrađen objekt od fino klesana kamena, s prilično prostranom dvoranom koja je bila pokrivena kamenom kupolom (kube) te, ne osobito velikom, munarom. Bila je to džamija u kojoj su se mogle obavljati sve molitve što ih nalaže Kur'an; među njima i tzv. *džuma* po kojoj je u narodu i prozvana tim imenom (Džumanuša).[361]

Drugi vjerski objekt, ne računajući malenu „carsku" džamiju u tvrđavi koju izvori nazivaju Starogradskom, bio je *mesdžid* Hamze Ljubunčića, domaćega čovjeka[362] koji je prvi među islamiziranim Livnjacima krenuo „putem vječnosti". Mesdžid[363] je zapravo malena bogomolja u kojoj se ne klanja zajednička molitva petkom pa je prema tome više bila kao kakvo usputno individualno zavjetovalište. Doskora će ovaj mesdžid Hamzin potomak (sin) Bali-aga pretvoriti u pravu džamiju koja se sačuvala do danas. To je džamija Bali-age Ljubunčića ili Balaguša. Ta pregradnja dogodit će se oko 1560./1561.[364]

Prema prvome opširnom popisu Kliškoga sandžaka iz 1550. godine[365] u Livnu su u međuvremenu podignuta još dva mesdžida, i to onaj Pehlivan Hasana i Husejin Etmekdži-zade pa su do sredine XVI. stoljeća u Livnu postojale četiri muslimanske bogomolje izvan tvrđave i jedna u njoj. Bio je to jasan znak kojom se brzinom i kamo Livno usmjeravalo. To će još više doći do izražaja 1574. godine, odnosno početkom XVII. stoljeća, naime godine 1604., kako nam to svjedoči posljednji opširni defter koji govori o ovim područjima. Iz drugoga opširnog popisa Kliškoga sandžaka iz godine 1574.[366] doznajemo da su u Livnu sagrađene još tri džamije, i to: Mehmed-agina, Mehmeda Perko-zade, poznatija kao Perkuša[367] podignuta 1563.,[368] i Ferhad-pašina, sina Rustemova, sagrađena između 1558. i 1574. godine, dakle u vrijeme kada je Ferhad-paša bio sandžak-beg kliški.[369] Ovaj Ferhad-paša dao je sagraditi i znamenitu džamiju *Ferhadiju* u Banjoj Luci koja je sve do 1992. ondje stajala uzgor svjedočeći o veličini svoga zavjetodavca. Vjerojatno je i livanjska bila slična iako joj se do danas ni trag sačuvao nije, što je doista čudno. Ali o tome će više riječi biti poslije.

Konačno, posljednji turski defter načinjen 1604.[370] svjedoči da su u međuvremenu podignute još dvije džamije. Prvu je godine 1577.[371] – sačuvana je do danas a poznata je i pod imenom „Begluk" – dao sagraditi nasljednik sandžakbega kliškoga Ferhad-paše Sokolovića, Lala Mustafa-paša Sokolović, a drugu je podignuo Hadži Uvejs. No tko je ovaj Hadži Uvejs po kojemu se ne samo džamija nego i cijela gradska četvrt naziva?

Prva je pomisao kako je nedvojbeno riječ o bogatu i uglednu čovjeku; nekomu tko u to

[360] A. ALIČIĆ, Livanjske džamije, GIVZ br. 12, str. 375-380. Fotografija na str. 377.
[361] Fehim Dž. SPAHO donosi narodnu predaju koja kazuje da je ovu džamiju podigao Gazi Husrev-begov haznadar Sinan-čauš. Međutim prema drugoj verziji legende, kako kaže Spaho, Sinan-čauš je bio carski vekil pa ga je car poslao u Livno da sagradi carsku džamiju. Kako bilo, u defteru iz 1528. – 1530. o tome postoji bilješka koja glasi: „Mahala **džamije** Sinan-bega, čauša Visokog prijestolja, 26 muslimanskih kuća i 17 neoženjenih muslimana (mudžered)." (TD br. 157.)
[362] Vidi bilješku broj 86 na str. 297.
[363] U defteru iz 1528. – 1530. o tome doslovno stoji bilješka: „Mahala **mesdžida** Hamze Ljubunčića, aga azapa tvrđave Obrovac. 40 muslimanskih kuća i 35 neoženjenih muslimana (mudžered)." (TD br. 157.)
[364] F. DŽ. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 157, bilješka br. 47.
[365] TD br. 284, za 1550, str. 58-59.
[366] TD br. 533.
[367] Očito je ovdje riječ o prezimenu Perković. Lokalni moćnik prešao je na islam i zavjetovao se Bogu sagraditi džamiju. Zanimljiva je i narodna tradicija vezana za ovu džamiju koja kaže kako su je gradili petorica (u jednoj se inačici spominju i sedmorica) braće Perkovića iz Priluke te je po njima i dobila takvo ime (usp. A. ALIČIĆ, Livanjske džamije, GIVZ br. 12, str. 381).
[368] Prema kronostihu iz Čelebijina putopisa (H. ŠABANOVIĆ, o. c. str. 140, bilješka br. 84). Usp. i: Mehmed MUJEZINOVIĆ, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga III, Sarajevo 1982, str. 101 (dalje: M. MUJEZINOVIĆ, Islamska epigrafika).
[369] F. DŽ. SPAHO, Livno, POF, br. 32-33, str. 156-157, bilješka br. 46.
[370] TD br. 485.
[371] F. Dž. SPAHO, Džamije i vakufi, str. 224.

vrijeme mora imati pokoji dukat! Drugo što upada u oči jest prefiks koji govori da je riječ o visokoreligioznoj osobi, koja je morala barem jednom otići na hodočašće u Meku. Tako dolazimo i do jednostavna zaključka da su njegovi potomci ili u najmanju ruku nasljednici oni koji će ga kao takva dugo pamtiti. Možda toliko dugo da se i čuvena livanjska kula nazove njegovim imenom?! Uvejs – Vej(i)s. Male su lingvističke razlike, zapravo zanemarive. Jezik ljudi ovoga kraja, naviknuo na „jednostavnost", učinio je svoje.

No najviše iznenađuje činjenica da izvori nigdje ne spominju najljepšu od svih livanjskih džamija, tzv. Glavicu. Uzalud sam višeput pretraživao svaku riječ raspoloživog mi gradiva; unatoč pomnu iščitavanju, kombiniranju, zaključivanju nigdje nisam ušao u trag džamiji pored koje se nalazi još i sahat-kula. Čelebija ju zove Hadži Ahmed Dukatarovom. U katoličkoj tradiciji ovoga kraja vrlo je živa predaja kako je zapravo ova džamija nekoć bila crkva sv. Luke evanđelista koju su Turci pretvorili u džamiju.[372] Turski izvori doduše nigdje ne spominju službeno niti jedan slučaj takve pretvorbe iako je nedvojbeno sigurno da se to dogodilo sa Starogradskom, koju izvori nazivaju „carskom džamijom".

Veliki Evlija ostavio je vrlo zanimljiv opis ove džamije. Na njezinu kronogramu uklesanome iznad ulaznih vrata pročitao je Čelebija sljedeći tekst: „Kad ova džamija dobrotom Božjom bijaše pri dovršenju, Tajanstveni glas reče joj kronostih/Ovo je krasan dom bogobojaznih: 996/." Objašnjavajući Čelebijino čitanje, dr. Hazim Šabanović, inače prevoditelj znamenitoga Čelebijina *Putopisa*, kaže da je Čelebija preveo **samo posljednji stih natpisa** s Dukatarove džamije, no ono što je sigurno jest **točno preračunavanje** Hidžretske godine 996. u 1587., a ona je započela 2. prosinca. Dakle između dvaju službenih popisa – 1574. i 1604. – podignuta je džamija nekoga Hadži Uvejsa o komu u dosadašnjoj historiografiji nema ama baš nikakvih podataka. Nije li upravo taj Hadži Uvejs Hadži Ahmed Dukatar (Zlatar/ević/) kojega spominje Čelebija i koji je podignuo spomenutu džamiju?[373] Je li on zapravo postojeću crkvu za koju znamo da se za potrebe stanovnika *varoši* nalazila izvan tvrđave, i to upravo na Glavici, pretvorio u džamiju, tim više što je na njoj uklesano vrijeme nastanka, a to je „ciča" livanjska zima, tj. početak prosinca, u najmanju ruku vrijeme koje je u ovome kraju za takve građevinske zahvate gotovo pogibeljno?

A što je pisalo ispred onoga posljednjega stiha što Čelebija uopće nije pročitao? Konačno, Čelebija kaže da se „blizu čaršije nalazi stari tvrdo zidani hram pod kupolom", što nedvojbeno ukazuje na sumnju o ispravnosti katoličke tradicije kako se prvotno radilo o mogućoj i najvjerojatnijoj crkvi?! Zašto? Pokušajmo odgovoriti na posve logično pitanje zašto je ova džamija u očima Čelebijinim, kako sam kaže, „stari tvrdo zidani hram", kad su istodobno postojale barem dvije džamije koje su, kako smo nepobitno vidjeli i iz izvora, još starije od ove? Barem tridesetak godina! To su bez sumnje *Džumanuša* i *Balaguša*. Džamiju Lalapašinu (*Begluk*) ne brojimo, kao uostalom niti *Perkušu*, iako su i one starije. No ponovno ostaje neodgovoreno pitanje zašto baš *Glavicu* Čelebija smatra „starim hramom"? Naravno, ako je on opisivao upravo ovu džamiju, što su svi istraživači i proučavatelji livanjske prošlosti objeručke prihvatili ne unoseći ni trun sumnje i kritičnosti je li uopće riječ o toj sakralnoj građevini?!

No ima još nešto što u svoj ovoj priči pomalo iznenađuje, pa i zbunjuje, a to je da se do danas nitko ozbiljnije nije pozabavio primjerice usporedbom graditeljskoga sloga minareta i

[372] M. DŽAJA, Livno, DP, str. 272-273. B. M. VRDOLJAK, Plodovi, str. 295.

[373] Spomenimo samo uzgred kako defter iz 1574. godine spominje nekoga Hadži Uvejsa u mahali džamije Muhamed-age te Ahmeda Hadži Uvejsa u mahali mesdžida Husejina Etmekči-zade (TD br. 533).

same džamije. Čak i danas površnim pogledom na ovaj, istina skladan, makar pomalo nerazmjeran objekt u odnosu na, recimo, obližnju Lala-pašinu džamiju i njezin minaret, vidi se i više nego očita i jasna razlika u vrsti kamena i njegovoj obradbi. Sama džamija bez munare zidana je nepravilno klesanim kamenom koji svojom bojom (vrstom?) znatno odudara od munare. Nekako je tamniji, kao da je stariji! Gotovo da je već bio rabljen?! S druge pak strane taj je kamen istvojetan onomu kojim je sagrađena sahat-kula. Redovi slaganja kamena kao i način zidanja bez sumnje svjedoče o „istoj graditeljskoj ruci". Dobro je primijetio akademik Redžić,[374] inače konzervator i restaurator na ovome objektu prije gotovo pola stoljeća, kako je i ova džamija djelo domaćih klesara koji su usvojili stilske elemente, ali nisu usvojili majstorstvo njima suvremenih osmanskih arhitekata.

To „majstorstvo osmanskih arhitekata" dolazi do izražaja u svoj svojoj punini na minaretu. Osim što je iznimno lijep i ukusno napravljen, silno odudara vrstom i izgledom kamena od ovoga kojim su zidani „džamija" i sahat-kula. Kamen je nekako čistiji, bjelji, noviji, u svakome slučaju drukčiji, a njegova veličina i oblici istovjetni su na svim svojim razinama gradnje. Pa čak i na samome vrhu munare koja se završava danas limenim stožastim krovom, geometrijski vrlo skladno uklopljenim u cjelinu. Znači li to možda da je munara dograđena kasnije, pa bi se to imalo iščitati iz Čelebijina „kronostiha"? Bilo kako bilo, stariji livanjski fratri i gotovo svi šematizmi iz XIX. stoljeća[375] ipak ne dvoje oko identifikacije: za njih je nedvojbeno riječ o crkvi, odnosno pripadajućemu zvoniku. Naravno, ne u ovome obliku u kakvom ih danas gledamo. Ali to i nije nikada bio predmet dokazivanja. Konačno, s ovog su tornja Ivo Vujanović – Cvrk i Jozo Kasalo 1879. skinuli gotičko-renesansno zvono i odnijeli ga u samostan na Goricu,[376] gdje se i danas nalazi kao sastavni dio muzejskoga postava. Bez sumnje zvono je stajalo u „svome izvornom ambijentu", ali, naravno, prerađenome. Sve su ovo elementi koji, ako i ne dokazuju, ipak nude nešto što je očigledno. Zaključak dobiva na težini ako pogledamo vrijeme[377] i način na koji su se razvijale mahale, odnosno kako su se gradile džamije: od istoka prema jugu i zapadu uokvirujući upravo Glavicu za koju na temelju posljednjega opširnog deftera (1604.) sigurno znamo da se razvila posljednja.

Još nam ostaje odgovoriti što je s, da uporabim *Burekov* termin, *inflacijom* muslimanskih bogomolja što ih ovdašnja muslimanska tradicija, pa i neki „povjesničari", pridodaju povijesno utvrđenomu broju, a sve radi povećanja njihove brojnosti kako bi se naglasila novostečena „civilizacijska superiornost" nad kršćanskom izvornosti i kontinuitetom Livna. Međutim podrobnom analizom te tradicije dolazi se do nedvojbene spoznaje kako se nekim čudom ili slučajnošću one nalaze gotovo na mjestima koja se podudaraju s onim džamijama što ih izvori već spominju te kako se uopće ne radi o nekim novim džamijama, osim dviju iznimaka, nego o „starim" s novim imenima. Riječ je o džamijama *Zavra*, *Tepet*, *Boruša*, *Milošnik* i *Firdusova* te *Piragića mesdžidu.*

Dakako, sve one – osim Firdusove – smještene su unutar gradskoga okružja što ne izlazi izvan okvira *Gornjega grada*, kako se od sredine XIX. stoljeća gotovo i službeno počeo nazivati stari dio Livna – s Bistričkim gradom – o kojemu se ovdje govori. I dok nema nikakve nepoznanice kada je riječ o Firdusovoj džamiji,

[374] *Restauratorsko-konzervatorski radovi na "Glavici" džamiji u Livnu*, Naše starine broj 10, Sarajevo 1965, str. 101 (dalje: H. REDŽIĆ, Džamija Glavica, NS, br. 10).
[375] Ponešto od toga navodi Džaja u svome „Osvrtu".
[376] M. DŽAJA, Osvrt, DP, str. 273.
[377] Godine 1528. postoji mesdžid *Ljubunčićev* i džamija *Džumanuša*. Godine 1550. uz postojeće objekte izvori navode još dva mesdžida, i to: Pehlivan Hasana i Husejina Etmekčića, a onda do 1574. uz sve ove postojeće još tri nova: Ferhad-paše Sokolovića (Milošnik?), Mehmed-agina (Atlagića?) i Perkuša (1563.). Među njima još nigdje nema danas postojećeg „Begluka" (1577.) i Glavice (1587.).

o vremenu njezine gradnje, graditelju i lokaciji – nalazila se „priko rike“ na desnoj obali Bistrice, u današnjemu Firdusovom groblju[378] – analiza izvora i pozorno raščlanjivanje zemljopisnoga smještaja otkrivaju nam, s vrlo velikom vjerojatnosti i preciznosti, da su ostale nabrojane džamije vremenom samo dobile imena „gospode“ koja ih je obnavljala?! Tako ipak ne će biti da su podizane nove jer lokacija na kojima ih izvori, odnosno tradicija i danas pronalazi i spominje nameće posve logične zaključke.

Prvi je takav slučaj s mahalom Ferhad-paše Sokolovića, među Livnjacima sačuvana u imenu Fer'a.[379] Začudo, niti jedan izvor koji je do nas došao ne spominje *džamiju* iako se zna da su se mahale razvijale isključivo oko džamije ili mesdžida, bilo da je za to stizala izravna carska zapovijed, bilo da je za to bio zadužen neki njegov opunomoćenik, bilo pak zaslugom donatora koji se tako želio odužiti ne samo svojoj lokalnoj sredini nego se istaknuti u nesebičnoj zahvalnosti „caru u službi“. A ima li boljega načina osim podizanja kakve zadužbine ili vakufa?[380]

S tim u vezi nameće se posve logično pitanje: Što je to bilo s čuvenim Ferhad-begom, a kasnije i pašom, Sokolovićem – koji je kao sultanov miljenik i *gazija* „vedrio i oblačio na krajini“ i imao odriješene ruke pri širenju Osmanskoga Carstva – pa da nije ostavio svoju zadužbinu, tj. nije podigao bogomolju u Livnu, a gradio ih je na mjestima na kojima nije bilo nikakve mogućnosti da one zaista opstanu (primjer sinjskoga sela Hrvaca ili Zemunika u zadarskome zaleđu), iako je upravo u Livnu, kako sam kaže, pokopao svoju djecu,[381] imao „svoju“ mahalu i, konačno, u njemu stolovao[382] i bez sumnje imao svoj dvor?! Pa što je onda bilo s Ferhad-pašinom džamijom, tj. gdje se ona „krije“?

Prije negoli pokušamo dati odgovor na ovo pitanje, mogli bismo ponuditi dvojbu: ili je riječ o povijesnome presedanu pa ona nikada i nije sagrađena,[383] ili se zadužbina krije u nekome drugom imenu. Nekoga njezina obnovitelja? Ovdašnja muslimanska tradicija doduše spominje *Pašinu* džamiju, ali kad se o njoj govori, misli se isključivo na džamiju čuvenih begova i paša Atlagića, koja se nalazi(la) u istočnome dijelu grada, nedaleko od istoimenoga tvrđavskog bastiona, tj. tabije.[384] Danas na tome mjestu, navodno, nema ni traga toj džamiji, ali, eto, nekim čudom u neposrednoj blizini uzgor stoji malena, skromna bogomolja s drvenom munarom. Pretresao sam sve izvore i poznatu literaturu i nigdje nisam našao ni jednoga spomena o tome kada je, kako Mujezinović kaže,[385] na ovome mjestu prvobitno podignuta džamija, kao ni ime njezina osnivača, ali zna se da ju mještani nazivaju *Zavra* i da tarih nad vratima dokazuje da je **obnovljena 1867**. godine. Pa čija je to onda *Zavra* džamija i zašto bi

[378] Džamija je najvjerojatnije podignuta sredinom XVIII. stoljeća, odnosno u vrijeme kada su Firdusi zasjeli na dužnost kapetana livanjske kapetanije. U isto je vrijeme podignuta i čuvena Fidrusova kula koja je zajedno s džamijom stajala uzgor sve do dvadesetih godina XX. stoljeća. Opširnije vidi: H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Kule i odžaci, te Kapetanije, str. 129-131.

[379] Dodamo li ovoj riječi glas *h*, ona će poprimiti posve jasno značenje – Fer*h*a, što je uspomena na Ferhada, a to nije nitko drugi doli Sokolović, *sandžakbeg kliški i hrvatski i primorski i hlivanjski*, kako se sam potpisivao!

[380] Opširnije vidi: F. Dž. SPAHO, Vakufi i vakifi, Anali br. 9-10, str. 87-97. Isti: *Džamije i njihovi vakufi u gradovima Kliškog sandžaka početkom 17. vijeka*, Anali Gazi-Husrevbegove biblioteke, knjiga 5-6, Sarajevo 1978, str. 217-229 (dalje: F. Dž. SPAHO, Džamije u gradovima Kliškog sandžaka, Anali, br. 5-6).

[381] Fehim Dž. SPAHO, *Vakufname iz Bosne i Hercegovine 15. i 16. vijeka*, Sarajevo 1985, str. 226 (dalje: F. Dž. SPAHO, Vakufname iz BiH).

[382] Nekoliko pisama što ih Ferhad-beg Sokolović piše „iz Hlivna“ kao „sandžakbeg kliški i hrvacki i primorski i hlivanjski“ donosi Šime LJUBIĆ u svome izvrsnom radu *Rukovieti jugoslavenskih listina*, objavljenome 1878. u Starinama Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, broj 10 (dalje: Š. LJUBIĆ, Rukoviet listina, Starine JAZU br. 10).

[383] Ova pretpostavka ipak otpada zahvaljujući defteru iz 1604. godine koji jasno navodi „vakuf spomenute **džamije**“ iako joj – jedinoj od svih livanjskih džamija u tome defteru – iznos nije naveden (TD br. 475).

[384] A. ALIČIĆ, Livanjske džamije, GIVZ br. 12, str. 375. H. KREŠEVLJAKOVIĆ, Kule i odžaci, str. 78.

[385] M. MUJEZINOVIĆ, Islamska epigrafika, str. 113-115.

bila obnavljana ako nije bila ruševna i oronula i ako nije postojala prije?

Na prethodnim je stranicama pokazano kako osmanski izvori (defteri) nedvojbeno svjedoče i nabrajaju livanjske džamije i mesdžide te njihove graditelje, osnivače i donatore. Među tim imenima i džamijama jedno ime posebno zapinje za oko, pogotovo što će upravo to ime poslužiti svim kasnijim istraživačima livanjske prošlosti kao ime onoga koji će podignuti Glavicu džamiju. Riječ je o, kako izvori kažu, „časnome“ Mehmed-agi (u drugoj varijanti i Muhamed-agi).[386] Pa iako Čelebija, na koga se do danas pozivaju gotovo svi istraživači, izrijekom navodi ime Hadži Ahmeda Dukatara kao graditelja te najljepše islamske bogomolje u Livnu, to ipak ne će predstavljati nikakav problem da ga se bez ikakva razumnoga razloga proglasi Mehmed-agom (sic!). Naprotiv. Zaključivalo se, opet bez ikakva razumnoga razloga, da je Čelebija jednostavno pogriješio. Nije trebao pročitati ime Hadži Ahmeda Dukatara nego Mehmed-agino?! Čak ni podatak da se Mehmed-aga o kojemu ovdje govorimo izrijekom spominje u defteru iz 1574. godine kao onaj tko je već imao svoju džamiju u svojoj mahali,[387] a da je Glavica džamija sagrađena istom trinaest godina nakon toga, ne će nimalo pridonijeti zaustavljanju te nelogičnosti kao znanstveno neprihvatljivom i neodrživom! Zaista čudno!

A sad se vratimo Ferhad-pašinoj mahali koja je nesumnjivo niknula oko istoimene džamije. Stariji Livnjaci dobro znaju da se brjegovitom strminom koja se uspinje ispred stare Žitarnice na istok i sjever dalje prema „velikim vratima“ nove tvrđave protezala mahala Ferhad-paše Sokolovića. Uspomenu na nju danas čuva i mala, istoimena ulica. Austrijski katastarski plan Livna iz 1883. godine[388] tu smješta Piragića mesdžid i malo poviše džamiju koja se u narodu sačuvala pod imenom Milošnik, makar nitko ni do danas nije uspio odgonetnuti značenje toga imena.[389] Međutim sigurno je utvrđeno da je ovu zadužbinu „koja bijaše oronula“, kako stoji na njezinu kronogramu, **obnovio Emir Muhamed Bušatlija 1875. godine**.[390] Radove je izvodio najveći livanjski *neimar* Mato Radnić-Baja, zajedno s bratom Jozom.[391] Tako će po svome obnovitelju džamija do danas nositi ime *Bušatlijina džamija*. Međutim i dalje ne znamo čija je ona izvorno.

Jedan naoko sitan detalj u njezinoj unutrašnjosti otkriva krupnu stvar. Taj detalj Mujezinović opisuje ovako: „Iznad mihraba nalazi se

[386] F. Dž. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 156-159. Usporedi i: LKP, str. 147-148: Vidi također i: TD br. 533.

[387] U defteru doslovno stoji bilješka: „Mahalle-i gami'-i şerif Muhammed-aga“, a od vjerskih službenika spominju se Hizir-halifa, hatib i imam u džamiji, Džafer, također imam, te Ali Memi, mujezin (TD br. 533).

[388] AKP - Livno.

[389] Na ovome bi mjestu bilo itekako zanimljivo donijeti predaju o „osvojenju Livna od Turaka“, koju je još 1931. zapisao Mihovil MANDIĆ kada je boravio u Livnu i livanjskome kraju. Sve je te dane dr. Mandić odsjeo kod obitelji Tadić, naime kod uglednoga trgovca Ante Ninina i doznao štošta zanimljivoga. Tom je prigodom obišao mnoge znamenitosti od kojih je brojne opisao, a zahvaljujući upravo njemu o nekima imamo samo to zapisano; nadalje, prikupio je znatan broj starih predmeta koje je odnio u Zemaljski muzej u Sarajevo. Suočen s bogatom povijesti livanjskoga kraja nije propustio zapisati ni brojne pučke legende, pa i priče koje, ako ništa, golicaju maštu. Slično je i s tradicijom o „padu Livna u turske ruke“. Dakle prema toj tradiciji prije dolaska Osmanlija svi su se kršćani razbjegli, pa tako i iz samoga grada Livna, osim „jedne babe i dvoje sitne djece. […] Ona je baba pokazala Turcima gdje izvire **vrelo Milošnik** [naglasio T. P.] koje su kršćani bili zatrpali prije svog odlaska iz Livna. Zbog te usluge, kažu, da su Tadići bili oslobođeni od plaćanja harača.“ Bez obzira na (ne)istinitost zapisane tradicije, ostaje činjenica da se doista „kula Tadića“ stoljećima nalazila u „srcu osmanskoga Livna“, tj. nedaleko od navedenoga izvora Milošnik, odnosno tik ispod zidina livanjske tvrđave što su je sagradili Osmanlije, a opet iznad današnje *Milošnik*-džamije. Prava je šteta što ovaj prvorazredni spomenik kulture nije sačuvan u svome izvornom obliku, no ostatci njegovih temelja, i sada dobro vidljivi, svjedoče o „moćnome“ i za one prilike vrlo bogatome objektu. Inače, „Tadića kula“ ucrtana je u već spomenuti katastarski plan Livna iz 1883. godine kao prilično prostrana. Usporedi i: Mihovil MANDIĆ, *Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna*, Glasnik Zemaljskog muzeja, broj 47, Sarajevo 1935, str. 15 (dalje: M. MANDIĆ, Gradine i gromile, GZM br. 47).

[390] M. MUJEZINOVIĆ, Islamska epigrafika, str. 109-111.

[391] Opširnije vidi: Stipo MANĐERALO, *Gospodari kamena*, Sarajevo-Livno 1987. str. 43-44 (dalje: S. MANĐERALO, Gospodari kamena).

u gipsanom odljevu maketa jedne **potkupolne** džamije.“[392] Manđeralo je pak siguran kako je riječ o „maketi ove džamije sa svim pojedinostima…“[393] No obojica se autora slažu u jednome: džamija je potkupolna s trijemom na stupovima iznad kojega (su) se nalaz(il)e tri malene kupole, što je odlika svih ranoosmanskih džamija u Livnu, od Balaguše i Džumanuše, preko Glavice, do Perkuše i Begluka, iako su danas umnogome neke „prerađene“ i nemaju izvorni trijem, a neke i ne postoje. Ipak, svima je zajedničko jedno – isti izgled, veličina i raspored! Na temelju rečenog, sa sigurnosti možemo tvrditi kako je i Milošnik džamija prvotno izgledala kao i ostale livanjske džamije iz ranoga razdoblja, a obnovljena je tek u najjednostavnijemu obliku, kako se vidi danas, s imitacijom nekadašnjega trijema.

Čelebija donosi još jedan zanimljiv detalj. Hodajući Livnom, on zapisuje: „U šeheru ima više česama sa živom vodom. Natpis na česmi Handãn-ćehãje (kethoda) blizu čaršije glasi – *Ovo je česma čiste vode*.“[394] Šabanović dokazuje da je česma sagrađena 1573.,[395] a to je vrijeme kada je u Livnu stolovao Ferhad-beg kao namjesnik Kliškoga sandžaka (to je posljednja godina njegova namjesništva)! Do danas u sjećanju stanovnika grada ni jedna česma nije ostala tako zapamćena kao „česma Milošnik“, nedaleko od „svoje“ džamije koja se, kako smo vidjeli, nalazi u neposrednoj blizini velikih ulaznih vrata u tvrđavu ili, kako Čelebija kaže, „blizu čaršije“! Konačno, pokraj ove česme nastala je i ona čuvena fotografija „uglednih Livnjaka“ što ju je 1878. godine snimio Francesco Laforest.[396] Slučajno?! Sumnjam!

I opet zaključak: sve su ovo elementi koji govore mnogo. Na mjestu mahale Ferhad-bega, tzv. Fe'ri, i danas postoje česma i džamija; objema je zajedničko imene – Milošnik. Jesu li to objekti koje je dao sagraditi *ratoborni* Sokolović? Tim više što defter iz 1574. godine u ovoj mahali registrira *Kasima*-kethodu (ćehaju).[397] Potražio sam u Škaljića[398] značenje i jednoga i drugoga imena i došao do nepobitnoga dokaza kako je Kasim zamalo istoznačnica imenu Han(e)dan. Naravno, sve ovo ne mora ništa značiti, no da je znakovito, to je nedvojbeno!

Ostaje nam konačno pokušati odgovoriti što je s džamijama *Borušom i Tepet* te *Piragića mesdžidom*? Već spomenuti katastarski plan Livna iz 1883. godine ucrtava džamiju *Borušu* daleko na istok, u neposrednoj blizini tvrđavnih zidina ispod Murpašine tabije, a iznad Atlagića. Pored džamije prolazi put u tvrđavu iz smjera istoka. Svi raspoloživi dokumenti i gradivo ne daju odgovor o tome tko je bio „graditelj“ spomenute džamije, kao ni približno vrijeme njezine gradnje. Ali nedvojbeno je postojala jer o tome svjedoči naš izvor.

Za jednu pak drugu džamiju, i to u jednoj jedinoj rečenici, doznajemo samo iz pučke tradicije što ju je zabilježio Aličić.[399] Riječ je o džamiji *Tepet*! Evo što je o njoj zapisano: „Tepet je bila na istoimenom obronku koji se još zove i Ćehlentaš ili Fehra, gdje joj se i danas raspoznaje temelj, po kome se vidi da je to bila posve mala džamija.“ Ovaj navod Ahmeda Aličića iz 1941. o spomenutoj džamiji uzalud sam pokušavao utemeljiti u katastarskome planu Livna iz 1883., ali i na terenu! Ondje ni traga nema ničemu sličnomu. Naprotiv! S tim u vezi postavlja se opravdano pitanje: ako je postojala džamija, je li moguće da ju precizni austrijski crtači i snimatelji nisu uspjeli pronaći, a pronašli su brojne druge detalje i „sitnice“ i tako ih zaveli u spomenuti plan, ili je pak sag-

[392] M. MUJEZINOVIĆ, Islamska epigrafika, str. 110.
[393] S. MANĐERALO, Gospodari kamena, str. 44.
[394] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 140-141.
[395] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 141, bilješka br. 88.
[396] Fotografija je objavljivana više puta u brojnim radovima i studijama, a izvornik se čuva u Arhivu samostana na Gorici.

[397] TD br. 533.
[398] Abdulah ŠKALJIĆ, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966, str. 310 i 399 (dalje: A. ŠKALJIĆ, Turcizmi).
[399] Livanjske džamije, GIVZ br. 12, str. 374.

rađena nakon propasti Austro-Ugarske, dakle nakon 1918. godine?

Ako je sagrađena nakon spomenute godine, začuđuje to što se još do danas nije pronašao neki dokument koji svjedoči o njoj jer je riječ o vremenu kada su postojala brojna pomagala koja su mogla zabilježiti postojanje ovoga objekta (novine, fotoaparati, razglednice…). Sve je još čudnije kada se uzme u obzir da se izričito govori o navodnoj džamiji, a ne o nekome malenom objektu, mesdžidu primjerice. Jer džamija nije nešto „usputno" i nevažno. To je vjerski objekt prvoga reda! Je li ona možda ipak plod „novovjekih" istraživača koji su željeli, ili bi željeli, da postoji ili je Aličić nešto pogrješno shvatio pa samim time i zapisao? Ipak, na kraju, ne znači da se možda ne će pronaći nešto što će razjasniti ovu situaciju, ali do tada ostaje činjenica da o spomenutoj džamiji nemamo ništa doli već citirane rečenice. Doista čudno! I svakako nedovoljno eda bi sumnja ustupila mjesto povijesnim činjenicama.

Slično je stanje i kada je riječ o mesdžidu ugledne obitelji Piragić. Danas od toga vjerskog objekta nema nikakva traga, ali o njegovu postojanju svjedoči spomenuti katastarski plan. Međutim tko je zavjetodavac ove malene muslimanske bogomolje?

Varoš i mahale

Livanjska tvrđava (*castrum*) opasana zidinama te naselje ispod (i oko) nje, tzv. *varoš*, početkom XVII. stoljeća bila je podijeljena na deset stambenih cjelina. Bile su to gradske četvrti ili mahale (džemati). Svaka od tih mahala imala je odgovarajući naziv po imenu džamije (ili mesdžida) koju bi kao svoj zavjet Bogu podizale ponajprije bogate i ugledne osobe. Bile su razmještene od istoka prema jugu i zapadu. Tako su građene, a tako su bile i popisivane. Najstarija mahala, iako se službeno tako nije nazivala, bila je tvrđavska, okupljena oko carske džamije. Nju je činila posada koja je 1530. godine imala 25 vojnika, a imala je i svoga imama Ahmeda s prihodom oko 10 akčā dnevno.[400]

Prva mahala izvan tvrđave bila je Sinančauševa ili Džumanuša, sagrađena do 1528. godine.[401] Prostirala se ispod bastionskih zidina na jugoistok. U njoj je evidentirano ukupno 26 muslimanskih kuća i 17 mudžereda, tj. odraslih muškaraca koji su, pravno gledano, bili sposobni zasnovati obitelj. U mahali su evidentirane zanatlije od kojih je najviše bilo krojača (6). U sljedećemu popisu iz 1550. godine mahala se povećala na 52 muslimanske kuće i čak 43 mudžereda, što znači da se broj stanovnika udvostručio.[402] Povećao se i broj zanatlija. Ponovno je najviše krojača (21), a tu su i čizmedžije (5), ćurčije i bakali (4) te tabaci (3), sarači (2)…

Godine 1574. ova je mahala doživjela svoj arhitektonski vrhunac. Tada su evidentirana ukupno 92 muslimanska kućanstva,[403] što znači da je u njoj živjelo više od 550 duša, a to pokazuje i trend širenja same mahale. U posljednjemu popisu, godine 1604., smanjen je broj kućanstava gotovo za polovicu pa ih je evidentirano ukupno 49 te 2 mudžereda. No to treba zahvaliti činjenici da su neke kuće iz ove mahale pribrojene najprije Mehmed-aginoj, a onda i Hadži-Uvejsovoj mahali koje su se u neposrednoj blizini nadovezivale prema jugu i posebice istoku.

Druga mahala, nastala zasigurno iste godine kada i Sinančauševa, bila je ona Hamze Ljubunčića, organizirana oko istoimenoga mesdžida. Bila je nešto veća od Sinan-čauševe, a brojala je 41 muslimansku kuću i 35 mudžereda. Istodobno je postojala i jedna kršćanska mahala, a ona će postojati i cijelo vrijeme tur-

[400] TD br. 540. Usporedi i: LKP, str. 149-150.
[401] U defteru iz te godine stoji ova bilješka: „Mahala džamije Sinan-bega, Čauša Visokog prijestolja" (TD br. 157).
[402] TD br. 284, str. 56.
[403] TD br. 533.

ske okupacije s neznatnim varijacijama kada je riječ o njezinoj brojnosti.[404] Prostirala se ispod tvrđavnih zidina na jugoistok, uokvirena s obje strane spomenutim mahalama. Kako se grad bude širio na jug i posebno na istok, ova će se mahala smanjivati spuštajući se sve više na jug prema dijelu grada koji će se kasnije nazivati *Donjim gradom*.

Treća mahala bila je ona mesdžida Pehlivan Hasana[405] koja je u vrijeme nastanka oko 1550. bila najveća gradska četvrt sa 74 muslimanske obitelji i 46 mudžereda.[406] Svoj vrhunac ova će mahala doživjeti 1574. kada su u njoj registrirane ukupno 150 muslimanskih obitelji, a ona će, konačno, biti najveća i 1604. godine s 84 muslimanske obitelji, koliko je imala i mahala Mehmeda Perko-zade.[407] I ovdje je bio iznimno razvijen krojački zanat (12), ali i tabački (6), ćurčijski (5) itd. Mahala se najvjerojatnije prostirala dalje na istok Balagušine i Sinančauševe džamije (Firdusove ravni). Vrlo je vjerojatno u njoj sagrađena današnja džamija *Boruša*?!

Četvrtu mahalu, ujedno i najudaljeniju od zidina tvrđave prema (jugo)istoku – područje oko nekadašnjega *Piragića* mesdžida?! – činile su kuće sagrađene oko mesdžida Husejin Etmekdži-zade (1550.). Vrhunac je doživjela 1574. godine kada je u njoj evidentirano 125 muslimanskih obitelji, a među njima najviše je, očekivano, bilo krojača (13), ćurčija (8), tabaka (7).[408]

Petu mahalu činile su muslimanske kuće natiskane oko džamije Mehmed-age koja je sagrađena do 1574., kako to svjedoči i defter iz te godine.[409] Ne možemo posve decidirano odgovoriti tko je ovaj dobrotvor Mehmed-aga koji je dao podignuti džamiju u isto vrijeme kada je to učinio i sâm sandžakbeg kliški Ferhad-paša Sokolović, no sve su prilike da je ovo bila najistočnija livanjska gradska četvrt. Ako pretpostavimo da se nalazila prema kraju livanjske buduće nove tvrđave, onda dobrotvora treba tražiti među pretcima budućih begova i paša Atlagića, inače najstarijih livanjskih kapetana. Zašto?

Dr. Fehim Dž. Spaho[410] misli da je ovo zapravo onaj Hadži Ahmed Dukatar što ga spominje Čelebija. Kada je riječ o džamiji, on smatra da je to zapravo današnja Glavica-džamija. No Spaho sam sebi proturječi kada potvrđuje ispravnost Čelebijina čitanja kronostiha s Dukatarove džamije koja je sagrađena 1587. godine. Dakle trinaest punih godina nakon što defter iz 1574. godine spominje ovu Mehmed-

[404] Do danas se pouzdano zna da je najstarija katolička obitelj u gradu Livnu obitelj čuvenih Tadića koji su se nekoć prezivali Marijanović. Članovi te obitelji tradicionalno su bili najpoznatiji livanjski obrtnici. Imali su svoje zlatare, tabake, kovače, inkrustatore (poznati livanjski vez zlatnom i srebrenom žicom, tzv. Livnoer arbeit) i sl. Jedna se grana te obitelji nije selila cijelo vrijeme turske vlasti iz svoga prvotnog obitavališta, dok je druga mijenjala prebivalište, no nikad izvan Livna u krugu od jednoga kilometra.

[405] Ne znamo sigurno tko je ovaj Hasan Pehlivan (makar se u nekim izvorima susreće i pod imenom Husein!), međutim jedan sitan podatak koji sam pronašo u KEMURE (Šejh Sejfuddin Fehmi) mogao bi nas uputiti na mogući trag. U svome opsežnom radu „Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe“, objavljenome prije točno stotinu godina (1913.), Kemura opisuje neki „Hasan Pehlivanov mesdžid pod Tekijom“ (str. 209), a onda za Hasana veli da je bio „pouzdanik Skender-pašin“ u čijoj će mahali (današnja Skenderija) dobiti komad zemlje na kojemu će sagraditi „mesdžid“ godine 1521.! Taj podatak, kao i podatak da je od svih livanjskih mahala koje su popisivane u defterima (1550., 1574. i 1604.) upravo mahala Pehlivan Hasana bila najrazvijenija mahala i konačno podatak iz deftera iz 1550. godine kako se u istoimenoj mahali među neoženjenim stanovnicima nalazi i neki „Ibrahim iz Sarajeva, sin Mustafe“, jasno upućuje na zaključak kako je najvjerojatnije ipak riječ o ovome „Pehlivanu“. Inače, među katoličkim pukom u livanjskome kraju i danas postoji prezime Pelivan koje je PETRIĆ istražio zaključivši da su njihovi predci starinom Kuprešani, što upućuje na njihovo ranije prebivalište, makar se pod tim prezimenom spominju 1741. u selu Lipi kao starosjedioci u livanjskome kraju (M. PETRIĆ, Porijeklo, GZM sv. 15-16, str. 45-46).

[406] TD br. 284, str. 59.

[407] TD br. 533; F. Dž. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 157-159.

[408] TD br. 533; F. Dž. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 155.

[409] TD br. 533.

[410] Džamije i vakufi, Anali GHBB, str. 222-223; Livno, POF br. 32-33, str. 154-155.

aginu džamiju. Sukladno tomu Mehmed-aginu džamiju valja nam tražiti na drugome mjestu, i to, potpuno sam siguran, dalje od Glavice koja je još uvijek „nedirnuta“. Vlasti su posve mudro izgrađivale „svoje“ Livno uokvirujući ono u koje su ušle 1485. godine. Prema tome istom stoljeće poslije, a to je upravo vrijeme gradnje Glavica-džamije, bit će prikladno za njezinu potpunu profanaciju. Tim više što je Glavica bila i nekakvo trgovišno središte *kršćanske* varoši, odnosno čaršije kako ju naziva Čelebija.

Šestu mahalu, okupljenu oko džamije Mehmeda Perko-zade, tzv. *Perkušu* (1563.), činile su muslimanske kuće daleko na jugu ispod stare Žitarnice. Ustvari je ovo bila najjužnija livanjska mahala, a u vrijeme najvećega arhitektonskog uspona (1574.) imala je 89 muslimanskih obitelji i 4 mudžereda (1604.). Kroz ovu mahalu, tj. ulice koja će se formirati ispred i oko džamije, najprije će se otvoriti veza s budućim *Donjim gradom*.

Sedmu mahalu činile su kuće i dućani okupljeni oko džamije što ju je dao sagraditi sandžakbeg „kliški i hrvacki, i hlivanjski, i primorski“, Ferhat-paša Sokolović. Prostirala se iznad *Perkuše* džamije, odnosno mahale. Bila je ovo relativno malena mahala koja je 1604. godine imala 38 muslimanskih kućanstava i 5 mudžereda. I ovdje su svoj obrt imali krojači (2), bravari (2) te tabaci (4), ćurčije (4), dunđeri (4). Međutim jedan podatak posebno upada u oko. Broj *bojadžija*. U ovoj ih je mahali registrirano ukupno 21, što je najveći broj uopće bojadžija ne samo u livanjskome kraju![411] Taj podatak otkriva nešto vrlo zanimljivo, ali i potvrđuje ono što je rečeno kada je bilo govora o *Milošnik* džamiji. Poznato je naime da je Ferhad-beg iznimno vodio računa o tome kakav će profil ljudi naseliti na svoj *has*. Povijest ga pamti i kao onoga tko je pomno pazio na vanjske simbole moći. A odjeća je svakako jedan od tih simbola. „…dok je bio kliški sandžak, po carskoj milosti postao je sandžak-beg Bosanskog vilajeta“, piše Muvekkit.[412] Imao je brojnu pratnju „od sedam stotina ljudi, oko dvije stotine levenata pod nazivom 'deli' odjevenih u kape i krzno od vučje kože i još dvije do tri stotine probranih momaka“. Osim toga on je jedan od najvećih „graditelja“ vodovoda, hamama, javnih *česama* i fontana svoga doba. A bojadžije su trebale mnogo vode u svojim radnjama. Nisu li *Milošnik*-česma, odnosno vodovod bili najbolja prilika „majstorima svoga zanata“ da obavljaju posao na jednome mjestu?

Osmu mahalu izgradio je još jedan sandžakbeg kliški. Učinio je to 1577. godine Lala Mustafa-paša. To je mahala istoimene džamije, danas poznatije kao *Begluk*. S Ferhad-pašinom i Perkuškom mahalom činila je gotovo neprekinuti niz, a ni ona nije bila osobito razvijena. Imala je također 38 domaćinstava i tek 2 mudžereda, što jasno govori o gospodarskoj, pa i vjerskoj usmjerenosti stanovnika spomenute četvrti. Istodobno su i ovdje upisani krojači (4), tabaci (4), ćurčije (2) te 1 sarač i 1 mimar. Ispod nje prema Bistrici prostirala se prostrana ravnica koja, u nešto suženu obliku, postoji i danas. To je *musala* na kojoj, kako je to i Čelebija[413] zapisao, stanovnici „obavljaju molitve, a također se i vesele“.

Devetu, posljednju muslimansku mahalu tvorile su kuće podignute oko džamije Hadži Uvejsa. Posve sam siguran kako je ovdje riječ o današnjoj Glavica-džamiji za koju Čelebija izričito navodi da je dovršena 1587. godine. U njoj je 1604. godine evidentirano 30 domaćinstava i 3 mudžereda.[414]

U razdoblju u kojemu su popisivane livanjske četvrti (1485. – 1604.) nedvojbeno je postojala i jedna kršćanska mahala, koja se poglavito od 1516. godine smanjivala. Od polupuste *varoši* u kojoj su Turci 1485. godine zatekli 37 naseljenih kršćanskih kuća i 26 stanovnika bez stalnoga boravka[415] broj se polagano povećavao

[411] LKP, str. 148.

[412] MUVEKKIT, Povijest Bosne, knj. I, str. 165.
[413] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 141.
[414] F. Dž. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 159.
[415] TD br. 18.

dosegnuvši vrhunac 1516. godine[416] kada su evidentirane 63 kršćanske kuće! Računamo li da su kršćanske obitelji u to doba prosječno imale oko 8 članova, dolazimo do brojke oko 500 katoličkih duša, što jasno govori koliko je bio jak kršćanski element u Livnu, ali i kako je bila „tolerantna" politika turskih vlasti u vrijeme dok se Carstvo nesmetano širilo. To je upravo i vrijeme kada će ovu četvrt zahvatiti i najjači proces islamizacije[417] koja će kulminirati osobito nakon osnutka Kliškoga sandžaka (poslije 1537.), odnosno njegova administrativnoga ustoličenja u Livnu, ako ne prije, onda zasigurno u vrijeme Ferhad-paše Sokolovića, kada je on na ovu funkciju stupio 1558., sudeći barem prema pismima koje tada piše iz „Hlivna" potpisujući ih kao „sandžakbeg… kliški i hlivanjski".[418] Tako nam defter iz 1550. godine donosi podatak o 13 kršćanskih kuća,[419] a onaj iz 1574. o tek 6, što jasno dokazuje trend.[420] A taj će broj biti gotovo konstantan broj kršćana *u gradu* sve do početka XIX. stoljeća,[421] unatoč očito kratkotrajnoj epizodi povećanja broja kršćanskih podanika godine 1604. kada ih je u „Mahali kršćana varoši spomenute kasabe", kako stoji u onodobnome defteru, evidentirano čak 19 obitelji „koje su se bavile zemljoradnjom, a svom vlasniku plaćale zemljišni ušur, salariju i rajinske pristojbe".[422]

***

Možemo samo pretpostaviti kako je izgledao svakodnevni život u tim mahalama. Od jutra do navečer grad je živio u vrevi i metežu. Na tijesne, prašnjave uličice i sokake iz polutamnih, zadimljenih kovačkih radionica dopirao bi zveket teških kovačkih čekića, zvuk se razlijegao posvuda po gradu, a kamene litice Crvenica vraćale su ga natrag dodatno ga pojačavajući. Čuo bi se topot bijesnih konja praćen nervoznim frktanjem, a njihovi vodiči žurili u potrazi za mirnijim kutkom u kojemu će samo malo dalje naći rajski mir i ljepotu kakvu pružaju samo livanjski vidici. Čuo bi se lavež pasa koji bi režali na neznane seksane pretovarenih magaraca i karavane raznoraznih trgovaca što su dopremali robu na razmjenu ili prodaju; odjekivali su glasovi iz stotina grla, a s okolnih munara razlijegala se pjesma mujezina koji su svoje „džematlije" pozivali na molitvu i stanku. Na drugome dijelu grada žubor studene rijeke Bistrice i buka mlinskih kamenova i valjala za vunu risali su živu sliku svakodnevnoga ritma *moćnoga* grada na Krajini… A tek kakav bi metež vladao na spomen da se alajbeg sprema udariti na „kaure" ili mu se vojska vraća s otetim plijenom punih bisaga! Moćni begovi i age, kićeno odjeveni i naoružani sjajnim oružjem, s kuburama, kalmama i jataganima, u pratnji svojih *delija*, bili su svakodnevne slike koje su pružale neponovljiv prizor jednoga nepovratnog svijeta. Bio je to doživljaj gotovo iz snova…

Livno i livanjski kraj u granicama triju nahija

Drevna (H)livanjska županija, stoljećima kraljevo nasljedno leno, kako to dokazuju broj-

[416] TD br. 56.
[417] Prema defteru iz 1528-30, u Livnu je samo 17 kršćanskih obitelji (TD br. 157).
[418] Ferhad-beg iz „Hlivna" piše nekoliko pisama mletačkomu providuru za Dalmaciju Fabiju Kanalu. Pisma je objavio Šime LJUBIĆ (Rukoviet listina, Starine JAZU br. 10, str. 7-13).
[419] TD br. 284, str. 61.
[420] TD br. 533.
[421] Godine 1768. biskup fra Marijan Bogdanović pri pohodu Bosanskomu vikarijatu pohodi i župu Livno. Idući iz sela u selo, morao je proći i kroz Livno. Evo što je tada zapisao: „Na sredini puta nalazi se grad Livno u kojemu ne stanuju kršćani osim malo obitelji ispred gradskih vrata." Već smo locirali „gradska vrata", tj. glavni ulaz u tvrđavu i jednu od tih „malo obitelji kršćanskih", a to su Tadići, tada upisani kao Marijanovići. Uz njih tu su još živjeli Ćurkovići i Ćurići s po 11 članova, zatim Čobanovići s 5, Mikulići s 4 i Radeljkovići s 3 člana, ukupno dakle 6 obitelji! (usp. Dominik MANDIĆ, *Chroati catholici Bosnae et Herzegovinae descriptionibus annis 1743. et 1768, exaratis*, Chicago-Roma 1962, str. 138; dalje: D. MANDIĆ, Chroati catholici).
[422] TD br. 475.

ne isprave samo do sad otkrivene,[423] početkom XV. stoljeća još je uvijek u svojim administrativnim granicama. Doduše te su granice uopćene, bez precizno povučenih crta u modernome smislu riječi, no s obzirom na toponimiju koju obuhvaćaju, svakako znakovite i prilično jasne. One se protežu „od Zavoda do Vrhovina". Dakle Livanjsko polje u užemu i širemu smislu (zavod-zapad) obrubljeno planinskim lancima („Vrhovine" – sjever-istok-jug).

Gotovo je isto stanje kada je riječ o stanovništvu. Razasuto uokolo planinskih kosa i dolaca, na rubovima polja i prodolja, živjelo je u većim ili manjim selima i naseljima čiji se identitet u kontinuitetu može pratiti stoljećima! Do danas. Prvi povijesni dokument koji jasno navodi imena spomenutih naselja[424] dobro je poznata Darovnica kralja Ostoje iz 1400. godine.[425] Ondje čitamo, ako je pisar išao nekim logičkim slijedom, gotovo sva najveća današnja livanjska naselja: *Bistrica, Vrdov, Dobro, Miš, Važerac, Zabrdna, Orrus, Grebac, Kablić, Vrbovik.* U istoj listini, doduše s nešto drukčijim ciljem, još se navode: *Zagorječah, Turah, Smrčah, Trubićih, Vrtcih, Kokošeglavcih, Okuzlićih, Lišćane, Zabukovje, Sankoviće, Ml'njne, Ruibne, Lučniće, Čihoviće*.

Već na prvi pogled jasno možemo prepoznati neka današnja naselja. Neka su doduše posve nepoznata, a neka s promijenjenim imenima unose toliko zabune da ćemo ih, i uz najbolju volju, vrlo teško moći nedvojbeno ubicirati, a samim time razumjeti načela kojim su se osmanski popisivači vodili kada su ih smještali u kasnije nahije.

Još nam jedan dokument pruža obilje posve novih i nepoznatih detalja o livanjskoj toponimiji. To je dokument Splitskoga kaptolskog arhiva iz 1402. godine.[426] Riječ je o međusobnoj potvrdi dvojice bliskih rođaka, *Vrličanina* Vuka Vladislavića i *Livnjaka* Vuka Stipčića. Tako Vuk Vladislavić u svoje ime kao i u ime svoga nećaka Franka, sina Ratkova daje, mijenja i potvrđuje rečenomu Vuku Stipčiću, između ostaloga, zemlje i doline u mjestima: *Dobrosin*, *Busin*, *Kopcich*, i *Palcische*. Isto tako Vuk Stipčić „od Hlivna" daje, mijenja i potvrđuje rečenomu Vuku Vladislaviću udio u Gornjemu i Donjemu Zabukovju (*in Superiori et Inferiori Sabucchouge in Cleuna*).[427] Kasnijom analizom turskih deftera uspjet ćemo ubicirati neka od ovih naselja, ali, na žalost, ne sva, a što je začudno, već iz ovih podataka vidimo da su neki toponimi „livanjski" unatoč uvriježenim brojnim napisima dosadašnjih povjesničara i istraživača koji su te toponime smještali u posve druge krajeve.

Ugarski kralj Sigismund izdaje 19. siječnja 1436. povelju dvorjaniku bosanskoga kralja Tvrtka II. Restoju Milohni, „de Bogognynagora de Hlevna", kako piše u dokumentu,[428] za iskazanu vjernost, zasluge i hrabro držanje koje je pokazao prema bosanskomu kralju i ugarskoj kruni u sukobu s Turcima i pobunjenicima. „Velikodušni" kralj daruje Restoji „castellum

[423] Livanjsko srednjovjekovlje ni izbliza nije istraženo s obzirom na značenje što ga ono u znanstvenoj mediavelistici zauzima. Naprotiv! Tek nekoliko crtica koje su orisali Vjekoslav Klaić, Dominik Mandić i u najnovije vrijeme Mladen Ančić, a usputno se doticali Dubravko Lovrenović, Bono Vrdoljak, Pavo Živković samo su primjeri koliko je ova tema neistražena.

[424] Ovdje ne govorim o prvome livanjskom toponimu koji se naziva Sudumirica. Mnogi su pisci livanjske povijesti ili oni koji su je se doticali pokušavali identificirati njezino značenje. Najdalje je otišao Ivan Cicvarić poistovjećujući taj toponim s današnjim Sedramićem nedaleko Drniša (!?). Ne ulazeći u bilo kakvu raspravu oko toga imena, navest ću samo da nitko nije ni pokušao dovesti u vezu taj toponim s toponimom Strmica. I to ne onom grahovsko-kninskom, makar i ta nije isključena, nego s onom Strmicom koja se padinama Cincara proteže jugoistočnom stranom Glamočkoga polja. Ili, još preciznije, to su sjeverozapadne padine Kruga do Koričine, stoljetnoga prijevoja kojim se prelazilo iz Livanjskoga u Glamočko polje. Konačno, ne pripada li to livanjskim Vrhovinama koje spominju dokumenti?!

[425] I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, knj. II, str. 36-37; V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15, str. 17-18.

[426] I. JURKOVIĆ, Rod Čubranića, Zbornik HAZU, br. 24, str. 57, bilješka 178

[427] I. JURKOVIĆ, Rod Čubranića, Zbornik HAZU, br. 24, str. 57, bilješke br. 173-178.

[428] S. RUDIĆ, Restoje Milohna, IČ br. 58, str. 174.

Sberchyky", a zatim posjede *Sobrystye*, *Buczmyryno*, *Saderdye* i *Sagoryczani* u oblasti Livna. Ova su mjesta, razumije se, podijeljena zajedno sa svime što im pripada, a to znači da se daruje nešto znatno šire od samoga naseljenog lokaliteta, kako ćemo to uostalom vidjeti poslije. No to ni izdaleka nisu sva naselja livanjskoga kraja prije dolaska Turaka.

O kontinuitetu života na ovim područjima govore i steći – nebrojeni kameni spomenici, razasuti kojekuda, uglavnom s točno utvrđenim redom. Naime svi steći, kako je pokazalo istraživanje Šefika Bešlagića,[429] nicali su u i oko davno organiziranih naselja, a neki su podizani u samome cemeterijalnom arealu ranijih stanovnika dotičnoga naselja. I taj je kontinuitet uostalom sačuvan do danas u većini livanjskih katoličkih grobalja, primjerice Dobro, Golinjevo, Miši, Podhum, Rapovine, Strupnić, Vidoši, Vašarovine…

Sada ćemo korak po korak otkrivati te lokalitete i pokušati ih povezivati s toponimima iz srednjovjekovnih isprava da bismo lakše razumjeli one koje navode turski defteri. Tako ćemo pokušati odgovoriti na pitanje kuda su se prostirale granice triju turskih administrativnih jedinica – nahija – koje će doskora niknuti na području drevne (H)livanjske žup(anij)e. Riječ je o nahijama Livnu, Saromišu i Buškome blatu.

Nahija (H)livno

Prije nego počnemo točno utvrđivati toponime na kojima su evidentirani stećci valja naglasiti da se u ovome prikazu ne će opisivati oblik stećaka i njihov sadržaj, nego samo abecednim redom današnje ime naselja, a u zagradi broj nekropola u dotičnome naselju te ukupan broj stećaka u njemu, prema evidenciji koju je načinio Anđelko Zelenika[430] jer je on, kako je sam naglasio, unatoč vjerojatnosti da nije evidentirao svaku nekropolu, ipak došao do novih spoznaja u usporedbi s ranijim istraživanjem koje je obavio Bešlagić.[431] Evo toga pregleda: Bila (1, 2[432]), Bilo Polje (2, 16), Bogdaši (2, 62), Čaprazlije (2, 47), Čelebić (4, 255), Čuklić (4, 225), Ćajić (3, 11), Dobro (5, 133), Drinova Međa (2, 18), Držanlije (1, 1), Golinjevo (4, 34), Grborezi (1, 86), Grepci (1, 53), Grgurići (1, 45), Gubin (1, 27), Kablići (1, 8), Komorani (2, 14), Kovačić (1, 3), Lipa (1, 3), Lištani (4, 132), Livno (1, 20), Lopatinac (1, 8), Lusnić (3, 11), Ljubunčić (3, 21), Miši (2, 163), Odžak (2, 14), Orguz (2, 3), Podgradina (3, 20), Podhum (2, 117), Potočani (4, 188), Priluka (3, 11), Prolog (1, 78), Provo (2, 35), Radanovci (2, 120), Rapovine (1, 17), Rešetarica (1, 19), Rujani (Donji 3, 93; Gornji 1, 2), Sajković (1, 30), Smričani (4, 57), Srđevići (3, 117), Strupnić (2, 141), Sturba (3, 65), Tribić (4, 90), Vidoši (4, 44), Vrbica (4, 70), Zabrišće (2, 13), Zagoričani (6, 62), Zastinje (1, 4), Žirović (2, 4).

I površnim pogledom na gornji prikaz mogu se prepoznati brojna i danas živuća naselja, što je jasan znak kontinuiteta i u predosmanskome razdoblju. Najviše nekropola evidentirano je u Dobrome i Zagoričanima, ukupno 5, odnosno 6. Stoga nije slučaj što ih i svi naši izvori upravo tako evidentiraju, s neznatnim varijacijama kada je riječ o jezičnim pravilima

[429] *Stećci – kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, str. 269-296 (dalje: Š. BEŠLAGIĆ, Stećci).

[430] Opširnije vidi: LKP, str. 89-99. Usp. i Š. BEŠLAGIĆ, Stećci, 277-284.

[431] Iako su oba istraživača više nego uspješno odradili prilično zahtijevan posao, ipak se u svemu ne nadopunjuju, a ponešto se i razlikuju. Tako se dogodilo da su neke nekropole koje je primjerice obišao Bešlagić nepotpunije u odnosu na Zeleniku, ali i to da je, recimo, Zelenika pri terenskome obilasku dvadesetak godina nakon Bešlagića zatekao manje stećaka negoli njegov prethodnik. Nadalje, Zelenika je u svome istraživanju uspio evidentirati, doduše ne mnogo, ali ipak nešto posve novih nekropola koje Bešlagić uopće ne spominje. Stoga sam u ovome prikazu rabio oba rada, ali tako da sam kombinacijom i jednoga i drugoga rabio najveći broj i stećaka i nekropola koje su obojica u svome radu prikazali!

[432] Prvi broj označava broj nekropola u naselju, a drugi ukupan broj stećaka!

pisanja (Dobra, Zagorječah, Sagoryczani), a zatim slijede sela: Čelebić, Čuklić, Golinjevo, Lištani, Potočani, Rujani, Smričani, Tribić, Vidoši i Vrbica po 4 nekropole, te Lusnić, Podgradina, Srđevići, Sturba po 3 i tako dalje. Istodobno i broj sačuvanih stećaka nedvojbeno potvrđuje poznato. Najbrojnije su nekropole u Čelebiću (255 stećaka) i Čukliću (225), a onda slijede nekropole u Dobrome, Lištanima, Mišima, Podhumu, Potočanima, Radanovcima, Strupniću i Srđevićima, s više od stotinu stećaka. Konačno, evo i onih s najmanje 50 sačuvanih stećaka: Bogdaši (62), Grborezi (86), Prolog (78), Rujani (95) te Smričani (57), Sturba (65), Tribić (90) i Zagoričani (62).

Vratimo li se sada na naše izvore, uočit ćemo isto. Oni jasno navode Dobro, Lištane, Rujane, Smričane, Tribić, a Golinjevo će se, iako se pod tim imenom prvi put pojavljuje istom 1585. godine,[433] bez problema prepoznati pod imenom Vučići, kako ga uostalom spominje najstariji defter iz 1469., doduše kao posve pusto selo! Na temelju izloženoga ostaje nam odgovoriti na pitanje što je sa selima koja ne spominju izvori, a u njima se očito živjelo. To su ponajprije Čelebić, Čuklić, Podhum, Radanovci, Vidoši i Vrbica. Prije nego odgovorimo na to pitanje, pogledajmo što nam kažu turski defteri.

Najstariji defter koji spominje ove krajeve jest *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469 godine*. Cjelovit prijevod ovoga deftera, čiji se izvornik pod brojem 0/76 čuva u Istanbulu, istom je nedavno objavio dr. Ahmed S. Aličić,[434] iako je sitne ispise iz ovoga deftera rabio za svoj rad *Geografski i historijski pregled*, odnosno *Porijeklo stanovništva* etnolog Mario Petrić u poznatome *Glasniku Zemaljskog muzeja* još davne 1961. godine.[435] U defteru dakle čitamo doslovno sljedeće: selo *Bužani*, pripada Livnu, pusto; selo *Vučević*, pripada Livnu, pusto; selo *Miši*, pripada Livnu, pusto; selo *Rešetar*, pripada Livnu, pusto; selo *Karačijt*, pripada Livnu, pusto; selo *Oražani*, pripada Livnu, pusto; selo *Banić*, pripada Livnu, pusto; selo *Podhum*, pripada Livnu, pusto; selo *Rakovica*, pripada Livnu, pusto; selo *Črčina*, pripada Livnu, pusto; selo *Šušnić*, pripada Livnu, pusto; selo *Bila*, pripada Livnu, pusto; selo *Orla*, pripada Livnu, pusto; selo *Zabrleva*, pripada Livnu, pusto.

Iz ovoga prvorazrednoga turskog izvora jasno doznajemo da je područje koje je pod Osmanlijama posve pusto, ali i to da su svi nabrojani toponimi, iako pusti, zapravo sela koja su prije turskih provala živjela punim plućima, ali su, na žalost, i netom ugašena. No jedna rečenica iz ovoga dokumenta posebno upada u oči. Naime turska je administracija jasno naglasila da su sva ova sela *timar Pave sina Grgureva*, i da *čuvaju tvrđavu zvanu Hum u* ***nahiji Hlivno***.[436] Tako se livanjski kraj našao u rukama novih gospodara koji su polako ali sigurno uspostavljali svoju upravu. Barem na papiru. Rabe pojam *nahija Hlivno* iako je golemi dio njezina stvarnoga opsega izvan njihove kontrole. No bio je to jasan znak što su krajnje namjere „novih gospodara". Cilj je bio ovladati cijelim područjem starodrevne župe(anij)e Hlivno i trajno je uključiti u novi poredak.

Gotovo se istovjetni podatci nalaze i u defter iz 1528. – 1530.[437] Između ostalog, ondje čitamo i ovo: *Nahija Ihlivna pripada Saromišu*. I dalje: *Nahija Saromiše timar Kartallu Džafera; Mezra Pavornica sa Donjim i Gornjim Stubištem u ruci Divane Džafera spahije, pripada Saromišu sa 10 kršćanskih kuća i prihodom od 717 akči*. Ovih nekoliko rečenica, osim što donosi mnoštvo proturječnih informacija, ipak

[433] TD br. 622. Ondje stoji doslovno ovo: „Selo *Golinjevo* u blizini sela *Vučići*. Sastoji se od 2 čifluka koje drži: Nuh sin Kurd-age, i Sulejman sin Hasan-age, sinovi Jaralije. Ne plaćaju resm-i čift."
[434] TD br. 76.
[435] Opširnije: Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (E) NS, sv. XV-XVI/1960-1961, Sarajevo 1961, str. 3-336.
[436] TD br. 76 za 1468/69, str. 195.
[437] TD br. 157.

dokazuje da se osmanska administracija kolebala glede statusa nekadašnje goleme Hlivanjske županije. Nemirne prilike na Krajini i nedovršena osvajanja, iako su okolna polja, planinske kotline i prodolja već bila dio Bosanskoga sandžaka, doveli su do toga da administracija još nije posve zavela osmansko uređenje. Stoga je Livno čas dio nahije saromiševske, čas samostalna nahija, uostalom kao i sama nahija Saromiševo. Dokaz je tomu i sljedeći navod iz spomenutoga izvora. Popisivač spominje *čifluk Divane Džafera sina Mustafe i derviša Hasana sina Alije, pripada Hlivnu! To su mezre Badarica i Gornje i Donje Stubište koje vežu za Saromiše*.[438]

Kako bilo, jedno je ipak sigurno. Unatoč prilično konfuznim informacijama koje u prvi mah pruža ovaj defter – vjerojatno i zato što nije cjelovito preveden – ipak je posve pouzdan glede imena sela koja su u sastavu Livanjske nahije. Idemo ih identificirati onim redom kojim su u prijevodu došli do nas.[439] *Selo Isturbić*,[440] *mezra Prolog i Ozkos*;[441] *Vrila*; *mezra Lipje*[442] i *Bašta* (ili Baština?); *selo Novosel*; *selo Urgos*;[443] *selo Gorica*; *selo Bitelić*; *mezra Kovačić*; *mezra Dobro*; *mezra Rujan Vrbik*; *selo Čuklić*; *selo Donja Vas*; *selo Guber*; *selo Kabličan*; *selo Lištan*; *selo Miši*; *selo Osićani*; *selo Priluka*; *selo Radulište*; *selo Radunići*; *selo Vrde*; *selo Ravne i Lužan*; *selo Smričani*; *selo Srđevići*; *selo Vladavići*; *selo Vraž Rale*; *selo Zabrist* i *selo Zagoričani*…

Nešto je drukčije stanje s nahijom *Saromiše*. Ondje je evidentirano samo pet naselja, od kojih je jedno podijeljeno na Gornje i Donje – mezra Javrić (?) s Gornjim i Donjim Liskovištem – te Sajkovići i Lusnić.[444] Prava je šteta što nemamo više podataka iz ovoga deftera. Međutim i sama identifikacija toponima otkriva mnogo više nego se to u prvi mah čini. Iako dakle nepotpun, ovaj defter govori o jednoj zanimljivoj pojavi – o suodnosu selo – mezra. Prema osmanskoj administraciji *selo* je područje s jasno određenim granicama, čije se stanovništvo bavi ponajprije zemljoradnjom, dakle stanovništvo je rajinsko, dok pojam *mezra* označuje područje koje je *nekoć* bilo vrlo razvijeno selo, ali je sada u fazi rekolonizacije. Nju će obaviti ili potpuno novo stanovništvo („vlasi“ iz unutrašnjosti) ili – što je, čini se, ovdje slučaj – starosjedioci koji su na poziv da se vrate „svojim starim baštinama“ to učinili. Slučaj *nepromijenjenih* imena toponima to jasno dokazuje. Takve *mezre*, koje će postati nova (stara) sela, jesu: Prolog, Orguz, Lipa, Kovačić, Dobro, Rujan(i)!

I dok je posve razumljiva velika naseljenost *nahije (H)livanjske*, dotle iznenađuje vrlo mala naseljenost, gotovo polupustoš, Saromiške nahije. Tek je nekoliko toponima, a od njih samo *Sajković(i)* baštini predosmansko ime. Dvadeset godina poslije, naime u popisu iz 1550. godine,[445] imamo potpuniju sliku. Livanjski je kraj razdijeljen na tri samostalne nahije u kojima je zavedeno timarsko-spahijsko uređenje, i to tako da je nahija Hlivno „razbijena“ na osam velikih timara (zijameta), sarumiševska na pet, a sav je teritorij u poreznome smislu *has* sandžakbega kliškoga![446]

Slijedimo sada sadržaj i toga deftera. Nakon što je opširno popisan *gradsko* područje, ubilježeni svi porezni obveznici i njihova zanimanja, slijede naselja čiji su porezni obveznici plaćali filuriju. To su „vlasi“. Oni su evidentirani u *selima*: *Čobranić*, zatim Smrčani,

[438] TD br. 157

[439] Za prijevod i ispise iz ovoga deftera zahvalnost dugujem dr. Aladinu Husiću, znanstvenomu suradniku u Orijentalnome institutu iz Sarajeva.

[440] „Ili Strbić, ili Išturbić“, kako to prevoditelj sugerira u svome prijevodu. U PETRIĆA je ovaj toponim identificiran kao *Istržinić* (GZM sv. 16, str. 33).

[441] Evidentno je riječ o Prologu i Orguzu.

[442] Lipa.

[443] Orguz.

[444] Kako je očito pogrješno iščitan toponim Lušić (ili Lunik prema prevoditeljovoj sugestiji).

[445] TD br. 284, str. 55-69, 109-112, 143-162, 385-391.

[446] Treći dio činila je *nahija Buško blato*, ali je ona potpadala pod Hercegovački sandžak, kako će se vidjeti u daljnjem izlaganju.

Lučnić (pola sela!), Priluka, Kablićan, Velja Vas, Studva, Zagoričani, Dobro, Trebić, Srđević, Grborezi, Guber,[447] Črpetić (Crepetić), Miši, Radošić, Suhač, Didova Glavica, Zabrist, Vučić, Podhum i Potočani, dok su *mezre* pripisane toponimima Radošić (Vrde i Milošić), Žabjak, Suhač(a), Grnica, Zagoričani, Šošić,[448] Prespa, Osućan i Prvotić. Usporedimo li ove toponime s onima iz najstarijega deftera (1468./69.), pruža nam se izvrstan dokaz o kontinuitetu gotovo svih sela koje spominje čuvena darovnica iz 1400. godine, barem onih u *nahiji (H)livno* u užemu smislu.

Malo je drukčije stanje nahije *Saromiševo*. No prije nego prijeđemo u ovu nahiju, najprije ćemo prikazati sve toponime i imena sela koje navode spomenuti izvori držeći se krajnjega rezultata nastaloga na defteru iz 1585. godine zbog istovjetnosti, jer tek od te godine imamo potpune podatke za sve tri nahije. Samo tako možemo upotpuniti cjelovitu sliku starodrevne (H)livanjske žup(anij)e koju su Osmanlije podčinili svojoj vlasti u okviru timarsko-spahijskoga poretka, „u liv'i Klis i Hersek, ejaleta Bosanskog".

Prvi detaljan popis goleme većine današnjih livanjskih sela, naselja i toponima nedvojbeno možemo iščitati iz Opširnoga deftera Kliškog sandžaka iz 1550.[449] U njemu se na nekoliko mjesta vrlo precizno opisuje livanjski kraj i život ljudi koji su u to doba nastanjivali „lijepu i prostranu ravninu, zatvorenu od vrletnih snijegom prekrivenih planina", kako je zapisao mletački diplomat Catarino Zeno kada je u srpnju iste godine prošao ovim krajem.[450] S obzirom da defter na prvome mjestu najprije opisuje grad Livno i njegove mahale, a kako smo to već obradili na drugome mjestu, odmah ćemo prijeći na prikaz sela, i to tako što ćemo najprije donijeti povijesno gradivo, a zatim ćemo nastojati barem donekle ući u široke i do sada nepoznate vidike koje nam ono pruža. Usporedo s imenima sela što ih donosi ovaj defter, radi cjelovitosti, a i zbog toga što se neka prvi put pojavljuju istom u kasnijim defterima, prikazivat ćemo i imena sela prema dosad neobjavljenim defterima iz 1574. i 1604., s posebnim naglaskom na onaj iz 1585. godine.

*

Selo *Čobranić* prvo je selo iz popisa livanjskih toponima (1550.), čije ime neodoljivo podsjeća na starohrvatski livanjski rod Čubranića ili, još preciznije, Ciprijanića, inače predaka glasovitih Berislavića.[451] Uostalom, činjenica da su „spomenuti kršćani dobili izdvojeni dio zemljišta iz sela Gorice i sada se ono smatra posebnim selom", očito po stanovnicima tako nazvano, nešto kazuje.[452] Ipak, zbog nedostatka prostora za širu raspravu ovom ćemo se konstatacijom zasad zadovoljiti. Već sljedeći defter, onaj iz 1574., ovo selo naziva *Slatina Gorica*, što zapravo znači *Slatka Gorica*, kako to izričito preciziraju defteri iz 1585., odnosno 1604. godine. Dakle riječ je o vrlo širokome području Brine[453] na kojemu je niknuo današnji Franje-

[447] U defteru iz 1550. godine doslovno piše: „Selo Guber drugim imenom Baština Galop" (TD br. 284, str. 66).
[448] Očito je riječ o toponimu Šušn(j)ić, kako ga defter iz 1468./69. zapisuje.
[449] TD br. 284 (publiciran 2007. godine).
[450] Petar MATKOVIĆ, *Putovanja po Balkanskom poluotoku 16. vieka*, Rad JAZU, br. 62, Zagreb 1882, str. 90, bilješka br. 6 (dalje: P. MATKOVIĆ, Putovanja, Rad JAZU, br. 62).
[451] Zanimljivo je da spomenuti defter navodi ime „Berisav u selu Čobranić". Inače to ime nisam uspio pronaći nigdje više u cijelome defteru osim u Livnu?! Isto je i s imenom *Dobrila*. I ovo ime donosi defter samo u Livnu. Naravno, ovime nije niti moguće pokušati, sve kad bi se i htjelo, povezivati srednjovjekovnoga „comes Dobrili de Cleunensis" kojega spominje darovnica hrvatskoga kralja Zvonimira, no želi se ukazati na pojavnost koja svakako nije zanemariva.
[452] TD br. 284, str. 63.
[453] Jedan zanimljiv upis koji donosi defter iz 1528.-30., a potvrđuje defter iz 1550. navodi, čini se, *Brinu*, doduše u nešto izmijenjenu obliku. Tekst glasi: „Osim spomenute mezre i osim zemljišta koja su vezana za mukatu i osim zemalja koje posjeduju filurdžije, tj. od putnog prijelaza koji put vodi do šehera i koji dopire do rijeke *Brinje* i do izvora i pravo dolje tj. što dopire do prijelaza i osim mezri po imenu Podlaz i Cincar i pusta zemljišta koja se ponovno vežu za Podlaz i Cincar, upisane su posadnicima tvrđave i stanovnicima varoši kao sijališta koja siju i žanju i

vački samostan „Gorica“. I dok je 1550. godine u ovome selu evidentirana 21 kršćanska obitelj (od čega samo dvije „poturica“), dotle su 1585. godine sve kuće muslimanske, njih ukupno 16.

Veliko predgrađe današnjega grada Livna iz smjera juga, oblikovano oko istoimene plavne rijeke *Žabljak*, godine 1550. upisano je kao *mezra* **Žabjak**, na kojoj žive samo 3 kuće „vlaha nevjernika“. Godine 1574. *Žab(l)jak* je u statusu sela, no samo s jednom kršćanskom kućom („baština Vukoja sina Vukića“), ali i 9 muslimanskih, čiji se stanovnici, između ostaloga, bave ribolovom „na rijeci Žabljak i Bistrica, Studva, Izvoru i Suhači do granice potoka Priluka koji protiče u blizini“, kako navodi defter iz 1585.[454]

Ovaj nam podatak govori i o jednoj nepoznanici, a to je „potok Priluka“ koji protječe u blizini. Nedvojbeno će po ovome hidronimu današnje selo Priluka dobiti svoje ime, a taj „potok“, skupivši svu vodu iz Bistrice, Žabljaka i Sturbe, upravo će je pod Prilukom odnijeti do proloških ponora kao Plovuća![455] I doista, defter iz 1550. godine spominje ***selo Priluka*** koje je „stalno u rukama nevjernika filurdžija“. Njih je prema tome defteru evidentirano tek dvije obitelji, no ono što iznenađuje jest podatak da jednu obitelj čini „Pirija sin Ivanov“, a drugu neki spahija Hasan, koji je prema odredbi skardinskoga kadije dobio zemlju nekoga Pavla, sina Markova.[456] Takav pristup „novih gospodara“ očito je urodio plodom, tako da već 1574. godine u ovome selu više nema „nevjernika“, kako to potvrđuje i defter iz 1585. koji je evidentirao samo 6 muslimanskih kuća.[457] Tek će defter iz 1604. godine zapisati kako je neki spahija Ibrahim na svoj čifluk doveo dvije kršćanske obitelji koje su, uz jednu muslimansku, plaćale svom spahiji pristojbe u iznosu od 350 akčā.

Idući dalje na zapad sjevernim obodom polja, nižu se sela koja su pripadala nahiji Hlivno. To su današnja sela *Prisap, Žirović, Ljubunčić i Lusnić*, odnosno *Kablići, Suhača i Zastinje*. Dosadašnja dokazivanja pojednih autora o tome kako su sela Strupnić i Kovačić pripadala ovoj nahiji nemaju uporište u izvorima, kako ćemo vidjeti poslije. Ali krenimo redom. Prvo selo od grada Livna, a današnje njegovo zapadno predgrađe, jest selo Zastinje. Ne znamo točno kada je i kako dobilo ovo ime, ali njegov zemljopisni smještaj, gledano iz grada Livna, vrlo mu je vjerojatno odredio ime. Naime toponim se nalazi „iza stina“ (*za stinama* kako bi se i danas reklo jezikom ovdašnjih ljudi) velike kamene litice Bašajkovca, iz čije utrobe kulja jedno od nekoliko snažnih vrela moćne rijeke Bistrice, koja se na ovome mjestu naziva Duman.

Zastinje se prvi put u našim izvorima spominje u defteru iz 1574. godine kao „selo *Zastinje* drugim imenom *Smudin*“.[458] U njemu su godine 1585. živjele 4 kršćanske obitelji, od kojih je jedna bila *udovička*, i čak 14 muslimanskih. Nema sumnje da je i „zemin Sedlarić“, kako navode onodobni izvori, dio sela Zastinja, a tu svakako negdje treba tražiti i toponim Rasje, kako zapisuje defter iz 1604. godine, u kojemu se nalazi još jedna vrlo zanimljiva bilješka: „Zemin crkve Sveti Ivan, u vrijeme popisa je na osnovu starog deftera upisan na tabaka[459] Ramadana, sina Širije“.[460] Iz ovoga se dakle jasno vidi da se Zastinje protezalo odmah na desnoj obali rijeke Bistrice i teklo njezinim koritom posve do granice s obližnjim selom Suhačom, koje mu se nadovezuje dalje na zapad. Ovo potvrđuju i stare livanjske

plaćaju ušur i salariju“ (TD br. 157). Slično je i u defteru br. 284 za 1550. godinu: „Na prostoru od prijelaza *Bekije*, na putu koji ide u grad pa do mjesta gdje se dolazi do rijeke *Brzne*…“ (str. 62).

[454] TD br. 622.

[455] Defter iz 1574. spominje toponim *Polućje u blizini sela Prosine* (Prispa), što bi moglo upućivati na vezu s današnjom Plovućom.

[456] TD br. 284, str. 64.

[457] Spomenimo ovdje i toponim „Izdranov Dolac“ koji kao veliko „ispasište na Koricini“ u okviru sela Priluke spominje defter iz 1574. godine (TD br. 533).

[458] Karye-i *Zastinje* nam-i diger *Smudin* (TD br. 533).

[459] Tabak je *štavljač kože* pa otud i današnje prezime Tabak u livanjskome kraju!

[460] TD br. 475.

matice u koje upisivači bilježe „cis flumen Bistricza“, kada upisuju stanovnike ovoga dijela tadašnje livanjske župe Donjega polja.[461] Tako sada sigurno znamo i da se današnje arheološko nalazište prvoga franjevačkog samostana „sv. Ivana Krstitelja“ tada nalazilo – u Zastinju.

Selo ***Suhača***, na čijem su starome groblju pokopani roditelji glasovitoga fra Lovre Karaule (1800. – 1875.), već je spomenuto u defteru iz 1528.-30., doduše u dvama istovjetnim dijelovima – jedan se odnosio na selo, a drugi na mezru. Taj podatak o mezri, precizira i defter iz 1550. godine. Ondje se kaže: „mezra Suhač drugog imena Košorić“,[462] a to isto govori i defter iz 1574. godine. Međutim već sljedeći defter napušta to „drugo ime“ i evidentira samo *Selo Suhaču* u kojemu su živjele 4 kršćanske i 3 muslimanske obitelji, da bi se taj broj u defteru iz 1604. godine gotovo udvostručio – 7 kršćanskih i 8 muslimanskih obitelji. Izvan je svake sumnje da bi se među ovim obiteljima mogli pronaći pretci buduće evidentno starosjedilačke obitelji Kosor(ić) koju će ovdje zateći biskup Bogdanović 1768. godine.[463]

Put nas dalje vodi do staroga sela **Kablići**, danas kao i prije nekoliko stoljeća podijeljenoga na Velike i Male. Vidjeli smo već što kaže darovnica kralja Ostoje iz 1400. godine. Osmanski ga pak defteri zapisuju kao *selo Kablićan*, odnosno *Kiselćan*, kako piše u onome iz 1574. godine. No sve je došlo na svoje mjesto u sljedećim popisima. U selu Kablići(ma) godine 1585. evidentirano je 7 muslimanskih kuća i čak 18 kršćanskih. Znak je to iznimno jakoga kontinuiteta i bez sumnje starosjedilačkoga stanovništva, kako se može iščitati iz imena baština (npr. baština Jurina u ruci Mihovila, sina Stipana; baština Berisava, sina Šimuna; baština Matije, sina Grgureva itd.) među kojima se posebno ističe ona „Marjana sina Bartola“.[464] Prema ovome bi se upisu mogli također potražiti korijeni današnjega prezimena Marijan(ović), koje u Kablićima godine 1768. zatječe biskup Bogdanović kao najbrojniju katoličku obitelj s ukupno 14 članova.[465]

Prelazimo dalje gorovitim i plodnim stranama već obrađenoga sela Priluke i pokušavamo pronaći preostale toponime. Prvi je među njima *mezra* ***Prespa*** u kojoj bez svake sumnje prepoznajemo današnje istoimeno *selo Prisap*.[466] To su, kako defter iz 1550. godine kaže, „zemlje vlaha koji plaćaju filuriju“.[467] Ne znamo je li i „selo Prosine“, koje se spominje u defteru iz 1574. godine, čiji su stanovnici plaćali pristojbe što su iznosile više od 2400 akčā, zapravo selo Prisap, ali je vrlo vjerojatno s obzirom da defter iz 1585. godine kaže da se *selo Prisap* sastoji od 7 dijelova na kojima živi 9 muslimanskih i samo jedna kršćanska obitelj koje plaćaju nešto više od 2.000 akčā poreza.

Između Prispa i Žirovića leži malo selo Ploča koje defteri ne spominju (ili možda spominju, no ne uspijevam mu ući u trag!), a onda dolazi selo **Žirović** koje je pod tim imenom jasno zapisano u defteru iz 1585. godine. U *selu* su evidentirane samo 4 muslimanske obitelji od kojih je svaka obrađivala po jedan čifluk svoga spahije (Uruveta, Omera, Bešira, koji je k tomu bio i nekakav ćehaja, i Kurda).[468] Vrlo vjerojatno u toponimu *Rižević*, koji spominje

[461] Vidi matice umrlih Donjeg polja 1797. – 1824.; također i: T. PERKOVIĆ, LKP, knj. 1, str. 132 i sl.
[462] Ne znamo ima li s ovim kakve veze navod iz deftera za godinu 1550. koji kaže: „Čifluk Širije, sina Ahmedova, spahije Ejnehana i Osmana, sina Jusufova. To je zemlja poznata po imenu **Koščić i baština Cvetkovića**, pripada Livnu“ (TD br. 284, str. 158). To spominjem stoga što je zanimljiv izraz *baština Cvetković*. Zapravo mislim da je ovaj *ekavski* oblik imena u čisto ikavskome kraju pogrješka novovjekih prevoditelja deftera jer ovaj Cvetković prije će biti Cvitković, a namjera mi je uputiti istraživanje na vezu s onim „Cvitimir iz Kablić“? (I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, knj. II, str. 37).
[463] D. MANDIĆ, Chroati catholici, str. 142.
[464] TD br. 533 i TD br. 622.
[465] D. MANDIĆ, Chroati catholici, str. 142.
[466] Današnje katoličko groblje iznad sela nosi ime *Grepci*, a to je očito sinonim za Prisap koji spominje darovnica iz 1400. godine (I. KUKULJEVIĆ, Arkiv, knj. II, str. 37).
[467] TD br. 284, str. 67.
[468] TD br. 622.

defter iz 1550. godine kao *mezru*, treba prepoznati Žirević, tj. Žirović.[469]

Žiroviću dalje na zapad, gotovo zasebno uvučeno u utrobu moćne planine Golije, smjestilo se selo **Ljubunčić**, čija mi je onomastika donijela najviše glavobolje. Kako je međutim uvriježeno svako počinjanje bilo kakve priče o ovome selu tvrdnjom da mu je ime dala ugledna obitelj Ljubunčić, navlastito begovska, krenuo sam njezinim tragom tražiti odgovor na ovo prilično zamršeno toponomastičko pitanje. Već je na početku ove studije nešto rečeno o Ljubunčićima. Vidjeli smo da su još prije turskih provala na ova područja Ljubunčići igrali prilično važnu ulogu. Konačno, zbog takva svoga statusa uskoro će biti uključeni i u osvajačke planove „novih gospodara" koji će im dodijeliti visok čin u vojnoj strukturi krajiške vojske. Nosit će titulu aga. Jedan među njima (Hamza) bit će graditelj i cijele gradske četvrti staroga Livna (mahala Hamze Ljubunčića), a također i vjerske bogomolje (mesdžida) koja će doskora biti pretvorena u džamiju (današnja *Balaguša*).

S tim u svezi zanimljiv je podatak iz defetra za godinu 1585.: „Selo Čehovići, pripada Livnu, sastoji se od 3 čifluka, i to: čifluk Hasan-age, zaima, sina Bali-age Ljubunčića, plaća resm-i filuriju, hajmane i otlak. Jedna muslimanska kuća, plaća 200 akči filurije. Čifluk Muse spahije, sina Bali-age Ljubunčića, plaća filuriju i hajmane, jedna muslimanska kuća, 200 akči filurije i hajmane, i čifluk Ibrahima i ostale braće, sinova Bali-age Ljubunčića, plaća filuriju, otlak i hajmane. Jedna muslimanska kuća, 200 akči."[470] Dakle prema ovome upisu, ali i spoznaji da su Ljubunčići „dali ime istoimenom selu", može se zaključiti kako je staro ime *sela* Ljubunčića ovo *selo Čehovići* koje, zavirimo li u darovnicu iz 1400. godine, možemo prepoznati u imenu Čihoviće, što je opet jasan dokaz kontinuiteta naselja, ali i prvi znak postojanja njegovih novih stanovnika – muslimana koji su tu nastanjeni, pomiješani s „vlasima stočarima" (haymane) koji su krstarili prostranstvima moćne i pašom bogate planine Golije.

Posljednje selo *nahije Hlivna*, u ovome nizu sela smještenih na sjevernome rubu Livanjskoga polja, prema defterima jest selo ***Lusnić***. O točnome razmeđu ove nahije sa susjednom nahijom *Saromiše* bit će više riječi pri opisu te nahije. Već smo vidjeli da ga defter iz 1528.-30. prepoznaje kao selo, a tako ga registriraju i svi naši defteri, s ponešto izmijenjenim imenom (npr. Lučnić, 1550., pa Lučnići 1585., odnosno Lučić 1604., a vjerojatno u toponimu „Bučić" kako ga zapisuje defter iz 1574. treba prepoznati Lusnić). I dok iste godine u njemu stanuju 23 kršćanske obitelji s primićurom Nikolom Milančićem na čelu,[471] i tek jedna muslimanska, dotle defter iz 1550. godine bilježi znatan pad broja kršćanskoga stanovništva (u selu živi 13 kršćanskih obitelji) kojega će do godine 1585. posve nestati. U selu su upisane samo muslimanske obitelji, i to čak njih 30, što je ovo selo svrstavalo među najbrojnija onodobna livanjska sela s muslimanskim stanovništvom.

Slično je stanje i na južnome dijelu Polja. Sela nastala na pitomim obroncima planine Dinare i Kamešnice, od kojih su neka osvojena već na početku turske najezde – današnja sela župe Podhum – jasno govore o toponomastičkome kontinuitetu, ali i iznimno jakoj rekolonizaciji. To se osobito odnosi na ona sela koja su bila opustošena pri turskim provalama, a onda se polagano kultivirala, što je u defterima naznačeno pojmovima mezra i zemin, da bi nekako od sredine XVI. stoljeća izrasla u prava sela kakvim ih prepoznajemo i danas. Dakle ravnom crtom na jug, povučenom od sela Lusnića prema Ličtanima, otprilike kuda ide današnja asfaltna cesta između ovih dvaju sela, završavala je nahija Hlivno i započinjala nahija Saromiše, koja je selima Strupnić na sjeveru i Rujanima

[469] TD br. 284, str. 151.
[470] TD br. 622.
[471] M. PETRIĆ, Porijeklo, GZM sv. 15-16, str. 33.

na jugu započinjala svoj niz, o čemu će više govora biti u nastavku. Kako je već rečeno, selo **Lištani** posljednje su selo livanjske nahije kojim je ona završavala na svojoj jugozapadnoj strani. Lištani su bili najveće selo s kršćanskim stanovništvom u Livanjskoj nahiji koje je svoj demografski vrhunac doživjelo 1585. godine kada su evidentirane ukupno 23 kršćanske obitelji i samo dvije muslimanske, očito naseljene tih godina jer prema prijašnjim defterima muslimana u Lištanima nije bilo.[472]

Dalje na istok, prema današnjemu Buškom jezeru, stere se maleno selo **Odžak** u kojemu su čuveni Atlagići još početkom XVII. stoljeća[473] imali svoje kuće i „odžake". Nisam nedvojbeno uspio ući u trag prijašnjemu nazivu ovoga sela. Ni jedan defter ne bilježi toponim s takvim imenom. Naprotiv. Zbrci su pridonijeli upisi u kojima su Atlagići imali svoje čifluke razbacane kojekuda po nekim ovdašnjim selima. Tako ih susrećemo u „dijelu sela Lištana", ali i u Žabljaku gdje na istoimenoj rijeci posjeduju dva velika mlina. Međutim jedan upis posebno plijeni pozornost. Donosi ga defter iz 1585. godine. Ondje stoji: „Selo **Vladavići**, čifluk Atli-age, zaima." Uzmemo li da je ovaj Atli-aga jedan od predaka današnjih Atlagića, možda čak i sâm Kružićev egzekutor, onda nema sumnje da je u selu Vladaviću sagradio svoje „odžake" po kojima će selo dobiti današnje ime, a zabaciti staro koje doduše ne spominju raniji izvori, na temelju čega bi se onda mogao izvući zaključak o vremenu njegova postanka, ali i nestanka. Zasigurno nakon 1604. jer ga pod imenom Vladević susrećemo te godine, također kao „čifluk Atli-age, zaima".[474] I jedan i drugi defter tu su evidentirali tek po dvije muslimanske obitelji. Kršćana nije bilo.

Tik uz identificirani toponim Odžak smješteno je selo **Ćajić**. Također mu nisam uspio pronaći trag u našim izvorima, ali konstatacija staroga kupreškoga fratra fra Grge Lozića na službi u livanjskome kraju sredinom XIX. stoljeća, koju je ostavio u svojim *Bilješkama*,[475] mogla bi biti od pomoći pri rješavanju ove nepoznanice. Lozić naime kaže da su Ćaić i Odžak blizu sela, „man jedno selo, a starinom su se zvala oba seoceta Vir. Ćaić se zvao jedan kraj sela jere je Atlagić svom *ćahi* [ćehaji, nap. T. P.] kraj sebe poklonio, a ostalo selo zazvalo se Odžak zato zašto je ondje svoje odžake, i kulu sazido iliti dvore…" Već smo identificirali selo Odžak pa prema tome Vir ne bismo mogli poistovjetiti s njime, no zato bismo Ćajić zasigurno mogli.[476]

Vrijedni i marljivi fra Grgo ni slutio nije da je njegov *Vir*, napisan ikavskim izgovorom u značenju vrelo, izvor vode, nehotice dao i rješenje ove naše nepoznanice. I to zahvaljujući prof. Manđeralu koji je, i ne sluteći, u maloj bilješci u kojoj protresa Lozićeve *Bilješke*, donio i ovo: „Zanimljiva je predaja kako su Atlagići postali od Popovića. Sačuvana je u pjesmi koju smo zabilježili od pok. Janje Podrug, (rođ. 1901) u obitelji Kelava u Lištanima. Zapamtila ju je kao djevojčica od svojih starih."[477] Iako u pjesmi nisam uspio pronaći niti jednu poveznicu koja bi to dokazala, što je čudno, defter iz 1585. godine otkriva nešto vrlo zanimljivo, a onaj iz 1604. godine to i potvrđuje. „Selo Vrilo i mezra Popović, pripadaju Livnu", a njihovi posjednici sve odreda *ćehaje*: Hasan-ćehaja sin Jusufa, Arslan-ćehaja, Ali-ćehaja, koji je, kupivši *zemin* s „donje strane studenog ponora", više nego jasno odgovorio na pitanje onomastike sela Ćajića što se proteže s drugu stranu Prološkoga ponora. Koji je pak „Atlagića ćehaja" imao čast dobiti u posjed ovo selo, u ovome trenutku, na žalost, ne mogu odgovoriti, ali to i nije toliko ni važno. A nije važno ni kada je

[472] TD br. 622.
[473] H. ŠABANOVIĆ, Čelebijin putopis, str. 142, bilješka br. 92.
[474] TD br. 475.
[475] S. MANĐERALO, Lozićeve bilješke, str. 65.
[476] Lozić u maticama zapisuje da je samo Ćajić drugi naziv za Vir. Npr. u matici umrlih: „Ćeaići sive pagus Vir antiquis" (T. PERKOVIĆ, LKP, knj. 1, str. 191).
[477] S. MANĐERALO, Lozićeve bilješke, str. 65, bilješka br. 101.

točno *mezra* **Prolog** postala selom, no činjenica kako ovaj toponim najprije donosi defter iz 1528.-30., a onda redom i svi ostali govori o njegovu kontinuitetu. Bilo kako bilo, u Prologu je 1585. godine evidentirao 28 muslimanskih kuća i tek 2 kršćanske.[478]

Nešto je drukčije s imenima obližnjih sela **Orguz i Tribić**. Već smo vidjeli kako je riječ o vrlo starim selima (još od 1400. godine) pa njihovo postojanje nije moglo biti ugašeno niti dolaskom „novih gospodara". Štoviše. Vrlo velika naseljenost ovih sela uvjetovala je njihovu podjelu na Gornji i Donji, kako navodi defter iz 1574. godine.[479] I dok je te godine u oba Orguza evidentirano 14 muslimanskih obitelji, dotle u oba Tribića živi 8 muslimanskih i 10 kršćanskih obitelji, a njihova imena opet pokazuju simboliku starosjedilačkoga stanovništva (Niko; Petar, sin Matijašev; Ivan, sin Matijašev; Blaž, sin Jakovljev…). Desetak godina poslije stanje se stubokom mijenja, i to s obzirom na broj muslimanskih obitelji. U obama selima (Gornji i Donji Orguz) evidentirana je 21 kuća, a tu su sad i dvije kršćanske, dok u Tribiću živi 21 muslimanska obitelj, a kršćani su ostali na 10, kao i u prethodnome popisu.

Dalje na istok prema selu Čukliću nadovezuje se selo Ćosanlije koje je nekako niknulo u polju najbliže riječici Opačici, koja je danas uređena velikim i dugim kanalom kojim se skupljaju goleme slijevne vode što plave Livanjsko polje. Međutim tomu toponimu nisam ušao u trag u svim defterima iako sam uložio silan trud ne bih li ga identificirao. Čak ni brojne kombinacije i mogućnosti nisu dale opipljivijega rezultata pa nam zasad ostaje preskočiti ovo selo i slijediti trag prema obližnjemu Čukliću, koje defter iz 1585. godine, kao uostalom i onaj iz 1528.-30., jasno zapisuje imenom „selo **Čuklići**" u kojemu je evidentirano 7 muslimanskih obitelji, kao i u nedalekoj **Lipi** koja se u defterima navodi isključivo kao *selo*. U Lipi su godine 1585. evidentirane samo muslimanske obitelji (8 kuća).

Ovim opisom sela smještenih ispod planine završavamo identifikaciju toponima prema osmanskim defterima. Slijedi traganje za toponimima najnaseljenijega dijela Hlivanjske nahije, a to su sela središnjega dijela Livanjskoga polja okupljena oko pitomoga platoa Tribnja i plodnih obronaka planine Tušnice i obala rijeke Sturbe oko koje su se načičkala brojna današnja sela. A tako je bilo i u doba o kojemu pišemo. S obzirom da smo neka od tih sela prethodno već obradili, ovdje ćemo samo kratko navesti njihova izvorna imena prema defteru iz 1585. godine, a onda, gdje to bude potrebno, u zagradi sadašnja, s brojem stanovnika po vjerskome sastavu, što će biti označeno velikim slovom M (muslimani), odnosno K (kršćani).

Selo Podhum (30M, 6K); *selo Vrežralje*[480] (Vržerale, 43M, 1K); *selo Mišanj* (Miši, 6M, 19K); *selo Vučići* (dio Golinjeva, 26M, 3K); *selo Golinovo* (Golinjevo, 2M); *selo Grgurići* (49M, 4K); *selo Srđevići*[481] (11M, 10K); *selo Karačić*[482] (2M); *selo Bila*[483] (21M), *selo Zabrist* (Zabrišće, 7M). Dakle nepuno stoljeće nakon turske najezde na ova područja gotovo sva sela koja defter iz 1468./69. spominje kao pusta u međuvremenu su potpuno obnovljena i dobro naseljena. Strategija novih vlasti da se povlasticama pridobije „novo stanovništvo" očito je urodila plodom i više od očekivanoga. Muslimana je na ovome malom području zamalo 200 obitelji, a kršćana pet puta manje, tek nešto više od 40 (43). U tako sigurnome „zaleđu" vlasti su mirno mogle nastaviti svoje planove gospodarskoga jačanja Livna i njemu bližih sela i naselja

[478] TD br. 622.
[479] TD br. 533.
[480] Selo je prikazano s mezrama Babići, Krastava i Zabrđe!
[481] Selo je prikazano s toponimom Šušnjić, a posebno od sela „Budimlići", koji su danas sastavni dijelovi ovoga starodrevnog sela.
[482] Prema defteru iz 1574. godine jer se kasnije ne spominje zasebno u defterima, što bi značilo da je pripojeno selu Biloj i da se tako prepoznaje do danas.
[483] U defteru doslovno piše: „selo Bila, Stojmire i Kučomir", a u onome iz 1604. godine: „selo Bila i Stojčevo i Kočoper". Bližu identifikaciju zasad nisam uspio utvrditi.

kojih, kako naši izvori svjedoče, nije bilo ništa manje negoli ih je danas. Pa ipak, nekim selima, unatoč trudu, ni do danas nismo uspjeli nedvojbeno utvrditi identitet iako njihov prateći sadržaj zapisan u defterima – „na rijeci… u blizini rijeke… mlinovi na rijeci… u rukama stanovnika spomenutog sela" – barem okvirno nudi smjer u kojemu bi ih trebalo tražiti. Za neka od njih nudim rješenje.

Među prvim takvim „nepoznatim" toponimima defteri donose ime sela *Radošić sa mezrama Vrde i Milošić* (1550.), odnosno *Radonić s mezrama Vrde i Polonić* (1574.), *selo Vrde drugi naziv Radošići* (1585.) te, konačno, *selo Vrde drugog imena Radonić* prema defteru iz 1604. godine. Postavlja se pitanje koje bi to današnje selo bilo. Prije nego nešto više kažemo o njegovu mogućem smještaju, valja naglasiti kako defteri posebno ističu starost ovoga sela kao i njegovo stanovništvo. Riječ je o *baštinama* što su u rukama stanovnika koji nose sve odreda *zapadnjačka* imena („Matija sin Jurjev, Marko sin Veselice, Matko sin Jurin, Andrija sin Grgurev, Šimun sin Bariše, Mihovil sin Marka" itd.). Čak su i muslimani zapisani kao posjednici baština koje su ranije bile u rukama „nevjernika" (baština Tomaša u ruci Alije, baština Ivana u ruci Pirije…). Godine 1585. takvih je ovdje kršćanskih obitelji ukupno 14, a muslimanskih 11. Nadalje, stanovništvo je u posjedu čak četiri mlina „na rijeci Studova", što je očito iskrivljeno ime današnje rijeke Sturbe, koji rade cijelu godinu, kako svjedoči podatak o pristojbi što se plaća u punome iznosu od 30 akčā po mlinu, jer se polovicu toga iznosa plaćalo na mlinove koji su radili sezonski, a najviše pola godine (15 akčā).

Još jedan podatak zapisan u defteru iz 1604. godine mogao bi nam pomoći pri identifikaciji ovoga zamršenog toponima (ili više njih). On kaže da stanovnici plaćaju pristojbu za ribolov „na rijeci Žabljak" te u onome dijelu polja, „idući od rijeke Sturve prema mjestu Vrela", koje smo već identificirali kao vrlo vjerojatno današnje selo Ćajić. Ovaj je podatak zapravo i ključ rješenja. Između rijeka Žabljaka i Sturbe smještena su naselja Rapovine, Piragića Dolac, Golubić i Guber, koji se zbog svoje veličine s vremenom podijelio na Veliki i Mali (danas su to gotovo odbačeni pojmovi).

S obzirom da toponim **Rapovine** defter iz godine 1574. jasno prepoznaje kao „selo Rapovine" sa 7 muslimanskih kuća (1585.), ali i „crkvom svetog Petra u blizini sela Rapovina" kod koje se održavao *dernek*, zbog čega se godišnje plaćala pristojba od 100 akčā,[484] onda ostaje jedina mogućnost da se među ovim četirima toponimima ima tražiti spomenuto „selo Vrde drugog imena Radonić". Sada više nema nikakve sumnje da ovaj toponim **Vrde** nije ništa drugo doli toponim ***Vrdov*** iz darovnice kralja Ostoje koja među „osidnicima hlivanscim" bilježi i „Galop od Vrdov".[485] Konačno, i defter iz 1550. godine to nedvojbeno potvrđuje kada pomalo neprimjetno zapisuje „selo Guber", drugoga imena „Baština Galop".[486] Ili, još preciznije, selo *Vrde* (i sve njegove inačice) treba poistovjetiti s jednim od dvaju Gubera, eventualno selom Golubić.

Prateći dalje tok rijeke Sturbe u polje, nižu se dva sela od kojih je selo **Grborezi** veće, a selo **Komorani** manje. Godine 1585. u Grborezima,[487] koje je defter zapisao u ikavskome obliku kao *Grborizi*, evidentirano je 7 kršćanskih i 5 muslimanskih obitelji, dok je u obližnjemu selu „Komoran", kako ga zapisuju svi

[484] TD br. 622.

[485] U vezi s ovim zanimljivo bi bilo istražiti prezime *Vrdoljak* koje je i danas među najbrojnijim, ali svakako najstarijim livanjskim katoličkim prezimenima. Naime oba biskupska popisa *Vrdoljake* zatječu upravo u blizini ovih sela. Naravno, ako fizičku udaljenost od najviše 5 km u krug ovim selima shvatimo kao blizinu. Godine 1743. u selu Srđevićima biskup Dragičević zatječe dvije obitelji Vrdoljaka s ukupno 22 člana, a godine 1768. biskup Bogdanović također dvije obitelji s 24 člana. U to je doba u ovome kraju djelovao poznati pop glagoljaš don Ilija Vrdoljak (D. MANDIĆ, Chroati catholici, str. 21 i 136).

[486] TD br. 284, str. 66.

[487] U defteru iz 1550. (str. 66) uz selo Grboreze naveden je i neki toponim Hrastanica (Krstanica), kojemu nisam ušao u trag.

defteri, godine 1550. samo jedna kuća („Ahmed sin Potura"), da bi do 1585. broj narastao na 8 muslimanskih i samo jednu kršćansku obitelj.[488]

To međutim ni izbliza nisu svi toponimi oko rijeke Sturbe koje spominju naši izvori.[489] Tragom onih poznatih dolazimo do sela *Crnići*, kako je zapisan u defteru iz 1585., odnosno *Crčić*, 1604. godine. Selo se sastoji od jednoga čifluka u rukama Ahmed-age i Mahmud-age, sinova Ali-age Kostjer-zade. U selu su samo dvije muslimanske obitelji, ali i 8 mlinova „na rijeci Sturva… u granicama sela Crčić, pripada Livnu", kako navodi defter iz 1604. godine, i to 6 u rukama dvojice sinova Ali-aginih, a preostala dva u ruci Ibrahima ćehaje. Ovih nekoliko rečenica daju nam više nego jasne informacije o starosti današnjega sela ***Trčića***, a ovaj Ali-aga Kostjer-zade nije nitko drugi doli potomak drevnoga velikaškog roda Kositerovića koji će nakon dolaska Osmanlija prihvatiti islam. Zato i nisu slučajno imali svoje mlinove.[490] I ne samo to. Lojalni „novi muslimani" Kositerovići „uživat će" prilično visoke prihode sa svoga čifluka koji je obuhvaćao i „selo **Vrbovnik**" – kako kaže defter iz 1585. – u kojemu je bilo naseljeno 9 muslimanskih obitelji. Nema sumnje da je to „*selo Vrbotić*", kako je zapisano u defteru iz 1574., odnosno „*selo Vrbović*" iz 1604., a prema defteru iz 1550. godine bila bi to ona *mezra Prvotić* na kojoj su bile nastanjene 3 „vlaške" obitelji koje su otprije obrađivale ovu zemlju. Kako god, darovnica iz 1400. godine navodi „Skorovoj z Vrbovika", što je očigledno toponim koji treba prepoznati u današnjemu istočnom dijelu sela Potočana, ispod Nikolića grede.[491]

Isto je i s obližnjim **Potočanima** koji će relativno brzo prijeći svoj put od mezre do sela, kao i transformaciju stanovništva od isključivo kršćanskoga do, sudeći prema dostupnim imenima, mješovitoga („Habib sin Jusufa" /musliman/; „Marjan sin Bartola" /katolik/; „Miloš sin Cvetoja" /pravoslavac/) kojih je 1604. godine ukupno 14.[492]

Slično je stanje i u selu **Zagoričanima**. S obzirom na činjenicu da preko njega ili, bolje reći, preko njegova područja prelazi stoljetni put koji livanjski kraj povezuje s unutrašnjošću, odnosno jadranskom obalom, selo Zagoričani oduvijek je imalo posebno značenje. Jer imati kontrolu nad ovim područjem značilo je kontrolirati sjeverne i istočne prilaze gradu Livnu, a to znači i imati kontrolu nad cijelim livanjskim krajem dokle pogled seže. Stoga nije čudno što su mu vlasti pridavale posebnu važnost. Tako je bilo i pod Osmanlijama čiji ga dokumenti redovito spominju pod tim imenom. Godine 1550. selo Zagoričani s istoimenom mezrom džemat su Marka, sina Bogovca, koji je

[488] TD br. 284, str. 150.

[489] Upravo taj srednji tok rijeke Sturbe možemo smatrati svojevrsnom kolijevkom „livanjske civilizacije" zbog više razloga. Naime od Stupa ili, preciznije, „Crne Stine" pa prema Komoranima nanizala su se današnja sela i zaseoci: Trčić, Karijani, Gornje, Srednje i Donje Držanlije, zatim Donji i Gornji Golubić te Mali Guber i Zabrišće. Sva su ova sela međusobno udaljena toliko da se slobodno može reći kako jedno iz drugoga izrsta, odnosno kako mu prethodi ili se nastavlja. S tim u svezi danas je vrlo teško određivati mikrotoponomastiku koja se sačuvala u imenima njiva, dolaca, gajeva, ispasišta i ostalih lokalnih toponima kojima se služe stanovnici ovih naselja, u smislu njihove konzekventne pripadnosti. Pogotovo ako to želimo vratiti nekoliko stoljeća unatrag. Možda se ipak u terminu *Karijani* koje je nastalo upravo i samo na ovome području krije rješenje. Naime Karijane kao samostalan toponim ne spominje ni jedan dokument koji je došao do nas. Ali on iznenada izranja „niotkud" čak da bi ga ucrtali austrijski inženjeri i mjernici kada su radili katastarske izmjere ovoga kraja 1882. godine. Stoga se postavlja opravdano pitanje: zašto? Očito zbog nekoga ne osobito nevažna razloga. A on bi mogao biti u značenju njegova imena koje će ovdašnjim stanovnicima – ili barem među „državnim službenicima" kojima je materinski jezik bio turski – očito kolokvijalno poslužiti svrsi. Karijani su naime pluralni oblik turske imenice *selo* (karye), dakle pojam koji želi reći da je riječ o području od nekoliko sela. I ne bez razloga. Jer lakše je uporabiti riječ „sela" koja je onima što su je rabili značila više negoli pojedinačno nabrajanje sela, njiva i ostalih mikrotoponima. Zato *otići na Karijane* znači otići u bilo koji dio bilo kojega sela s toga područja. I to su svi razumjeli. To što se taj termin danas sveo na jedan ograničeni dio na terenu ništa ne mijenja jer mu je smisao uporabe istovjetan.

[490] Više o Kositerovićima vidi kod: S. MANĐERALO, Vidoši, str. 461.

[491] Usporedi i: S. MANĐERALO, Vidoši, str. 29.

[492] TD br. 475.

primićur. S obzirom da defter jasno kaže kako je on od emira dobio ispravu za obavljanje službe primićura, jasno je da se nečim morao zadužiti „kod novih gospodara“. U selu je 15 kuća od kojih su tri kuće „poturica“ (Mustafa, sin Đorđije; Husejn, sin Blaža; Ahmed, brat Vukca).[493] Prema defteru iz 1574. godine ovdje je svoj čifluk imao i Hamza-aga Kositerović, dizdar livanjske tvrđave.[494]

Dolje niz padine obronaka Jelovače i Tušnice, u pitomu, gotovo kao prsten oblikovanu zelenome Dobranjskom polju, sunčaju se danas brojne kuće istoimenoga sela spomenutoga u kraljevoj darovnici iz 1400. godine kao uostalom i toponim **Osićani**, danas sastavni dio sela **Dobroga**. I jedan i drugi toponim spominju defteri pod svojim imenima, s tim da je ovo posljednje selo zapisano najprije kao *Otoćan* (1574.), a onda kao *Osoćan*, u kojemu su 1585. godine evidentirane 2 kršćanske obitelji i 4 muslimanske.[495]

Preostalo nam je konačno vratiti se na izvor rijeke Sturbe i njezine obale te pokušati identificirati današnja sela Vidoše, Sturbu, Drinovu Među i Stupe, odnosno Potok, Smričane, Glavice i Lopatice. Visoko u Tušnici ostali su Megdan i Potkraj kao sastavni dijelovi Grgurića koje smo već obradili na drugome mjestu. Za Megdan, kako se danas nazivaju dva obližnja istoimena sela nazvana po svome zemljopisnom položaju Gornjim i Donjim, na žalost ne znamo pod kojim bi ga toponimom trebali identificirati, ali značenje riječi *megdan* upućuje na zaključak da se tu odigrao „ljuti boj“. Tko ga je i kada tu podijelio, nisam uspio naći odgovor u izvorima.

Isto se može reći i za dio sela Podhuma koji se tako naziva. No ovdje bi njegov zemljopisni položaj mogao barem uputiti na mogući odgovor. Naime Megdan je dio Podhuma smješten ispod same tvrđave Hum. Uostalom, zbog toga svog zemljopisnog smještaja cijelo će selo ponijeti ime „ispod Huma“ – Podhum. S obzirom na taj položaj vrlo je moguće da su se na ovome mjestu sudarile vojske krajiških Turaka i domaćih branitelja koji su im pokušali stati na put pa je zbog toga ovaj dio i prozvan tim imenom.

I dok priča o ovome dijelu tribanjskoga areala ostaje donekle u području pretpostavkā, jedan njegov drugi toponim ne ostavlja nikakve dvojbe oko svoga postojanja. To je toponim **Lopatice**. Prvi ga put u našim izvorima susrećemo godine 1585. – upisan doduše kao Lopanica – kao čifluk i zemin Hasana ćehaje s dvije muslimanske obitelji.[496] A tako isto još jedno veliko „vlaško“ selo zapisano u svim defterima kao selo ***Smr(i)čani***. U njemu su 1550. godine registrirane četiri kršćanske obitelji i tek jedna muslimanska. Ne znam zašto idući defteri (1574., 1585,) pokazuju dvostruko povećanje kršćanskoga stanovništva u ovome selu, no što god bilo, svjedoče također i da su tu četiri muslimanske obitelji. Nadasve ipak iznenađuje „čistoća“ kršćanskih imena – Matijaš, sin Antuna; Bartol, sin Jurja; Jako, sin Janka; Mihovil, sin Marka; Petar, sin Tome; Marko, sin Matijaša; Martin, sin Matijaša; Ivan, sin Stipana… Defteri su ponovno više nego jasni. Ova „kršćanska“ imena, listom „zapadanjačka“, zapravo su sva katolička, što s obzirom na konitinuitet imena sela zasigurno nešto govori i o njegovu starosjedilačkome, etničkom stanovništvu.

S druge strane, nasuprot Smričana, oko izvora rijeke Sturbe oblikovala su se dva sela jedno pored drugoga. Visoko u prisojnoj strani kamene grede Velike Orlovače stoji današnje selo Vidoši, a dolje u polju oko izvora istoimene rijeke selo **Studeva**, kako današnje selo Sturbu zapisuje defter iz 1550. godine s 9 kršćanskih obitelji.[497] Prema defteru iz 1574. godine selo „Sturba“ ima 10 kršćanskih obitelji, dok defter iz 1585. godine selo zapisuje kao

[493] TD br. 284, str. 65.
[494] TD br. 533.
[495] TD br. 622.
[496] TD br. 622.
[497] TD br. 284, str. 91.

„Studovo drugog naziva Drežančić“, odnosno „Sturva drugog imena Drežančić“ (1604).[498] Kada se izgubilo ovo drugo ime i do kad se konkretno dalje rabilo, izvori nam ne daju odgovor.

Istodobno u defterima nema zapisanoga ni imena **Vidoši** ni njemu slična naziva. Ovaj antroponim počet će se pojavljivati istom od sredine XVIII. stoljeća,[499] i to zahvaljujući istoimenomu katoličkom prezimenu Vidoš(ević), odnosno današnjim Čečurama.[500] No nekoliko upisa u starim livanjskim matičnim knjigama otkrivaju da je Vidošima, prije nego su tako prvi put zapisani, prvotno bilo ime **Radinčić**.[501] To potvrđuje i biskup Bogdanović u svome izvješću s pohoda župi Livno godine 1768.[502] Tragom tih spoznaja krenuo sam u potragu za tim ili sličnim imenom ne bi li ga pronašao u turskim defterima. I doista. U jednoj sitnoj, ovlaš zapisanoj bilješci u defteru iz 1585. godine stoji doslovno ovo: „selo Grabučić, čifluk Jusufa sina **Radinčića**“.[503] Unatoč silnoj zbrci ovaj nam izvor donosi dragocjen podatak – ime Radinčić! O kome je riječ govori nam drugi defter, onaj iz 1550. godine. U njemu, između ostaloga, stoji i ovo: „mezra Grabovčić, pripada Livnu. Čift zemin Mehmeda, sada u ruci Stipana, sina Blaža, njegova brata. Milan, sin Radinca; Milko, sin Radinca; Miloš, sin Radinca“.[504] Dakle od četiri kuće, koliko ih je evidentirano na „mezri **Grabovčić**“, tri su pripadale trojici braće, svi sinovi „Radinca“.

Ovaj „Radinac“ zvuči poznato, pogotovo ako ga shvatimo kao deminutiv (veliki Radin/ac/ je mali Radinčić). A da se zaista radilo o veliku čovjeku, svjedoče njegovi posjedi. Njih je toliko da ih službeni osmanski dokumenti nazivaju „Radinovim zemljama“. Upis o tome glasi: „Zemin Sefera, kjatiba [ćatiba, pisara, nap. T. P.] poznat kao *Radinove zemlje*. Dvije muslimanske kuće, plaćaju 40 akči.“[505] Inače, prema našim orijentalistima, zemin se tumači kao „veći kompleks obradivoga zemljišta“. A kada se nešto veliko razdijeli, postaje malo pa sinovi velikoga Radinca postaju mali Radinčići, odnosno Radinčić, svaki pojedinačno. Tako smo došli do ključnoga otkrića o postanku imena današnjega sela Vidoši. Prijašnji mu je naziv Radinčić, a prije toga Grabovčić (tako isto i u defteru iz 1604.) koji se 1585. upisuje kao *selo Grabučić*, a u njemu je živjelo sedam kršćanskih obitelji i jedna muslimanska.

Još nam preostaje pokušati odrediti one „Radinove zemlje“. Prema analizi dostupnih izvora to su bili: *selo Velja Vas*, kako ga zapisuju defteri iz 1550. i 1574., odnosno defter iz 1585. godine koji potvrđuje „mlinove u ruci sela Velja Vas na rijeci Studovi“,[506] a tako isto i defter iz 1604. koji nabraja „9 mlinova na rijeci Sturva, u posjedu stanovnika sela Grabovčić i Donja Vas“.[507] Ovaj defter donosi i imena baština sela Grabovčić koje su sve kršćanske. Također donosi i jedno vrlo zanimljivo ime. Nisam ga pronašao nigdje drugdje osim ovdje. Riječ je o „baštini Stipana, u ruci Vida sina Milana“.[508] Ako pretpostavimo da je ovaj Milan sin našega Radinca, u što ne bi trebalo dvojiti, onda bi nam ovaj Vid – Radinčićev unuk – mogao biti netko tko će obilježiti obiteljsko ime koje će kasnije postati prezime Vidošević da se takvo ustoliči među brojne livanjske starosjedilačke, hrvatske rodove.[509]

[498] TD br. 622; TD br. 475.
[499] Prema evidenciji u najstarijoj matičnoj knjizi krštenih Livanjske župe Donjega polja. Opširnije vidi: T. PERKOVIĆ, Stanovništvo, str. 210.
[500] Ponešto od toga vidi npr.: S. MANĐERALO, Vidoši, str. 467.
[501] Npr. u matici krštenih Livanjske župe Gornje polje. Opširnije vidi: T. PERKOVIĆ, Stanovništvo, str. 621.
[502] D. MANDIĆ, Chroati catholici, str. 139.
[503] TD br. 622.
[504] TD br. 284, str. 67.
[505] TD br. 475.
[506] TD br. 622.
[507] TD br. 475.
[508] TD br. 475.
[509] Godine 1743. u Vidošima, koji su tada upisani kao Grgurići, što ništa ne mijenja na stvari, evidentirane su dvije obitelji Vidošević s ukupno 14 članova, i jedna obitelj Čečura s 15 (D. MANDIĆ, Chroati catholici, str. 22).

I, konačno, dio *Radinovih zemalja* moglo bi biti i selo Rabranić kojemu nisam uspio utvrditi današnji identitet. Moguće je riječ o pogrješno upisanome (pa stoga i prevedenom) obliku imena Radinčić, kako ćemo poslije pokazati na nekim drugim primjerima, koje je, prema defteru iz 1574. godine imalo četiri kršćanske kuće i dvije muslimanske. Selo će 1604. godine biti upisano kao Rabrin.[510]

Navedimo na kraju ovoga prikaza selo **Stupe** koje defter iz 1585. godine izričito navodi kao „selo Stupe" u kojemu je evidentirano šest muslimanskih i jedna kršćanska obitelj.[511] Ostalim današnjim selima nisam našao traga u defterima, što pomalo iznenađuje, osobito kada je riječ o primjerice selu *Držanlijama* koje je – ako smo sigurni da se *Oražani* iz deftera napisanoga 1468./69. godine imaju razumijeti kao današnje Držanlije – postojali kao selo i koje su Turci osvojili u naletu na ovo područje, o čemu je bilo govora u prvome dijelu.

Isto tako, problem identiteta sela *Ostovina*, koje jedino spominje defter iz 1574. (9K, 4M), zatim sela *Vrbica*, koje spominje samo defter iz 1585. (6K, 4M), te sela *Črpetić-Crepetić* (2K) i sela *Didova Glavica* (1K), a koja jedino spominje defter iz 1550. godine, do daljnjega ostaje nerješiv. Čak ni odrednica da su sva ta sela pripadala nahiji Hlivno, kako kažu dokumenti, nije pomogla niti da uđu u područje nagađanja i pretpostavkā, a kamoli nekakva sigurnijega dokazivanja. Pa tako uopće nije sigurno je li „selo Ostovina" pogrješno zapisano pa onda i pročitano i bi li pravi put bio pokušati dokazivati vezu s toponimom *Rastovina* koji bi se onda mogao poistovjetiti s današnjom *Rastovačom*, a to bi dalje moglo imati veze s toponimom *Rakoviča* iz 1468./69. za koji opet nismo uopće sigurni je li to onaj ubicirani prostor o kojemu je bilo riječi u prikazu vojno-strateškoga aspekta osmanskih provala.

Nadalje, selo *Črpetić* ni na što ne upućuje i niti se više javlja, što je osobit problem, dok bismo *Didovu Glavicu* možda mogli pokušati dovesti u svezu s toponimom *Popova Glavica* iznad današnjega sela Golinjeva, ali ni to ne će dalje otići od ovoga jer se toponim jednostavno gubi u kasnijim izvorima. Štoviše, brojni živući toponimi Glavice i glavice ne daju nam potrebnu suglasnost oko moguće ubikacije unatoč činjenici da danas postoji selo Glavice (kao i Gluvuše),[512] međutim onaj „vlasnički" termin *Didova* zbunjuje, tim više što se u kraju koji toliko čuva staro i tradicionalno lako ne zabacuje nešto što je važno, osim ako za to ne postoji valjan razlog. Možda ipak *did* kao hijerarhijski „glavar" Crkve bosanske može donekle imati veze s *popom*, ali što bi u tim kombinacijama značila riječ, pojam, ime, što li već, *kokošje(glavci)*? Odgovora nemamo.

Napokon pitanje sela „Vrbica", koje svojim imenom zbunjuje utoliko ukoliko i danas postoji istoimeno selo Vrbica, ali na (sjevero)zapadnome dijelu Livanjskoga polja – između današnjih sela Bogdaši i Bastasi – što ne bi nikako mogla biti jer su *ta sela* po svome smještaju pripadala nahiji Saromiše. Stoga je predmet daljnjega razglabanja upravo taj dio starodrevne Žup(anij)e hlivanjske.

Nahija Saromiše

O ovoj je nahiji već nešto rečeno. Prvi njezin spomen, iako ne raspolažem originalnim dokumentom o tome, datira u 1516. godinu kada su evidentirana sela: *Crnac*, *Kara Orman i Sajkovići*.[513] Desetak godina poslije, naime u popisu iz 1528.-1530.[514] godine osim *sela Sajkovići*, kako izvorno piše, još se spominju *selo*

[510] Možda bi ovo magao biti skraćeni i iskrivljeni oblik imena *Čobran(ić)* koji spominje defter iz 1550., ali bi mu se korijen mogao potražiti u antroponimu (*H)rabren(/ov/ić)*.
[511] TD br. 622.
[512] Ali kao zaseoci staroga sela Smričana.
[513] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 152.
[514] TD br. 157.

Lušić (ili *Lunik*, prema prevoditeljevoj sugestiji) te *mezra Javrić* s *Donjim i Gornjim Liskovištem*. Nahija se prostirala na zapad livanjskoj, omeđena glamočkom na sjeveru, grahovskom na zapadu i nahijom Sinj i Cetina na jugu.

Iako ne raspolažemo podatcima o broju stanovnika i vjerskome, pa i etničkome sastavu nahije iz toga doba, zahvaljujući Opširnomu popisu Kliškoga sandžaka iz 1550.[515] tu sliku možemo prilično precizno orisati. Naime prema navedenomu izvoru Saromiška nahija čisto je „vlaška" nahija u kojoj je evidentirano 111 kuća u 6 sela, i svi plaćaju filuriju. Stanovništvo se dakle bavi stočarstvom, a većina ih je u vojničkoj službi „novim gospodarima", o čemu svjedoči podatak da su stanovnici čak četiriju od tih šest sela u „džematu kneza *Mehmeda spahije, novog muslimana*"!

Budući da defter jasno naglašava spahiju Mehmeda kao „novog muslimana", nema onda dvojbe kako dokument svjedoči i o samim početcima islamizacije ovoga područja. Pa ipak, kako to i drugi defteri potvrđuju, ona ne će uhvatiti dubljega korjena ni poslije, što ukazuje na nekoliko zaključaka. Prvi je visok stupanj nesigurnosti jer u blizini ne postoji „jaka" tvrđava koja bi pružila znatniju zaštitu stanovništvu, a to odmah upućuje na „više slobode" postojećemu stanovništvu, što znači da se manje bave zemljoradnjom, a više drugim izvorima za život, u ovome slučaju stočarstvom („vlasi"), ali i hajdučijom, odnosno ratovanjem (martolosi). Ipak im je spahija Mehmed „obiteljski" starješina, kako bi se imala razumjeti riječ džemat! Drugi bi ukazivao na pojavu „novoga vlaškog stanovništva" koje bi se moglo iščitati iz oznake „došlac", naznačenoj uz poneko ime, ali i o intenzivnome pretvaranju dotadašnjih mezrā u sela, od kojih su neka obnovljena, a neka potpuno novoorganizirana, kako to pokazuje primjer toponima *Novoselo* koje se u defteru iz 1550. navodi kao „mezra koja pripada Livnu", a u onome iz 1574. i kasnijim kao „selo koje pripada Saromišu".

Taj naoko štur podatak ključan je za rekonstrukciju administrativne granice između dviju nahija i vremena kada je ona određena. S pravom se može reći kako je to učinio Ferhadbeg Sokolović koji će u to vrijeme – između 1550. i 1574. godine – vršiti dužnost sandžakbega kliškoga! Prostor, na žalost, ne dopušta da se detaljnije pozabavimo još nekim značajkama, primjerice analizom narodnih imena i mogućom identifikacijom *etnosa* (koji nije samo vlaški, npr. Radul, sin Milosava Vučihne, nego i starohrvatski, o čemu bi upisi, primjerice Božidar, sin Gojsalov/u Sajkoviću/ ili Šimun, sin Jurajev/u Strupniću/, mogli nešto govoriti), odnosno vjerskom pripadnošću koja je ne samo kršćanska nego upravo katolička, svejedno je li riječ o *patarenskoj* ili (rimo)katoličkoj!

I dok te 1550. uz spahiju Mehmeda imamo evidentirano još šest obitelji „pravih muslimana"[516] i osam „poturica", tj. onih koji nose pravo muslimansko ime, ali su im očevi kršćani koji uopće nisu prikrivali svoje kršćansko ime, čak niti onim uobičajenim Abdullah, „Božji rob", osim u jednome slučaju,[517] što ukupno iznosi 14 obitelji „novih muslimana", dotle defter iz 1574., osobito onaj iz 1585. godine, ukupno evidentira 69 muslimanskih obitelji, ali i dvostruko više kršćanskih, čak 240![518] Muslimani su živjeli u Kovačiću (14 obitelji, 5 kršćanskih), Strupniću (8 muslimanskih i čak 26 kršćanskih), *Novomselu*, koje nismo uspjeli nedvojbeno identificirati, ali zahvaljujući defteru iz 1574. godine doznajemo da je *ono* bila mezra u okviru sela Strupnića, što bi dalje mog-

[515] TD br. 284, str. 109-112.

[516] Po jedna u selima Strupnić, Provo i Rudanica te tri kuće u selu Čepogrlje.

[517] Riječ je o Hasanu, sinu Abdulaha Radojine iz Strubnića, kako piše u dokumentu. Ostale muslimanske obitelji („poturice") jesu: Mustafa, sin Radojev, također iz Strupnića; Ahmed Radošev, Kasim Radičin, Turhan, sin Husejina Radice i Ibrahim Vukić, sva četvorica iz Prehova, dakle Prova, te Mehmed Vukićev iz Ljubnića, očito brat Ibrahimov, i Sulejman Radičin iz Sajkovića (TD br. 284, str. 109-110).

[518] TD br. 622.

lo značiti da je riječ o nekome današnjem njegovu zaselku, a zbog odrednice da je kao mezra pripadala Livnu, a kao selo Saromišu, govori kako je upravo tuda tekla spomenuta granica između ovih dviju nahija.

U ovom su selu evidentirane dvije muslimanske kuće. Zatim slijedi „selo Dobretići drugog naziva Mogojna“ – u defteru iz 1574. piše „selo Dobranić drugim imenom Lugovina“ – sa šest muslimanskih obitelji. Bilo je to jedno od najvećih sela Saromiške nahije u kojemu je istodobno živjela 21 kršćanska obitelj, i to sve na svojim baštinama, čak i one koje su posjedovali muslimani! To je još jedan dokaz kako se islamizacija događala među *starosjedilačkim* stanovništvom te kako je doseljavanje muslimana „izvana“ bilo vrlo rijetko, barem u ovome dijelu drevne (H)livanjske žup(anij)e.

Posebno je zanimljivo ime ovoga velikog sela. Iako ga defteri zapisuju kao *Dobranić* (1574.), pa *Dobretići* (1585. i 1604.), defter iz 1550. godine otkriva njegovo pravo ime: **Dobrašin**! Ove dvije onomastičke *sitnice* postaju ključan dokaz još jednoj ne manje važnoj informaciji, a to je odgovor o podrijetlu Restoja Milohne „de Bogognynagora de Hlevna“, kako piše u dokumentu kralja Sigismunda iz 1436., o čemu je već bilo riječi. Naime nevješto upisan toponim *Mogojna* kao „drugi naziv“ za Dobrašin ubrzo je prepravljen na drugome mjestu istoga deftera u *Bogojna*, što bi bio skraćeni oblik Sigismundove Bogonjine (gore). Odrednica *Gora*, koja se u defterima ne upisuje, ništa ne mijenja. Dakle *selo Dobrašin*, koje najprije spominje dokument iz 1402., bilo je poprište prvih turskih provala u livanjski kraj (1435.), doskora postaje *pusto selo* ili, kako turski dokumenti kažu, *mezra*. Onda slijedi obnavljanje *sela*, ponajprije starosjedilačkim stanovništvom koje mu „vraća“ prvotni naziv „Dobrašin drugi naziv Bogonjina(gora)“ (Bogojna) kao uspomenu na kraljevu darovnicu, što će se zadržati i u defteru iz 1604. godine. Tek mu se nakon toga gubi to povijesno ime i utapa u drugo.

Još je nešto vrlo zanimljivo vezano za ovaj toponim. To je njegova administrativna pripadnost. Naime dok ga svi kasniji defteri isključivo pripisuju nahiji Saromiševo, defter iz 1550. godine smješta ga u nahiju Grahovo! I to na dvama mjestima. Prvi se put kaže: „sela Tiholić, Crnac i Dobrašin, pripadaju Grahovu“, a drugi put: „Mezre Crnac i Dobrašin“.[519] S obzirom da se toponim *Crnac* i danas dobro održao visoko na planini Šatoru iznad Peulja, ta nam činjenica govori i o njegovoj točnoj ubikaciji, ali i preciznoj administrativnoj granici između nahija Saromiševo i Grahovo. Tako sada znamo točan opseg nahije Saromiše: ona se protezala od Strupnića na istoku do Dobrašina, tj. Crnca na zapadu, a to je zapravo i prirodna i administrativna granica između današnje livanjske i grahovske općine.

Osim u selu Dobrašin, odnosno Crnac, muslimansko stanovništvo na zapadu Saromiške nahije evidentirano je i u obližnjemu *selu Tihulić(i)* u četirima muslimanskim kućama, a podatak o čak 24 kršćanske kuće govori da je riječ o prostorno vrlo velikome naselju. Na tom je području do danas sačuvano selo Peulje, a zbog svoga zemljopisnog smještaja podijeljeno je na Gornje i Donje pa bi ovaj *pojam* Tihulić(i) zapravo označavao današnje Peulje, tim više što prevoditelj sugerira na moguće čitanje toponima kao Pihulić(i), a defter iz 1604. godine to čak i izrijekom navodi, doduše malo iskrivljeno – Pahlulići.[520]

U ovome dijelu svakako treba tražiti i *selo Hrbač* koje spominje defter iz 1574., i to u neposrednoj blizini selā Dobrašin – Tihulić – Crnac, a njegovu nešto precizniju ubikaciju mogao bi odrediti podatak o postojanju šest mlinova koji su bili podignuti na sezonskome potoku „Suhodolina vrelo“ kojim su se služili stanovnici i ovoga sela. Istodobno začuđuje što se ovomu selu već u idućim defterima gubi

[519] TD br. 284, str. 113.
[520] Znači vremenom je došlo do gradacije imena od Pehuljić prema Peuljić, odnosno Peulja/e.

trag, osim ako nije preimenovano u neko drugo selo. Vrlo je vjerojatno da se *selo Nadričine*, kako ga zapisuje defter iz 1585., odnosno *Badaričina* iz 1604. godine, prvotno odnosi na selo Hrbač, tim više što se bilješka o postojanju „mlinova na rijeci Nadričina u selu“ može uzeti kao vrlo sugestivna informacija. Naime današnje selo Grkovci većim je svojim dijelom smješteno na križanju velikih ogranaka tzv. *Peuljskoga potoka* (Gornje Peulje) koji dolazi dvama izvorima iz smjera sjevera i istoka okončavajući svoj kratki tok u usjecima planine Dinare na jugu i zapadu prema Grahovskomu polju. Prvi izvire iz masiva planine Šatora (1873 m), a drugi ispod ruba današnjega sela Nuglašice. Nema sumnje da je prije gotovo pet stoljeća ovo područje bilo znatno bolje održavano i više je služio stanovnicima ovoga dijela polja negoli je to slučaj danas.[521] Inače, ni u jednome selu nije evidentirano muslimansko stanovništvo. S obzirom na sve rečeno, a posebice na zemljopisni i prostorni razmještaj navedenih toponima, ovo bi se selo moglo poistovijetiti s današnjim selom Grkovci,[522] što je vrlo vjerojatno!

Prvo selo u kojemu su živjeli muslimani jest dobro nam poznato *selo Provo*, u defterima zapisano u nešto iskrivljenijoj inačici kao Prehova (1550.), Prhovo (1574. i 1585.), odnosno Prehovo (1604.), no uvijek s razumljivim i nedvojbenim značenjem – Provo! U ovome velikom selu, koje je bilo u „džematu kneza Mehmeda spahije, novog muslimana“, godine 1585. bilo je 10 kršćanskih kuća s tek 3, odnosno 4 muslimanske,[523] kao i u obližnjem *Sajkoviću*, kako ga u kontinuitetu imenuju svi defteri, a vidjeli smo i čuvena *darovnica* još 1400. godine! Istodobno Sajković je drugo najveće selo u Saromiškoj nahiji koje broji usve 37 kršćanskih kuća i tek 4 muslimanske. Upravo zbog te svoje brojnosti selo je već 1574. podijeljeno na *Gornje i Donje*, kao uostalom i *Rujani*, u to doba najveće selo istoimene nahije s čak 42 kršćanske kuće (1574.[524]) i 8 muslimanskih (1585.[525])!

Do danas su samo Rujani zadržali svoju zemljopisno-demografsku podjelu na Gornje i Donje, dok su sva ostala izgubila tu odrednicu, ne računajući Peulje koje su u međuvremenu, sigurno nakon 1604. godine, to *sebi* priskrbili. Ovdje treba još nešto napomenuti. Defter iz 1528.-30. zapisuje Rujane kao *mezru u blizini Saromiša*, inače posjed Ferhata, sina Skendera subaše, na kojoj je živjela čak 41 kršćanska obitelj i 5 muslimanskih![526] Četvrt stoljeća poslije Rujani imaju status *sela* u čijem je sastavu upisana i *mezra Žilić* (bez stanovnika), koja će do sljedećega popisa postati naseljeno mjesto, tj. selo. Tako defter iz 1574. godine zapisuje *selo Vilić* (1574.) s ukupno četiri kuće od kojih su dvije muslimanske, a dvije kršćanske, zatim 1585. godine *selo Zilić* sa samo jednom muslimanskom kućom i, konačno, 1604. *selo Žilići*, no bez podataka o stanovništvu. Gotovo dva i pol stoljeća poslije jedan marljivi fratar uspijeva evocirati uspomenu na to arhaično ime. Riječ je o fra Grgi Loziću. On će u crkvenim matičnim knjigama stare župe Ljubunčić[527] doslovno zapisati: „Rujani Inferior antiquitus Žilić.“[528]

[521] Autor ovih redaka u nekoliko je navrata godine 2006. i 2007. obišao spomenuti teren i na mjestima jedva uspio utvrditi navedene vodotoke.

[522] Na ovom je mjestu arheologija pronašla rimski municipium Salvium, dakle najistaknutije antičko naselje na Livanjskome polju. Ovuda je prolazila i rimska cesta Aequum-Salvium, stoljećima jedina veza doline rijeke Cetine s Glamočkim poljem (Esad PAŠALIĆ, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960, str. 19-33; dalje: E. PAŠALIĆ, Antička naselja).

[523] Godine 1743. biskup Dragičević pri svome pohodu livanjskomu kraju u selu Provu („Parhovo“) registrira 12 katoličkih obitelji s ukupno 68 duša, a četvrt stoljeća kasnije, naime 1768., biskup Bogdanović „in villa Parovo“ čak 13 obitelji u kojima je živjelo 121 čeljade (D. MANDIĆ, Chroati catholici, str. 19, 143-144).

[524] TD br. 533.

[525] TD br. 622.

[526] TD br. 157.

[527] Ili, preciznije, župe Donjega livanjskog polja („parochia livnensi Campus inferior“, kako se službeno nazivala. O svemu tome opširnije: T. PERKOVIĆ, LKP.

[528] Npr. u matičnoj knjizi vjenčanih upisi br. 30, 33, 47, 48 za godinu 1854. i tako dalje.

Još je ostalo navesti, po brojnosti muslimanskih stanovnika u njima, dva najveća sela ove nahije. Prvo je *selo Gornja i Donja Zabukovina,* kako ga zapisuju defteri iz 1574., odnosno 1585. godine. Tek defter iz 1604. godine unosu laganu pomutnju imenujući ga kao *selo Gornje i Dolnje Rajkovine*, ali to će ipak prije biti pogrješan prijevod naših prevoditelja negoli njegovo stvarno ime. Međutim bilješka što ju donosi defter iz 1550. godine otkriva da se ovo staro selo s početka XV. stoljeća vremenom preimenovalo u ime „onoga koji ga je stvarno kao timar posjedovao", a to je spahija **Čaprazlu** Mehmed.[529] Tako će „spahija Čaprazlu" dati ime današnjemu selu *Čaprazlijama*.[530] Godine 1585. u selu su evidentirane ukupno 28 kuća od kojih je 19 bilo kršćanskih, a 9 muslimanskih.

Drugi veliki toponim odnosi se na *selo Čepogrlje* koje je u svakome defteru drukčije zapisano, ali s uvijek istim značenjem – Crni Lug,[531] a gdjekada i Crna šuma,[532] pa čak i Crno polje kako to bilježi defter iz 1585. godine. Selo je te godine imalo 25 kuća od čega je njih 19 pripadalo kršćanima, a preostalih 6 muslimanima.

Još preostaje ubicirati *mezre Nadrenica i Dolnja i Gornja Stupišina*, kako stoji na početku opisa nahije Saromiše prema defteru iz 1550. godine,[533] zatim *selo Rudanica*, drugoga imena Novakova baština i, konačno, selo koje se s neznatnim varijacijama u imenu provlači kroz sve naše izvore što se odnose na nahiju Saromiše – *selo Ljubnić*, inače domicil našega „spahije Mehmeda". I dok toponim *Rudanica* ne bi trebao biti dvojben, odnosno lako ga je poistovjetiti s današnjim Radanovcima (u selu je 1585. godine evidentirano samo kršćansko stanovništvo – 21 kuća), problem je s preostalim dvama *selima*, osobito s ovim drugim zbog korijena imena koji bi slaba poznavatelja ovoga područja lako mogao odvesti na krivi trag. Selo Ljubnić = selo Ljubunčić.

Defter iz 1550. selo izičito zapisuje kao *Ljubnić* s ukupno 11 kuća od kojih se jedna posebno ističe. To je kuća Mehmeda spahije, našega ponosnog kneza! Već idući popis nudi potpuno drukčiju sliku. *Selo* je zapisano kao *Ljubotić*, no u njemu su tek četiri kršćanske obitelji, a 1585. godine *selo Ljubinići* sa šest kršćanskih i tri muslimanske kuće, s ukupnim davanjima „državi" u iznosu od oko 2000 akčā. Konačno, defter iz 1604. godine donosi ime sela kao *Ljubići*. Na žalost, nemam nikakvih specijalnih vojnih karata koje bi pomogle pri traženju i ubikaciji toponima, a osim deftera ne raspolažem niti bilo kojim drugim pomoćnim materijalom pa sam prinuđen uložiti silan trud kako bi barem nešto ponudio kao mogući odgovor.

Zahvaljujući detaljnomu iščitavanju deftera iz 1574. godine pronašao sam dvije vrlo važne informacije koje bi mogle uputiti na pravi trag. Prva je postojanje *mlinova* u vlasništvu stanovnika sela, a druga *čiftluka* sastavljenoga od nekoliko baština „iz sela Ljutić" (?), koje su se protezale i na selo Hrbač, kako tumačim značenje rečenice: „baština Istipka u ruci Mustafa-age, zapovjednika *bešlija* u tvrđavi Gradčac" (Gračac u Lici?) upisanoga pod selo Hrbač.[534] Pod pretpostavkom da je pojam *Ljutić* zapravo nehotično zapisan *Ljubnić*, što je više nego očito, ostaju onda dvije mogućnosti. Ili se ovo *selo Ljubnić* proteže na istoj strani na kojoj je smješteno i selo Hrbač, a to u ovome slučaju

[529] TD br. 284, str. 389-390.
[530] *Zabukovie* iz 1400, odnosno *Sabucchouge* iz 1402!
[531] U defteru iz 1550. piše *Čepogrlje*; u defteru iz 1574. *Sogrulje*, a u defteru iz 1604. *Čogrlje*. Ipak, najjasniji je bio defter iz 1585. godine koji zapisuje: „selo Sogrulje drugi naziv Kara Orman". Isto i u defteru iz 1574.: „Karye-i *Sogrulje* nam-i diger *Kara Orman*, tabi'-i Saromiše".
[532] Godine 1574. (dakle kada imamo i opširni popis Kliškoga sandžaka) livanjskim su krajem prošli Šibenčani Frano Butrišić i Ivan Divnić i, između ostaloga, zapisali i ovo: „u spomenutom polju je šuma sa drvećem u vodi koja se proteže od kuća, tako da izgleda kao neko veliko jezero koje se u materinskom jeziku zove Crni Lug - … e chiamata in lingua Carni lugh." Citat prema M. PETRIĆ, Porijeklo, GZM sv. 15-16, str. 33. Slika se i do danas nije znatnije izmijenila.
[533] TD br. 284, str. 109.
[534] TD br. 533.

znači istočno od njega prema Livnu, jer mu je na zapadu Grahovo, ili pak na posve drugoj strani polja, a to onda znači na jugoistoku. Ako je na istoj strani sa selom Hrbač, a vidjeli smo da bi ovo moglo biti današnji Grkovci, onda se *Ljubnić* nalazi pod planinom Staretinom na mjestu današnjega sela *Nuglašice*, najdalje do sela Bastasa, a ako je pak „preko puta" Grkovcima na jugoistok, onda ga treba tražiti na rubovima velikoga *Ševarova blata*, pod planinom Dinarom, na širokome području Crnoga Luga, možda u današnjim Pržinama ili Kazancima.

Da je to također moguće, iako ne i posve sigurno, donekle svjedoči zemljopisni raspored sela koja su činila džemat spahije Mehmeda. To su Provo, Ljubnić i Sajković podijeljen u dva dijela. Jedan je dio otpadao na selo (Gornji Sajković/i/), a drugi na mezru (Donji Sajković/i/). Kako bilo, jedno je sigurno: tri su sela u neprekinutu nizu nastala na obroncima moćne planine Dinare (Provo i *oba* Sajkovića), dok se četvrto ili nalazi na suprotnoj strani polja pa bi onda i moglo biti negdje na mjestu Nuglašice eventualno Bastasa, ili se nastavlja na Sajković, odnosno njemu na zapad prema Grahovu, što bi onda moglo značiti da je „skriveno" pod imenom nekoga od današnjih sela Kazanci, Pržina, Jaruga…

U krajnjem slučaju (vrlo dvojbeno!) *Ljubnić* bismo mogli pripisati selu *Gubinu*, ali pod uvjetom da prije toga isključimo sve mogućnosti kako se ovo selo krije pod nekim dijelovima Prova, odnosno Sajkovića, između kojih se ono danas fizički nalazi (što je malo vjerojatno). Navlastito treba isključiti mogućnost da su popisivači najprije pogrješno čuli pojam Ljubnić (i sve njegove varijacije – Ljubotić, Ljubinić, Ljubići) pa ga tako i zapisali, a da su trebali čuti pojam *Ljubin*(ić), što bi onda jezičnom varijacijom moglo biti *Gubin*(ić), pod uvjetom, naravno, da se glas *G* ima pisati glasom *Lj*. U svakome slučaju vrlo je mnogo pretpostavkā koje bi trebale zadovoljiti isto toliko slučajnosti da bi ovo bilo više od najobičnijih kombinacija.

Isti je slučaj i s toponimom *Nadrenica* koju defter iz 1550. naziva mezrom, ili *Bedrica* (prema defteru iz 1574. godine). Nema dvojbe da je ovo toponim koji defter iz 1528.-30. zapisuje kao *mezra Pavornica*, odnosno *mezra Badarica* kako piše na drugome mjestu istoga deftera, vezujući ga za *Gornje i Donje Stubište*, što je isto što i *Gornja i Dolnja Stupišina*, kako veli već spominjani defter iz 1550. godine. No gdje ih pronaći na terenu? Najprije valja naglasiti da se ovi toponimi, koji su cijelo vrijeme označeni kao *mezre*, bili naseljeni isključivo kršćanskim stanovništvom, ali i to da im se nakon 1574. godine u izvorima gubi svaki trag, što je znakovito zbog više razloga.

Godine 1550. *mezru* obrađuje sedam kršćanskih obitelji, a 1574. samo četiri. No podatak o postojanju čak 14 mlinova „der ab-i Stubişte Suhodolina"[535] kojima su se služili stanovnici upravo ovih naselja – Nadrenica s Gornjim i Donjim Stubištem – govori da spomenute toponime valja tražiti u današnjim selima kroz koje protječe ili u čijoj blizini izvire nekakva rijeka, potok ili vodotok. Takvih je u ovome dijelu Livanjskoga polja znatan broj. Uostalom, cijeli ovaj dio polja iznimno je povodan i močvaran, o čemu su pisali brojni putopisci koji su ovuda prolazili. Ovdje ću spomenuti samo one najvažnije. Jedna je, među trima istovjetnoga imena – *Jaruga*[536] – najveća, čiji veliki ogranak izvire ispod *lusnićko-lištansko-rujanskoga* dijela polja i, tekući na zapad, utječe kao pritok glavnomu vodotoku istoimene rijeke koja dolazi sa sjeveozapadnoga dijela polja ispod današnjih sela Bogdaši – Vrbica da bi, krivudajući poljem, završila u jednome od *čaprazlijskih* ponora. Drugi njezin ogranak odvaja se pod današnjim selima Rada-

[535] TD br. 533.

[536] Defter iz 1604. godine spominje „mlinove na rijeci Taruga", što je očito iskrivljen oblik imena Jaruga. Osim ove rijeke defter spominje i „mlinove na rijeci Suvobrilja, Suhodolina" i neku rijeku „Ostoja čije su mlinove držali stanovnici sela Badaričine", što je evidentno iskrivljeni oblik već spomenutoga sela Nadrenice, odnosno Nadričine (TD br. 475).

novci – Bojmunte i završava u ponoru usred polja u razini današnjih sela Gubin – Sajković. Slično je i s drugim istoimenim vodotokom koji izvire na rubu Ševarova blata ispod današnjih sela Bastasi – Bogdaši („rijeka" Bastašica) i nakon obilna toka ponire negdje oko današnjih sela Kazanaca. Dakle među tim brojnim vodotocima valja tražiti spomenute mlinice koje su služile stanovnicima ovoga dijela polja za mljevenje žita i drugih krušarica.

Ako smo dosad uspjeli identificirati veći dio današnjih livanjskih toponima *Saromiške nahije*, a smatram da jesmo, onda ostaje odgovoriti na pitanje što je s današnjim selima *Čelebić*, *Bojmunte*, *Vrbica* i *Bogdaši*. Iz svega iznesenoga više je nego jasno da se među ovim toponimima nalaze i *naši* toponimi Nadrenica, Gornje i Donje Stubište, a to bi onda dalje značilo da su neki „novi stanovnici" odnekud došli i donijeli im, odnosno dali *nova* imena[537] potiskujući stara. I doista, to je vrijeme intenzivnoga naseljavanja ovih krajeva balkanskim Vlasima, među kojima je vjerojatno bilo i Srba, što će višestruko usmjeriti budućnost ovih područja, na žalost, do tragedije!!! Uostalom i priča o *mezrama* koje nisu oživjele kao sela znakovit je podatak.

Prema tome najvjerojatnije pod Nadrenicom (Berdicom, Badaricom) valja tražiti Vrbicu, a pod Stupišinom, odnosno Stubištem Bogdaše. No gdje se krije selo Čelebić? Već je rečeno da je to bilo veliko selo još iz predosmanskoga doba, sudeći barem po broju stećaka. Njih čak 255 svjedoči da je riječ o vrlo velikome, bogatome i razvijenom selu, danas ni približno naseljenome, bogatome i velikom kao u to vrijeme. Stoga je ono moralo postojati, ili barem njegovi ostatci, i u vrijeme o kojemu govorimo. Idući naime sjevernom stranom Polja na zapad od prvoga sela u Saromiškoj nahiji, a to je, kako smo već utvrdili, selo Strupnić, nailazimo na selo Kovačić(i) koje se spominje u svim defterima od 1528.-30. do 1604. kao najveće selo s muslimanskim stanovništvom. Godine 1585. u njemu je uz 5 kršćanskih kuća evidentirano i 14 muslimanskih.

Međutim valja se pozabaviti i drugom zanimljivom informacijom iz deftera iz 1550. godine. Riječ je, kako se kaže, o jednome *čifluku*.[538] Čitamo: „Selo Kovačić, pripada Saromišu. To je čifluk Mehmeda čelebije iz Aladžahisarije."[539] Aladžahisar je današnji grad Kruševac u Srbiji. Očito je Mehmed čelebi, zbog vojničkih zasluga za osmansku državu, bio nagrađen timarom daleko od „rodnoga doma". U Livanjskome polju. Iako točno ne znamo kada ga je dobio, podatak odakle je *timarnik* došao govori o tome kakav je bio sastav osmanske vojske – barem regionalni – koja je prodirala na ova područja. Nadalje znamo i to da je Mehmed-*čelebi* 1550. godine već bio mrtav, makar se možemo zapitati kako se za života uopće osjećao na *krvavoj krajini*. No njegov status kao i, kako to drugi defteri kažu, njegovih petorice sinova, omogućio je da se u defter zapiše i ova iznimno važna bilješka: „Čifluk Mehmeda čelebije Aladžahisarije, pripada Saromišu. U starom defteru je upisano sljedeće: mezra po imenu **Čopratić**,[540] **u selu Gorica** [naglasio T. P.]. Iz spomenute *mezre Gorica* jedan dio zemljišta je određen **kršćanima** [naglasio T. P.] i to se smatra posebnim selom. Zemlje koje nisu određene spomenutim

[537] S obzirom da Vrbicu, Bogdaše i Bojmunte ne spominje defter iz 1604. godine, izvjesno je da su nastala nakon te godine. Selu *Vrbici* u Livanjskoj pak nahiji koju jedino donosi defter iz 1585. godine nisam uspio ući u trag niti ju identificirati.

[538] Termin *čifluk* (*čiftluk*): „Vrsta posjeda sa posebnim ekonomsko-pravnim statusom, različitim od statusa svake druge svojine na zemlji. Predstavljao je posebnu ekonomsku i teritorijalnu cjelinu i imao je svoje granice, ali mu veličina nije bila ograničena. Mogao se sastojati od jedne baštine i od više sela. Bitna ekonomsko-pravna razlika u odnosu na seljačko gazdinstvo sastojalo se u višem stupnju svojine" (TD br. 284, str. 465).

[539] TD br. 284, str. 386.

[540] U popisu sela Livanjske nahije ovo selo prvo je popisano, i to pod imenom *Čobranić*, što je, mislim, ispravniji oblik, ali nepotpun od starodrevnoga livanjskog antroponima Ćubranića.

(kršćanima), ostavljene su u posjed spomenutog Mehmeda čelebije. Kasnije je Mehmed čelebi umro pa su njegove zemlje prenesene na njegove sinove“,[541] a među tim zemljama najvažnija je, kako defter doslovno kaže, „Mezra Kovačić“, koja je pripadala Saromišu, inače „u ruci… sinova Mehmeda čelebije…“

Dakle prema navodima iz deftera situacija je jasna: dio sela Kovačić, što se naziva *mezrom Kovačić*, kao i zemlje koje nisu određene kršćanima, a izdvojene su iz mezre Čopretić u selu Gorica, sve posjed Mehmeda *čelebije*, izniknut će u današnji Čelebić, tim više što se Čelebić kontinuirano nastavlja na Kovačić. Prema tome izvan svake je sumnje da su sinovi Mehmedovi svomu posjedu dali ime po ocu *čelebiji* – Čelebić.[542] Ovime bismo završili identifikaciju toponima smještenih u nahiji *Saromiše* prema osmanskim defterima.

Na kraju bi trebali nešto reći i o onome moćnom knezu, „novome muslimanu“ – spahiji Mehmedu, zbog više razloga. Tu je ponajprije njegov visokorangirani status. On je najprije knez, i to knez džemata, a to znači da pod svojom kontrolom ili, bolje reći, zapovjedništvom ima skupinu ljudi istoga vjerskog i etničkoga sastava. Odrednica „novi musliman“ govori da je on to istom nedavno postao, ali i dokazuje da je prije toga bio nešto drugo. Na kristijaniziranome području i nije mogao ništa drugo ni biti doli kršćanin (katolik ili pataren). Uostalom, popis njegovih *džematlija*, koji donosi defter iz 1550. godine, pokazuje da su gotovo svi odreda kršćani, a tako su i zapisani.[543] Nadalje, on je „novi musliman“, dakle netko tko je za račun nove države dobio povlastice. Tipičan primjer spahije kršćanina koji ima dužnost ići u rat na čelu ljudi svoga džemata.

On međutim ide i dalje. Ne zadovoljava se time nego razvija afinitet prema „novoj vjeri“, što potvrđuje da je riječ o pragmatičnu čovjeku. Jer, što mu je moglo ostati? Boreći se na strani osvajača ili protiv njega, život mu je svakako u „tuđim rukama“. Međutim ako ostane živ, napravit će mnogo više. Stoga nema sumnje da umjesto sebe u rat upućuje i oprema o svome trošku nekoga iz svoga džemata. Bez obzira što o ovome, u ovome konkretnom slučaju, trenutačno nemamo uporište u dosadašnjim izvorima, jedan drugi primjer nešto od toga ipak dokazuje.

Naime veliki Evlija godine 1660. dolazi u Livnu noseći carske fermane svomu *iskrenom* prijatelju Meleku Ahmed-paši, tadašnjemu bosanskom namjesniku.[544] U slobodno vrijeme obilazi grad, posjećuje njegova važna mjesta i zapisuje, koliko mu to uvjeti dopuštaju, brojne detalje. Tako nam izvješćuje da grad nema kaldrmu, da tvrđava ni s jedne strane nema opkope, da gotovo svaka kuća ima puškarnice, a da su drveni krovovi na njima pokriveni teškim kamenim pločama kako ih vjetar ne bi odnio, ali i o tome da „varoš ima svega trinaest džamija“ od kojih je sedam povećih. Najviše detalja ostavio je donoseći natpise od kojih su mnogi zapisani njegovim perom i jedini su dokaz o njihovu postojanju. Zapravo Čelebijine su bilješke dugo bile jedini pisani izvor koji je dokazivao postojanje mnogo toga.

Ovdje nas posebno zanima jedna bogomolja koja je stajala uzgor sve do 1944. godine, kada je stradala prilikom zrakoplovnoga bombardiranja Livna.[545] Čelebija ju naziva džamijom „spahî Mehmeda sina Abdulahova“, kako je pročitao iznad njezinih ulaznih vrata.[546] Na

[541] TD br. 284, 388-389.
[542] Defter iz 1604. godine izričito navodi „*selo Kovačići*“ i „*selo Gorica*“ u nahiji Saromiše (TD br. 475).
[543] Od ukupno 59 kuća (obitelji) 49 ih je čisto kršćanskih, a 10 muslimanskih, od čega samo jedna „pravih muslimana“, a ostalih 9 su „novi muslimani“, tj. poturice (TD br. 284, str. 110-111).

[544] „Oh moj Evlija, stari i iskreni prijatelju moj, dobro mi došao“, riječi su vezira Meleka Ahmed-paše kad mu je Čelebi poljubio ruku (H. ŠABANOVIĆ, Evlijin putopis, str. 142).
[545] Zanimljiv tekst o tim godinama stradanja samoga grada Livna napisao je Damir S. Tadić i bilo bi od iznimne vrijednosti za proučavanje livanjske povijesti kada bi taj tekst što prije ugledao danje svjetlo!
[546] H. ŠABANOVIĆ, Evlijin putopis, str. 140.

tome tarihu koji je donio u nepotpunoj inačici – ali zahvaljujući Aličiću[547] imamo ga cjelovita – pisalo je: „Napravi džamiju, tražeći Božju nagradu, Mehmed spahija, sin Abdullahov, s čistim imetkom koga je stekao na dozvoljen način, da se u njoj klanja i Bog spominje – u godini devet stotina sedamdeset i prvoj. Bila lijepo primljena kod Boga!“[548] Dakle ovaj tarih kao i defter iz 1574. godine, u kojemu stoji bilješka: „Mahalle-i gami'-i şerif Perko Mehmed“,[549] posve se podudaraju s pučkom predajom o „džamiji Perkuši“ koju je sagradilo „sedam braće, sedam Perkovića“, kako zapisa Aličić,[550] samo što nije riječ o braći, nego o spahiji Mehmedu, sinu Abdulahovu, a odrednica Perko-zade[551] dokazuje da je riječ o prezimenu *Perković*.

Tako smo zapravo došli i do odgovora tko je ovaj spahija Mehmed. Da je ovo više nego točan zaključak, svjedoči i jedna *sitna* bilješka u defteru iz 1550. godine: „Selo Ljubnić, pripada Saromišu. Džemat kneza Mehmeda spahije, novog muslimana. Baština Petra, u posjedu Mehmeda spahije.“[552] Podatak kako je riječ o **baštini** upućuje da su Turci zatekli starije stanovništvo i priznali mu posjede koje su koristili i prije njihova dolaska, a ime **Petar** upućuje na jedan od brojnih patronimika prezimena Perković! Nije li upravo ovaj Petar onaj Abdulah (otac Mehmedov), a „spahija Mehmed“ zapravo Mehmed *Perko-zade* koji je 1563. godine dao u gradu Livnu sagraditi džamiju *Perkušu* te se tako „odužio“ novim gospodarima, ali i zahvalio Bogu što je preživio?! Uostalom, samo tako možemo objasniti predaju o značenju i gradnji džamije Perkuše koja se u dokumentu službeno naziva „gami'i sipah'i Mehmed Perko-zade“, dakle „džamija spahije Mehmeda Perkovića“, ali i značenje onoga tariha koji kaže da je Mehmed „iz čistog i na dozvoljen način stečenog imetka“ podignuo džamiju.

Nahija Buško blato

Čak i ako ostavimo po strani višestoljetnu pučku predaju o postanku imena *Buško blato*,[553] ostaje činjenica da su upravo taj toponim Turci zatekli i uporabili ga za stvaranje svoje zasebne teritorijalne jedinice nazvana – *nahija Buško blato*. Već smo vidjeli da je ovo područje bilo iznimno gusto naseljeno i prije dolaska Turaka. To potvrđuju brojne crkve podignute uokolo Polja, a neke datiraju još u samo rano razdoblje kršćanstva.[554] Isto je stanje bilo i kada su došli Turci. Buško blato i tada je bilo prilično naseljeno, kako uostalom potvrđuje i prvi cjelovit popis ove nahije iz 1519. godine.[555] Te je godine na ovome području evidentirano 116 „vlaških“ kuća koje su bile raspoređene u šest džemata. U posjedu smo izvornoga dokumenta, istina s odmakom od pola stoljeća i nešto,[556] koji nam otkriva imena ne samo tih džemata, odnosno jednoga njihova dijela, nego i sela

[547] A. ALIČIĆ, Livanjske džamije, GIVZ br. 12, str. 381.
[548] Vrlo sličan tekst donosi i Mujezinović (Islamska epigrafika, knj. III, str. 100-101) izvorno prikazujući i fotosnimku toga tariha. Po Mujezinoviću natpis u stihovima na arapskome jeziku, uklesan u talk pismu u šest elipsastih polja, na ploči veličine 35 x 70 cm, glasi: „(ovaj) mesdžid sagradio je u ime Allaha, Muhamed spahija, sin Abdullahov, a iz čistog i na dozvoljen način stečenog imetka, da bi se u njemu (mesdžidu) molio i Allah spominjao. (To se dogodi) u godini devet stotina i sedamdeset i prvoj, pa neka je kod Allaha lijepo primljeno ovo dobro djelo 971=1563/64.“
[549] TD br. 533.
[550] A. ALIČIĆ, Livanjske džamije, GIVZ br. 12, str. 381.
[551] Prema defteru iz 1604. godini koji kaže: „Mahala džamije Mehmeda Perko-zade (ili Perkuša)“. F. Dž. SPAHO, Livno, POF br. 32-33, str. 158.
[552] TD br. 284, str. 110.
[553] Riječ je, dakako, o dobro poznatoj priči o „kraljici Bugi“, jednoj od sestara petorice braće koji su na čelu svojih plemena došli na ova područja i osnovali buduću državu Hrvatsku. Opširnije o tom vidi: V. KLAIĆ, PH, knj. 1, str. 47-48; Usp. i: V. KLAIĆ, Građa, VHAD sv. 15, str. 12.
[554] Vidi ovdje *Uvodni* dio na str. 289-291 i bilješke br. 33-48.
[555] H. ŠABANOVIĆ, Pašaluk, str. 161.
[556] Riječ je o defteru broj 82 čiji je naslov „Opširni popis vlaha nekih kaza Hercegovačkog sandžaka iz 1585." (neobjavljeni rukopis Ahmeda S. Aličića koji ga je preveo). Za potrebe ovoga rada dobio sam ispise za *nahiju Buško blato* na čemu se svesrdno zahvaljujem poštovanomu profesoru, unatoč neugodnostima koje sam doživio oko dobivanja spomenutoga izvora. Dalje citat TD br. 82.

koja su im pripadala. No prije nego donesemo njihova imena, pokušajmo najprije orisati granice nahije Buško blato.

U širemu zemljorisu znamo sigurno da se prostirala na istok Hlivanjskoj, a na zapad Duvanjskoj, tj. Roškoj. S južne strane zatvarale su je nahije „tvrđave Imocki i Čačvine u livi Hersek". Granica pak između Hlivanjske nahije i Buškoblatske išla je sezonskim potokom što izbija ispod Tušnice, danas poznat isključivo kao *Matina voda*, koji se ulijeva u *Ričinu* i njome je dalje išla na jugozapad do tzv. Sinjskoga ponora gdje je spomenuta rijeka završavala svoj tok. Uostalom upravo je ta prirodna granica, nastala u to vrijeme, i danas administrativna granica livanjsko-duvanjskoga „identiteta", ali i bosansko-hercegovačkoga. Konačno, tu se administrativno razdvajaju i crkvena granica između Banjolučke i Trebinjsko-mrkanske biskupije, makar je ovaj kraj, upravo u crkvenome pogledu, sve do sredine XIX. stoljeća pripadao drevnoj Livanjskoj župi, a time zapravo i svomu prirodnom okružju.

Pogledajmo sada što nam kaže spomenuti izvor. Ponajprije govori o golemoj naseljenosti za relativno maleno područje. Nahija broji 12 sela, raspodijeljenih između triju džemata, od kojih jedan ima svoga kneza. On se zove Radosav, sin je Pavkov, i oslobođen je svih davanja (*muaf*). Očito su njegovi suplemenici služili kao vojni element za očuvanje stabilnosti sustava i njegovo funkcioniranje, barem na ovome području!

Nadalje, u tome „vlaškome moru" evidentirane su samo dvije muslimanske kuće – za razliku od susjedne Livanjske nahije, koja je u isto vrijeme[557] brojala više od 460 kuća (ne računajući grad Livno!) – i gotovo nevjerojatnih 235 kršćanskih! Po selima to je izgledalo ovako: *selo Privala*[558] – 1 muslimanska i 30 kršćanskih kuća; *selo Orašine*[559] – 19 kršćanskih kuća; *selo Naklo*[560] – 15 kršćanskih kuća; *selo Dučići*[561] – 17 kršćanskih kuća; *selo Igličići*[562] – 22 kršćanske kuće. Iako to u dokumentu ne piše, vjerojatno su i ova sela bila dio džemata nekoga svog kneza ili pak katunara, kako svjedoči jedan drugi, doduše nešto kasniji, ali vrlo sličan izvor – vlaški popis iz 1624. godine.[563] Prema tomu izvoru *selo Privala*[564] nalazilo se u džematu Janka, sina Mirčete; *selo Orašje* u džematu Rade, sina Damjana; *selo Dučići*[565] u džematu Pavla, sina Radosava katunara, i konačno *selo Igličić* u džematu Krstana, sina Drakula.

U tome izvoru ne spominje se *Naklo* niti bilo koji sličan toponim, osim ako se njegovo značenje ne krije u toponimu *sela Bajilo*, koji nisam uspio odgonetnuti, ili pak u imenu *selaRšanica* (*Iršanica*),[566] također danas nepoznato, a koje uzgred u tome popisu slovi kao najveće s 2 muslimanske i 31 kršćanskom kućom. Međutim to još nisu sva naseljena mjesta u „nahiji Buško Blato u livi Hersek" koja spominje navedeni izvor.

U džematu kneza Radosava, sina Pavke, koji je *muaf*, kako stoji u dokumentu iz 1585. godine, evidentirano je samo jedno selo; zove se *Žbanjica* (*Ižbanjica*), s jednom muslimanskom kućom i čak 86 kršćanskih! Ovaj podatak

[557] TD br. 533

[558] *Privala* je danas poznata isključivo kao planinski prijevoj između Duvanjskoga polja i Buškoga blata. Međutim toponim iz deftera odnosi se na plodne doce Grabovičke planine u kojima su se oblikovale Lalića i Ćurića staje.

[559] U defteru je prevoditelj najprije preveo kao *Orašine* pa je onda odmah u zagradama dometnuo i *Orašje* kao mogućnost. Danas je posve izvjesno da je riječ o Orašju, dijelu sadašnjega sela Prisoja, što se prostire sjeverno od župne crkve.

[560] Prevoditelj je u zagradama dometnuo riječ *Paklo*. Ali pravilno je *Naklo*, kako je uostalom prvotno i prevedeno. Riječ je o središnjemu dijelu današnjega sela Grabovice što se svojim kamenim obroncima usijeca u Buško blato i usmjerava korito rijeke Ričine duboko u polje.

[561] Danas je to maleni zaselak sela Prisoja prema livanjskomu selu Golinjevu.

[562] Danas je to maleni dio sela Rašeljaka.

[563] Kao u bilješci 557. Dalje citat TD br. 746.

[564] Prevedena kao *Privalje*.

[565] Napisano kao *Dučući*.

[566] Da nije možda iskrivljeno *Mukišnica* pa bi se to zapravo imalo odnositi na *Bukovu Goru*?

osim što nam otkriva najveće selo u nahiji Buško blato, barem po broju stanovnika, donosi i još jedan, do sad nepoznat detalj – prostornu širinu *Buške* nahije. Naime *Žbanica* je snažan vodotok s planine Tušnice što se njezinim padinama razlijeva današnjim selom Stipanićima i kroz brojne rukavce usjeca ovaj dio Duvanjskoga polja prema selu Tubolji pod Midenom (Grabovička planina). Tako granica nije ostajala na svojim prirodnim gorskim visovima kao danas, nego ih je prelazila kako u ovome konkretnom slučaju dokazuje defter. Možda i onaj toponim *Iršanica* trebamo razumjeti kao iskrivljeni oblik današnjega sela Jošanice pa bi se prema ovome granica između *Buške* i *Duvanjske* nahije imala dijeliti smjerom *selo Jošanica – ponor rijeke Šujice u Kovačima*, što je daleko iza prijevoja Privale za koju se do sada mislilo da je bila granica između ovih dviju nahija.

U džematu pak Jurja, sina Luke, koji je također *muaf*, nalazilo se *selo Dragljani*[567] s 26 kršćanskih kuća, i *selo Stramilovac*[568] s 9. Konačno, džemat Marka, sina Pavla, katunara (*muaf*), stvorilo je *selo Zadobanj* s 9 kršćanskih kuća. Iako do danas ne znamo na koji se to toponim odnosi, spomenuto *selo* svakako treba tražiti među nekim od toponima organiziranih na padinama Midene, tj. Grabovičke planine, možda *Dobrići*.

***

Dakle drevna starohrvatska Žup(anij)a livanjska, koju još u X. stoljeću spominju povijesni dokumenti, nakon dolaska Osmanlija na ova područja, razbijena u tri samostalne nahije, godine 1585. broji usve 81 nastanjeno selo i mahalu, s 1899 kuća u kojima je živjelo, ako računamo prosječno oko 8 stanovnika po kući, ukupno 15.192 stanovnika, od čega su 1232 kuće bile muslimanske, a 667 kršćanskih, ili, prema broju stanovnika, 9856 muslimanskih i 5336 kršćanskih stanovnika, što bi u postotnome udjelu iznosilo oko 65% muslimanske populacije prema 35% kršćanske. Detaljnija statistika po nahijama prikazana je u tablici.

ADMINISTRATIVNA JEDINICA	BROJ SELA I NASELJA	BROJ MUSLIMANSKIH KUĆA	BROJ KRŠĆANSKIH KUĆA
Nahija Buško blato	12	2	235
Nahija Hlivno[569]	47	468	186
Grad Hlivno[570]	9	693	6
Nahija Sarumiše	13	69	240
ŽUP(ANIJ)A HLIVNO	81	1232	667

Tablica stanja duša starodrevne ŽUP(ANIJ)E HLIVANJSKE prema defteru iz 1585. godine.

[567] Nepoznato.
[568] Nepoznato. Možda iskrivljeni oblik imenice *Marinovac*?!
[569] Pojam obuhvaća livanjski kraj u užemu smislu, ali bez gradskoga areala.
[570] Pojam se odnosi isključivo na gradsko područje samoga Livna, koji je opisan na prethodnim stranicama.

U oči upada činjenica da je sâm grad Livno iznimno islamiziran. U devet naseljenih jedinica, dakle u gradskim četvrtima (mahalama), evidentirane su ukupno 693 muslimanske kuće i samo 6 kršćanskih, što zapravo čini polovicu od ukupnoga broja svih muslimana livanjskoga kraja uopće, ali jasno pokazuje i stupanj islamizacije kao i proces koji se odvijao prilikom njegove islamizacije. Kako se i očekivalo, gradska su središta, zbog svoje ne samo gospodarske nego još i više kulturne, pa i duhovne važnosti, prema uputama državnih vlasti, bila najvažniji dio pri islamizaciji društva na osvojenome području. I ma koliko srednjovjekovni gradovi bili maleni, i zemljopisno i administrativno, ipak su im Osmanlije namijenili ulogu zamašnjaka ne samo u njihovoj urbanizaciji u arhitektonskome nego, još i više, u vojnosigurnosnome smislu isturajući „u prvi plan" najprije seosko stanovništvo u slučaju napada kršćanskih „neprijatelja", a tek onda gradsko, koje je istodobno bilo i posljednja crta obrane svomu administrativnom aparatu koji se u to vrijeme nalazio u gradu.

Zaključak

Iako je jedno od najstarijih naselja na hrvatsko-bosansko-hercegovačkome području, Livno je zbog svoje specifične povijesti više od same zemljopisne činjenice. Livno je lokalni toponim, naselje, grad, ali i *kraj* koji pod svoje skute okuplja gotovo 80 većih i manjih naselja tvoreći tako jedan od povijesno najistaknutijih, ali i najmnogoljudnijih i najnaseljenijih dijelova jugozapadnoga kuta Bosne i Hercegovine. Zbog svoga karakterističnoga prirodnog okružja i bogatstva (rijeke Bistrica, Sturba, Žabljak, Plovuća, Mandek, Opačica, Jaruga…) ovo područje čuva tragove života još od najranijih dana ljudske povijesti. Izmijenjivali su se ovdje narodi i države, ali ovaj kraj nije nikada prekidao kontinuitet.

S tim u svezi valja reći da prvi pisani povijesni tragovi sežu još u IX., odnosno X. stoljeće kada ga onodnobni dokumenti zapisuju kao sjedište i središte najstarije starohrvatske, a od početka XV. stoljeća i bosanske županije poznate kao *Hlivanjska županija*. Razumljivo je stoga što je ona na različite načine bila predmetom zanimanja brojnih vladarskih kuća koje su mnoga ovdašnja naselja zapisala pod današnjim imenima. O tome svjedoče brojne listine raznih hrvatskih, ugarskih i bosanskih kraljeva i vladara, ali i osmanskih sultana. Osobito je važna ona bosanskoga kralja Stipana Ostoje, napisana na samome početku XV. stoljeća, u kojoj se, između ostalih, spominju sela Zagoričani, Dobro, Smričani, Miši, Vržerale, Tribić, Lištani, Rujani, Kablići, ali i Bistrica kao povijesni hidronim samoga Livna.

O bogatoj prošlosti također svjedoče sačuvani brojni srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci – ukrašeni starokršćanskim motivima i simbolima. Njih više od dvije tisuće dokazuje kako je riječ o vrlo bogatome i naseljenome području, a motivi iz crkvenoga života ranosrednjovjekovnoga kršćanstva o njegovu duhovnome izričaju i nesumnjivoj i isključivoj kršćanskoj civilizaciji. Uostalom nemali broj arheološki istraženih sakralnih objekata, koji su stoljećima stajali uzgor, dokaz su iznimno bogata svakodnevlja onodobnih stanovnika čiji društveni, kulturni i duhovni život ni po čemu nije zaostajao za bilo kojim drugim srednjovjekovnim područjem ne samo matične države nego onoga europskoga, razumije se, usporediva s ovim. Naprotiv, kako su to brojni povjesničari rekli prikazujući primjerice viteški život bosanskih feudalaca čiji se sjaj i bogatsvo komotno mogao mjeriti s najmoćnijima toga doba, bio je uzor. Dakako, Livno kao sastavni dio

feudalnoga vlastelinstva domicilnoga *seniora* nije bio iznimka nego pravilo.

No provale osmanskih Turaka stubokom će izmijeniti ne samo duhovnu i materijalnu sliku ovih područja nego i pomaknuti težište srednjovjekovne civilizacije u „novi svijet". Taj međutim novi svijet ne će biti svijet bližega Zapada, nego svijet dalekoga Istoka, orijentalnih običaja i „tuđe civilizacije" koja će postaviti temelje dotad neviđenom silom oružja, zatirući tisućljetni identitet zatečenoga i stvarajući novi duhovni krajobraz – onaj islamski. Zahvaljujući samo iznimno jaku kulturološkomu i duhovnomu elementu starosjedilačkoga stanovništva satkanoga u *etnosu* narodnih običaja i hrvatskoga jezika, sačuvao se predosmanski identitet. Do danas! Fenomen povijesti i nadljudskoga u narodnome biću!

Izvori i literatura

Aličić 1941
A. Aličić, *Livanjske džamije: prilog povijesti Livna*, Zagreb 1941

Aličić 1985
A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985 (TD br. 05)

Aličić 2008
A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469*, Sarajevo 2008 (TD br. 076)

Ančić 1999
M. Ančić, *Jajce – portret srednjovjekovnoga grada*, Split 1999

Ančić 2001
M. Ančić, *Livno – srednjovjekovna hrvatska županija*, Split 2001

Arheološki Leksikon Bosne i Hercegovine, tom 3, Sarajevo 1988

Benac 1985
A. Benac, *Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom Blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*, Utvrđena ilirska naselja I, Djela 40, Centar za balkanološka ispitivanja, broj 4, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1985

Bešlagić 1971
Š. Bešlagić, *Stećci – kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971

Bilogrivić 1998
N. Bilogrivić, *Katolička crkva na području današnje Banjalučke biskupije do invazije Turaka – topološke i povijesne crtice*, Sarajevo 1998

Bojanovski 1983
I. Bojanovski, *Livanjsko polje u kasnoantičko doba*, Arheološka problematika zapadne Bosne, Arheološko društvo BiH, Zbornik I, knjiga I, Sarajevo 1983, 179-191

Bralić 1890
A. Bralić, *Livno-Gorica, crkvene, povjestne crtice*, Glasnik jugoslavenskih franjevaca, god. IV, 1890, br. 1, Sarajevo, 3-7

Crnjak 2005
S. Crnjak, *Pozdrav iz Livna*, Livno 2005

Čelić, Mujezinović 1998
Dž. Čelić, M. Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, II. izdanje, Sarajevo 1998

Desnica 1950
B. Desnica, *Istorija kotarskih uskoka*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost SANU, knjiga I-II, Beograd 1950/1951

Džaja 1973
M. Džaja, *Osvrt na prošlost Livna*, Dobri pastir, 23, 1973, I-IV, Sarajevo, 269-277

Džaja, Draganović 1994
M. Džaja, K. Draganović, *Sa Kupreške visoravni*, II. izdanje, Zagreb – Baško Polje 1994

Fermendžin 1892
E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae 1892

Firdus 1967
A. Firdus, *Livno od najstarijih vremena do 1878. godine* (rukopis), Sarajevo 1967

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (E) NS, sv. XV-XVI, Sarajevo 1961

Hadžihuseinović-Muvekkit 1999
S. S. Hadžihuseinović-Muvekkit, *Povijest Bosne*, knjiga II, Sarajevo 1999

Handžić 1980
A. Handžić, *O gradskom stanovništvu u Bosni u 16. stoljeću*, Prilozi za orijentalnu filologiju, broj 28-29, Sarajevo 1980, 247-256

Handžić 1995
A. Handžić, *Konfesionalni sastav stanovništva Bosne i Hercegovine u doba Osmanske vladavine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, broj 42-43, Sarajevo 1995, 119-153

Horvat 1941
R. Horvat, *Lika i Krbava – povijesne slike, crtice i bilješke*, svezak I., Zagreb 1941

Hrabak 1986
B. Hrabak, *Turske provale i osvajanja na području Severne Dalmacije do sredine XVI. stoleća*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, broj 19, Zagreb 1986, 69-100

Husić 1999
A. Husić, *Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, broj 49, Sarajevo 1999, 189-229

Isailović 2007
N. Isailović, *Omiš pod vlašću Hrvoja Vukčića i borba za njegovo nasleđe*, Istorijski časopis, knj. LIV, Beograd 2007, 131-150

Isailović 2008
N. Isailović, *Mihailo Kabužić, dubrovački odmetnik – bosanski diplomata*, Istorijski časopis, knj. LVI, Beograd 2008, 389-406

Jolić, Jukić 2008
R. Jolić, M. Jukić, *Župa Roško Polje*, Tomislavgrad 2008

Jurin-Starčević 2006
K. Jurin-Starčević, *Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, broj 38, Zagreb 2006, 113-154

Jurković 1999
I. Jurković, *Turska opasnost i hrvatski velikaši – knez Bernardin Frankopan i njegovo doba*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, svezak 17, Zagreb 1999, 61-83

Jurković 2006
I. Jurković, *Vrhrički i hlivanjski plemeniti rod Čubranića do sredine 15. stoljeća*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Hrvatske aka-

demije znanosti i umjetnosti, br. 24, Zagreb 2006, 25-69

Jurišić 1972
K. Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba osmanske vlade*, Zagreb 1972

Kaić 1935
A. Kaić, *Okupacija Livna*, Kalendar svetoga Ante za 1936, Sarajevo 1935, 135-140

***Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški**, crnogorski i skadarski sandžak*, Sarajevo 1957

Katić 1938
L. Katić, *Pregled povijesti Hrvata*, Split 1938 (pretisak iz 2010)

Katić 1962
L. Katić, *Veze primorske Dalmacije kroz kliški prolaz od prethistorije do pada Venecije*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, broj 51, Zagreb 1962, 267-434

Klaić 1928
V. Klaić, *Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, svezak 15, Zagreb 1928, 13-24

Klaić 1928a
V. Klaić, *Knin za turskog vladanja 1522-1688*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, svezak 15, Zagreb 1928, 257-262

Klaić 1928b
V. Klaić, *Županija Pset (Pesenta) i pleme Kolunić*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, svezak 15, Zagreb 1928, 1-12

Klaić 1988
V. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka 19. stoljeća*, knjige 1-5, Zagreb 1988

Klaić 1990
N. Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1990

Kosor 1979
K. Kosor, *Drniška krajina za turskoga vladanja*, Kačić – Zbornik Franjevačke provincije presvetog Otkupitelja, broj 11, Split 1979, 125-194

Kostrenčić 1967
M. Kostrenčić, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, volumen 1, Zagrabiae 1967

Kovačević 1985
E. Kovačević, *Muhimme defteri – dokumenti o našim krajevima*, Sarajevo 1985

Kreševljaković 1952
H. Kreševljaković, *Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, broj II/1951, Sarajevo 1952, 115-184

Kreševljaković 1953
H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, Naše starine, broj I, Sarajevo 1953, 7-45

Kreševljaković 1954
H. Kreševljaković, *Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini*, Naše starine, broj II, Sarajevo 1954, 71-86

Kreševljaković 1961
H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Djela XVII, Odjeljenje

istorijsko-filoloških nauka, knj. 12, Sarajevo 1961

Kreševljaković 1980
H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, II. izdanje, Sarajevo 1980

Kukuljević-Sakcinski 1852
I. Kukuljević-Sakcinski, *Arkiv za povestnicu jugoslavensku*, knjiga II, Zagreb 1852

Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno 1994

Lopašić 1890
R. Lopašić, *Bihać i bihaćka krajina*, Zagreb 1890

Lopašić 1898
R. Lopašić, *Hrvatski spomenici*, svezak I, 1100-1499, Zagreb 1898

Lovrenović 1987
D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 20, br. 1, Zagreb 1987, 183-193

Ljubić 1864
S. Ljubić, *Pregled hrvatske poviesti*, Rijeka 1864

Ljubić 1878
S. Ljubić, *Rukoviet jugoslavenskih listina*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, broj 10, Zagreb 1878, 1-43

Ljubić 1891
S. Ljubić, *Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i Mletačke Republike*, knj. X, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, XXII, Zagreb 1891

Mandić 1962
D. Mandić, *Chroati catholici Bosnae et Herzegovinae descriptionibus annis 1743. et 1768, exaratis*, Chicago – Roma 1962

Mandić 1963
D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske prošlosti*, Rim 1963

Mandić 1978
D. Mandić, *Bosna i Hercegovinam povijesnokritička istraživanja,* svezak I, Državna i vjerska pripadnost srednjovječne Bosne i Hercegovine, II. izdanje, Chicago – Roma 1978

Mandić 1935
M. Mandić, *Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna*, Glasnik Zemaljskog muzeja, broj 47, Sarajevo 1935, 7-16

Manđeralo 1987
S. Manđeralo, *Gospodari kamena*, Sarajevo – Livno 1987

Manđeralo 1992
S. Manđeralo, *Lozićev ilirski san*, Split – Livno 1992

Manđeralo 1996
S. Manđeralo, *Kutija za čuvanje vremena*, Livno 1996

Manđeralo 2006
S. Manđeralo, *S vidoške gradine*, Livno 2006

Mijatović 1985
A. Mijatović, *Narodne pjesme o Mijatu Tomiću*, Sinj – Duvno 1985

Marković 1995
M. Marković, *O etnogenezi stanovništva Like*, Zbornik za narodni život i običaje Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 53, Zagreb 1995, 73-190

Matković 1878
P. Matković, *Dva talijanska putopisa po Balkanskom poluotoku iz XVI. vieka*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, svezak 10, Zagreb 1878, 201-256

Matković 1882
P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, broj 62, Zagreb 1882, 45-133

Mažuran 1998
I. Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb 1998

Mujezinović 1982
M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga III, Sarajevo 1982

Nametak 1964
A. Nametak, *Atlagići u povijesti i narodnoj tradiciji*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 42, Zagreb 1964, 183-217

Novak 2005
G. Novak, *Povijest Splita*, knjiga 2, Split 2005

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1528-1530. (TD br. 157)

Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1574. godine (TD br. 533)

Opširni popis Klis i Krka i Lika iz 1585. (TD br. 622)

Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1604. (TD br. 475)

Poimenični popis Vlaha Hercegovačkog sandžaka iz 1585. (TD br. 82)

Pašalić 1960
E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960

Pederin 1994
I. Pederin, *Livanjski kraj u povijesti*, Split-Livno 1994

Pelidija 1989
E. Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira (1699-1718)*, Sarajevo 1989

Petrić 1961
M. Petrić, *Porijeklo stanovništva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (E) NS, sv. XV-XVI/1960-1961, Sarajevo 1961, 31-90

Petrinec, Šeparović, Vrdoljak 1999
M. Petrinec, T. Šeparović, B. M. Vrdoljak, *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu*, Split 1999

Perković 1997
T. Perković, *Stoljeća moga kraja – povijest livanjske župe Podhum*, Livno 1997

Perković 2003
T. Perković, *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, Livno 2003

Perković 2007
T. Perković, *Livanjska katolička prezimena*, knjiga 1. i 3., Livno 2007

Povijest Bosne i Hercegovine *– od najstarijih vremena do 1463*, knjiga I., III. izdanje, Sarajevo 1998

Prelog 1911
M. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, Zagreb 2009 (Pretisak izdanja iz 1911)

Rački 1877
F. Rački, *Documenta historiae Chroatiae periodum antiquam illustrantia*, Zagrabiae 1877

Redžić 2009
H. Redžić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2009

Rudić 2009
S. Rudić, *Nekoliko novih podataka o Restoju Milohni*, Istorijski časopis, broj 58, Beograd 2009, 173-180

Smičiklas 1879
T. Smičiklas, *Poviest Hrvatska*, II. dio, Zagreb 1879

Smičiklas 1882
T. Smičiklas, *Poviest Hrvatska*, I. dio, Zagreb 1882

Smičiklas 1904-1981
T. Smičiklas, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, volumen 2-17, Zagrabiae 1904-1981

Soldo 1965
J. A. Soldo, *Sinjska spomenica*, Sinj 1965

Soldo 1995
J. A. Soldo, *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću*, knjiga I, Sinj 1995

Spaho 1978
F. Dž. Spaho, *Džamije i njihovi vakufi u gradovima Kliškog sandžaka početkom XVII. vijeka*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. V-VI, Sarajevo 1978, 217-231

Spaho 1983
F. Dž. Spaho, *Vakufi i vakifi u jugozapadnoj Bosni i Dalmaciji*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. IX-X, Sarajevo 1983, 87-94

Spaho 1984
F. Dž. Spaho, *Livno u ranim turskim izvorima*, Prilozi za orijentalnu filologiju, broj 32-33, Sarajevo 1984, 147-161

Spaho 1985
F. Dž. Spaho, *Vakufname iz Bosne i Hercegovine 15. i 16. vijeka*, Sarajevo 1985

Spaho 1986
F. Dž. Spaho, *Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima*, Acta historio-oeconomicae Iugoslaviae, svezak 13, Zagreb 1986, 47-86

Spaho, Aličić, Zlatar 2007
F. Dž. Spaho, A. S. Aličić, B. Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550*., Sarajevo 2007 (TD br. 284)

Stanojević 1958
G. Stanojević, *Dalmacija u doba Kandiskog rata (1645-1669)*, Vesnik Vojnog muzeja JNA, knj. 5, sv. II, Beograd 1958, 93-179

Stanojević 1962
G. Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata 1684-1699*, Beograd 1962

Stanojević 1970
G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Beograd 1970

Šabanović 1964
H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića – zbirni katastarski popis iz 1455*, Sarajevo 1964

Šabanović 1982
H. Šabanović, *Bosanski pašaluk – teritorijalna i upravna podjela*, II. izdanje, Sarajevo 1982

Šabanović 1996
H. Šabanović, *Putopis Evlije Čelebije – Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, III. izdanje, Sarajevo 1996

Škaljić 1966
A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966

Tanović 2010
B. Tanović, *Historija Bosne u okviru Osmanskog carstva*, Sarajevo 2010

Thalloczy 1916
Lj. Thalloczy, *Povijest Banovine, grada i varoši Jajca 1450-1527*, Zagreb 1998 (Pretisak izdanja iz 1916)

Traljić 1971
S. M. Traljić, *Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine*, Radovi instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, svezak 18, Zadar 1971, 339-367

Traljić 1978
S. M. Traljić, *Husrevbegov boravak i rad u Dalmaciji*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. V-VI, Sarajevo 1978, 7-21

Ujević 1959
A. Ujević, *Imotska krajina*, Split 1959

Vego 1982
M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1982

Vrdoljak 1988
B. M. Vrdoljak, *Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna*, Starohrvatska prosvjeta, broj 18, Split 1988, 119-194

Vrdoljak 2005
B. M. Vrdoljak, *Plodovi ljubavi i žrtve*, Livno 2005

Zlatar 2010
B. Zlatar, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo 2010

Zlatović 1889
S. Zlatović, *Kronika o. Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju 1662-1686*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 21, Zagreb 1889, 86-115

The Livno region in the early Ottoman period

Though one of the oldest settlements in the Croato-Bosnian-Herzegovinian area, Livno's particular history makes it more than a merely geographical fact. It is a local toponym, settlement and town, as well as a region embracing almost eighty villages of various sizes, making it one of the most notable areas of the south-western corner of Bosnia and Herzegovina both historically and in terms of population numbers and density. Thanks to its natural setting and resources (the rivers Bistrica, Sturba, Žabljak, Plovuća, Mandek, Opačica, Jaruga and others), there is evidence of life here from the earliest times, with peoples and states succeeding one other without a break.

The earliest written records date back to the 9th and 10th centuries, when documents describe it as a centre of ancient Croatia, while in the early 15th century it was the centre of a Bosnian *županija* (county) known as the *Hlivanjska županija*. Not surprisingly, it was of interest to several ruling houses, recorded in the names of many present-day towns and villages and in numerous documents of Croatian, Hungarian and Bosnian kings and other rulers as well as of Ottoman sultans. Of particular significance is a charter of the Bosnian king Stipan Ostoja dating from the very early 15th century, referring to the villages of Zagoričani, Dobro, Smričani, Miši, Vržerale, Tribić, Ličtani, Rujani, Kablići and Bistrica, as the historical hydronym of Livno itself.

The area's rich history is also attested by the more than two thousand mediaeval tombstones known as stećaks, many decorated with early Christian motifs and symbols. Their number is evidence of a wealthy, densely populated area, while motifs from the ecclesiastical life of early mediaeval Christianity hint at their spiritual life, revealing a Christian civilization. The not insignificant number of religious sites that have been investigated archaeologically, and which stood for centuries, attest to the rich daily lives of the mediaeval population, whose social, cultural and spiritual life did not lag behind other those of other parts not only of the mother country but also of comparable European regions. Quite the contrary, as many historians have pointed out, giving examples of the chivalric life of Bosnian feudal lords, the brilliance and wealth of which stands comparison with the most powerful of the day, it was exemplary. As an integral part of the local feudal squirearchy, Livno was not the exception, but the rule.

The incursions by Ottoman Turks would not only bring profound changes to the intangible and material image of the area, but also shift the centre of gravity of mediaeval civilization towards a "new world." However, this new world was not that of the nearby West, but of the remoter East, with its oriental customs and "alien civilization," which would take root by force of arms, altering the area's centuries old identity and introducing a new spiritual landscape, that of Islam. The unusually strong cultural and spiritual identity of the indigenous population, woven into the *ethnos* of folk customs and the Croatian language, has preserved its pre-Ottoman identity to this day, thanks to the history and the superhuman in a people.